

UDK 34(058)

ISSN 2620-1674

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

ПРАВНИ ХОРИЗОНТИ

Година VIII | Број 11 | 2025

LEGAL HORIZONS

Volume VIII | N° 11 | 2025

Ниш, 2025.

ПРАВНИ ХОРИЗОНТИ

Издавач

Правни факултет Универзитета у Нишу

За издавача

Проф. др Предраг Цветковић, декан

Главни и одговорни уредник

Проф. др Милица Вучковић

Чланови Редакционог одбора:

Проф. др Миомира Костић, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Проф. др Дарко Димовски, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Проф. др Сања Марјановић, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Проф. др Новак Крстић, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Проф. др Милош Прица, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Проф. др Урош Здравковић, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Доц. др Ивана Симоновић, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Доц. др Сара Митић, Правни факултет Универзитета у Нишу,
Проф. др Горан Марковић, Правни факултет Универзитета у Источном
Сарајеву (Босна и Херцеговина),
Проф. др Ангел Ристов, Правни факултет „Јустинијан Први“ Универзитета
„Ћирило и Методије“ у Скопљу (Северна Македонија)

Секретар Редакционог одбора: Алекса Дамњановић

Преводи резимеа: Гордана Игњатовић (енглески)

Технички уредник: Владимир Благојевић

Штампа: Атлантис Ниш

Тираж: 50

У току једне године објављују се две свеске часописа.
Часопис „Правни хоризонти“ индексиран је у бази HeinOnline.

Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Нишу
18 000 Ниш, Трг краља Александра 11, тел. +381 18 200 501,
pravnihorizonti@prafak.ni.ac.rs, www.prafak.ni.ac.rs

НАУЧНА ПОЛИТИКА ЧАСОПИСА „ПРАВНИ ХОРИЗОНТИ” ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

Часопис „Правни хоризонти” Правног факултета Универзитета у Нишу је научни часопис који овај факултет у континуитету објављује од 2018. године. Од свог оснивања до данас, часопис је изградио препознатљив научни и друштвени идентитет и тренутно је категорисан је као „научни часопис“ (M53). Као једна од значајнијих правних периодичних публикација у Републици Србији, часопис „Правни хоризонти” Правног факултета Универзитета у Нишу има важну улогу у развоју правне науке и културе, афирмацији академске заједнице и подстицању критичког промишљања о правним институтима и њиховом побољшању. Часопис представља везу између универзитетског окружења, правне праксе и шире јавности, доприносећи изградњи правне државе, јачању демократских вредности и промоцији људских права. Часопис припада научном пољу друштвено-хуманистичких наука, а тематски је превасходно посвећен праву, тј. следећим ужим правним областима: правно-теоријској, јавноправној, кривичноправној, грађанскоправној, трговинскоправној, правно-економској, правно-историјској и међународноправној. У часопису се простор даје и сродним научним дисциплинама као што су политикологија, економија, историја, филозофија права и социологија права. Часопис негује публикување оригиналних и прегледних научних чланака високог квалитета, теоријског и емпиријског карактера, који доприносе напретку правне науке, као и полемика, приказа књига и научних конференција. Часопис подржава интердисциплинарни и компаративни приступ, критичке осврте на актуелна и значајна правна и друштвена питања, као и чланке који су резултат домаћих и међународних истраживања. Такође, часопис прихвата методолошку разноликост – од догматско-правне и нормативне анализе, преко историјских и компаративних студија, до емпиријских истраживања. Језици на којима се могу објављивати научни чланци су српски, енглески, руски, француски и немачки, чиме се подстиче интернационализација часописа и отвореност према глобалној академској заједници. Часопис излази два пута годишње. Чланци у часопису подлежу двострукој анонимној рецензији. Оцене изнесене у научним чланцима објављеним у часопису лични су ставови њихових аутора и не изражавају ставове редакције и издавача часописа.

**THE JOURNAL SCIENTIFIC POLICY: Scientific Journal
"The Legal Horizons", Faculty of Law, University of Niš**

The Scientific Journal "The Legal Horizons", Faculty of Law, University of Niš, is a scientific journal which has been continuously published since 2018. Since its establishment, the journal has built a recognizable scientific and social identity. It is currently categorized as a "scientific journal" (M53). As a significant legal periodical in the Republic of Serbia, this journal plays an important role in the development of legal science and culture, affirmation of the academic community, and promotion of critical thinking on legal institutes and their advancement. The journal is a link between the academia, legal practice and the wider public. Thus, it contributes to the development of a legal state governed by the rule of law, strengthening of democratic values, and promotion of human rights. The journal falls into the scientific field of social sciences and humanities. It primarily covers topics in different areas of law: legal theory, public law, criminal law, civil law, trade and commercial law, law and economics, legal history, and international law. However, it also caters for articles from related scientific disciplines, such as: political science, economics, history, philosophy of law, and sociology of law. The journal fosters the publication of high-quality original and review scientific articles, based on theoretical and empirical research, which contribute to the advancement of legal science, but it also provides for the publication of polemics, book reviews, and scientific conference reports. The journal promotes interdisciplinary and comparative research, critical analysis of current and important legal and social issues, as well as the publication of articles which are the result of national and international research projects. The journal also encourages methodological diversity: legal-dogmatic and normative analysis, historical and comparative studies, and empirical research. Scientific articles may be published in different languages: Serbian, English, Russian, French and German. It contributes to the internationalization of the journal and openness towards the global academic community. The journal is published twice a year. The articles published in this journal are subject to double-blind peer review. The opinions presented in the published scientific articles reflect the personal views of their authors and do not embody the views of the journal editorial board and publisher.

САДРЖАЈ

Др Александар С. Мојашевић, Александар Михајловић ВАНСУДСКИ МЕТОДИ РЕШАВАЊА СПОРОВА ДИСКРИМИНАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ РАДА И ЗАПОШЉАВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – ПРАВНО-ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА.....	9
Tihomir Krstić THE UN CONVENTION ON CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS (CISG) IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION.....	33
Isidora Mitić SUSTAINABLE INVESTMENT FUNDS AND RECENT DEVELOPEMENTS IN THE EUROPEAN UNION.....	57
Ђорђе Марјановић НАСЛЕДНОПРАВНИ СТАТУС ВАНБРАЧНИХ ПАРТНЕРА: ИЗАЗОВИ И МОГУЋА РЕШЕЊА.....	75
Љубица Михајловић ПРАВО ДЕТЕТА НА ЗДРАВУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	101
Младен Глишић ПРИГОВОР ОШТЕЋЕНОГ НЕПОСРЕДНО ВИШЕМ ЈАВНОМ ТУЖИОЦУ У СМИСЛУ ПРАВА НА ДЕЛОТВОРНИ ПРАВНИ ЛЕК	121
Лука Цветковић СОЛУНСКИ ПРОЦЕС – ИЗМЕЋУ ПРАВА И ПОЛИТИКЕ.....	143
Милан С. Момчиловић „РЕВОЛУЦИОНАРНА ФРАНЦУСКА КОНШТИТУЦИЈА” ИЛИ МОНАРХИСТИЧКИ УСТАВ ПО НЕМАЧКОМ МОДЕЛУ – СЛИЧНОСТИ УСТАВА КЊАЖЕСТВА СРБИЈЕ ИЗ 1835. И УСТАВА КРАЉЕВСТВА ВИРТЕМБЕРГ ИЗ 1819. ГОДИНЕ.....	163
Никола Љубисављевић ДРЖАВА У ОГЛЕДАЛУ УСТАВА: КРИЗА ЛЕГИТИМИТЕТА У СРБИЈИ 1888–1903.....	181
Јован Цонић, Наталија Тодоровић КНЕЖЕВИНА СРБИЈА – ПУТ КА ПОТПУНОЈ НЕЗАВИСНОСТИ.....	201
Списак рецензената.....	215
Упутство за ауторе.....	217

CONTENTS

**Dr Aleksandar S. Mojašević,
Aleksandar Mihajlović**

EXTRAJUDICIAL METHODS FOR RESOLVING DISCRIMINATION DISPUTES IN
THE FIELD OF LABOUR AND EMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA:
LEGAL AND EMPIRICAL ANALYSIS 31

Tihomir Krstić

БЕЧКА КОНВЕНЦИЈА О МЕЂУНАРОДНОЈ ПРОДАЈИ РОБЕ (ЦИСГ) У
КОНТЕКСТУ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ 56

Isidora Mitić

ОДРЖИВИ ИНВЕСТИЦИОНИ ФОНДОВИ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ 74

Đorđe Marjanović

THE SUCCESSION LAW STATUS OF COHABITING PARTNERS:
CHALLENGES AND POSSIBLE SOLUTIONS 100

Ljubica Mihajlović

THE RIGHT OF THE CHILD TO A HEALTHY ENVIRONMENT 120

Mladen Glišić

OBJECTION OF THE INJURED PARTY TO THE HIGHER PUBLIC
PROSECUTOR IN TERMS OF THE RIGHT TO AN EFFECTIVE LEGAL REMEDY. 140

Luka Cvetković

THE SALONIKA TRIAL: BETWEEN LAW AND POLITICS 161

Milan S. Momčilović

A "REVOLUTIONARY FRENCH CONSTITUTION" OR A MONARCHIST
CONSTITUTION BASED ON THE GERMAN MODEL: SIMILARITIES
BETWEEN THE 1835 CONSTITUTION OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA
AND THE 1819 CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF WÜRTTEMBERG 179

Nikola Ljubisavljević

THE STATE IN THE MIRROR OF THE CONSTITUTION:
THE LEGITIMACY CRISIS IN SERBIA (1888–1903) 198

Jovan Conić,

Natalija Todorović

THE PRINCIPALITY OF SERBIA: THE PATH TO FULL INDEPENDENCE 214

List of reviewers 215

Guidelines for Authors 217

Уводна реч

Поштовани читаоци, Часопис „Правни хоризонти” покренут је 2018. године, као наставак публикације „Зборник радова студената докторских студија права”, коју је Правни факултет Универзитета у Нишу издавао у периоду од 2014. до 2017. године, првенствено намењене објављивању радова студената докторских академских студија права. Обзиром да је реч о научном часопису Правног факултета Универзитета у Нишу чијој афирмацији тежимо, идеја редакције је да „Правни хоризонти” подједнако буду доступни за објављивање научних радова наставника и сарадника, студената докторских академских студија, као и стручњака из праксе. У једанаестом броју часописа „Правни хоризонти” објављено је десет радова, сврстаних у одређене категорије након спроведене двоструке анонимне рецензије. Тематика радова везана је за анализу различитих проблема из кривичноправне, правноисторијске, грађанскоправне, трговинскоправне, радноправне и правно-економске научне области. Часопис „Правни хоризонти” је у 2024. години од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја категорисан као М53. Надамо се да ће заједнички напори и будућа сарадња допринети унапређењу квалитета часописа и регионалном повезивању истраживача.

У Нишу, децембар 2025. године.

Главни и одговорни уредник

Проф. др Милица Вучковић

Др Александар С. Мојашевић,*
Редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу
Александар Михајловић,**
Истраживач сарадник,
Институт за упоредно право, Београд,
Република Србија

UDK: 347.965.42:331.109(497.11)
UDK: 351.941:331.109(497.11)
UDK: 316.647.82:331.104(497.11)
UDK: 349.2(497.11)

DOI: 10.5281/zenodo.18046944

Оригинални научни чланак

Примљен: 05.11.2025.
Прихваћен: 15.12.2025.

ВАНСУДСКИ МЕТОДИ РЕШАВАЊА СПОРОВА ДИСКРИМИНАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ РАДА И ЗАПОШЉАВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – ПРАВНО-ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА***

Апстракт: Лица која претрпе дискриминацију у области рада и запошљавања могу да остваре судску или вансудску заштиту. Правни поредак Републике Србије пружа могућност спровођења неколико вансудских поступака, и то: пред Повереником за заштиту равноправности, Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова, као и путем посредовања. Предмет истраживања у овом раду јесу вансудски методи решавања спорова поводом дискриминације у области рада и запошљавања у правном систему Републике Србије.

* mojasevic@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0001-7424-3505.

Рад је настао као резултат финансирања од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација, по Уговору евиденциони број 451-03-137/2025-03/ 200120 од 04. 02. 2025. године.

** a.mihajlovic@iup.rs, ORCID ID 0000-0001-8309-7896.

Овај рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Прилагођавање правног оквира друштвеним и технолошким променама са посебним освртом на регулисање вештачке интелигенције“, који у 2025. години спроводи Институт за упоредно право уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација (евиденциони број: 451-03-136/2025-03/200049 од 04. 02. 2025).

*** Основни елементи овог рада, без навођења емпиријских података који су изложени у овом раду, као и са другачијим насловом који је био усмерен само на област рада, били су представљени на Међународној научној конференцији „Право и друштвени конфликти“, која је у периоду од 25. до 26. априла 2025. године одржана на Правном факултету Универзитета у Нишу.

Циљ истраживања јесте да се поређењем три наведена вансудска метода испита ефикасност и делотворност њихове примене у пракси кроз правно-емпиријски методолошки оквир. То подразумева да ће поред нормативне анализе, аутори испитати и проблем настанка и сношења трошкова реализације ових поступака, затим правила о терету доказивања пред Повереником, појаву екстерних ефеката услед њихове примене, као и друге подстицаје за избор једног од ових поступака. Резултати анализе указују да је у посматраном временском периоду (2009–2024) највише био коришћен механизам подношења притужбе институцији Повереника, незнатно Агенцији, док за посредовање недостају подаци. У закључку се разматрају импликације налаза на даљи развој вансудских метода за решавање спорова дискриминације у области рада и запошљавања, као и на унапређење система праћења њихове примене.

Кључне речи: *дискриминација, тржиште рада, трошкови, терет доказивања, екстерни ефекти, подстицаји, посредовање, Повереник за заштиту равноправности, Републичка агенција за мирно решавање радних спорова.*

1. Увод

Лица која су у потрази за запослењем, као и запослени, могу бити жртве различитих облика дискриминације на тржишту рада по основу једног или више различитих личних својстава. Устав Републике Србије забрањује сваки облик дискриминације, укључујући непосредну и посредну дискриминацију, по било ком основу, а нарочито по основу расе, пола, националне припадности, друштвеног порекла, рођења, вероисповести, политичког или другог уверења, имовног стања, културе, језика, старости и психичког или физичког инвалидитета.¹ Закон о раду (у даљем тексту: ЗоР) такође забрањује дискриминацију по основу било ког личног својства, уз нагласак да ће се одредбе уговора о раду којима се утврђује дискриминација по неком основу сматрати ништавим, и прописује да се ова забрана односи на: 1. услове за запошљавање и избор кандидата за обављање одређеног посла; 2. услове рада и сва права из радног односа; 3. образовање, оспособљавање и усавршавање; 4. напредовање на послу; 5. отказ уговора о раду.² Закон о

¹ Члан 21, став 3. Устава Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006, 115/2021 - Амандмани I-XXIX, 16/2022.

² Чл. 18-20. Закона о раду, *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009,

забрани дискриминације (у даљем тексту: ЗЗД) као кровни антидискриминациони пропис у Републици Србији дефинише дискриминацију и дискриминаторско поступање као „свако неоправдано прављење разлике или неједнако поступање, односно пропуштање (искључивање, ограничавање или давање првенства), у односу на лица или групе као и на чланове њихових породица, или њима блиска лица, на отворен или прикривен начин“, а који се заснива на одређеном личном својству.³ Такође, ЗЗД је препознао више облика дискриминације⁴ који су забрањени у различитим областима друштвеног живота, укључујући и област рада и запошљавања. У делу овог закона који је везан за дискриминацију у области рада, предвиђено је да се забрана њеног вршења односи на следеће области: заснивање радног односа или уживање под једнаким условима свих права у области рада, као што су право на рад, на слободан избор запослења, на напредовање у служби, на стручно усавршавање и професионалну рехабилитацију, на једнаку накнаду за рад једнаке вредности, на правичне и задовољавајуће услове рада, на одмор, на образовање и ступање у синдикат, као и на заштиту од незапослености.⁵

Уколико одређено лице сматра да је према њему извршена дискриминација у области рада и запошљавања, оно може остварити судску заштиту својих права, или уз примену неког од вансудских метода за решавање оваквих врста спорова.⁶ У правном систему Репу-

32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017, 95/2018 – аутентично тумачење.

³ Члан 2. став 1. тачка 1) Закона о забрани дискриминације, *Службени гласник РС*, бр. 22/2009, 52/2021. У оквиру исте тачке Закона о забрани дискриминације наведена је отворена листа личних својстава, што значи да поред оних која су наведена у овој одредби, дискриминација може настати и услед било ког другог личног својства. Побројана су следећа лична својства: раса, боја коже, преци, држављанство, национална припадност или етничко порекло, језик, верско или политичко убеђење, пол, род, родни идентитет, сексуална оријентација, полне карактеристике, ниво прихода, имовно стање, рођење, генетске особености, здравствено стање, инвалидитет, брачни и породични статус, осуђиваност, старосно доба, изглед, чланство у политичким, синдикалним и другим организацијама.

⁴ ЗЗД је препознао следеће облике дискриминације: непосредна и посредна дискриминација, повреда начела једнаких права и обавеза, позивање на одговорност, удруживање ради вршења дискриминације, говор мржње, узнемиравање, понижавајуће поступање и полно и родно узнемиравање, навођење на дискриминацију и сегрегацију.

⁵ Члан 16. став 1. ЗЗД.

⁶ Поред наведених механизма заштите који се тичу појединачних или колективних случајева дискриминације по једном или више личних својстава, у различитим областима друштвеног живота, који могу подразумевати и примену принудних мера,

блике Србије, као вансудски механизми заштите од дискриминације предвиђени су: поступак пред Повереником за заштиту равноправности (у даљем тексту: Повереник), поступак пред Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова (у даљем тексту: Агенција) и посредовање (медијација).

Предмет истраживања у овом раду јесу вансудски методи решавања спорова поводом дискриминације која је извршена у области рада и запошљавања у правном систему у Републици Србији. Циљ истраживања јесте да се поређењем три наведена метода, Повереник, Агенција и посредовање, испита ефикасност и делотворност њихове примене у пракси кроз правно-емпиријски методолошки оквир. То подразумева да ће поред нормативног оквира, аутори испитати проблем настанка и сношења трошкова реализације ових поступака, временски оквир њиховог трајања, затим правила о терету доказивања пред Повереником, појаву екстерних ефеката услед њихове примене, као и друге подстицаје за избор једног од ових метода. У раду ће бити представљени подаци о броју спорова који су решавани применом сваког од ових метода у периоду од 2009. године, закључно са 2024. годином. Као почетна година посматрања изабрана је 2009. година јер је тада усвојен ЗЗД и њиме је успостављен посебан независни државни орган – Повереник. Такође, то је и година када је дискриминација на раду уведена као посебна врста индивидуалног радног спора који се може решавати пред Агенцијом. Као последња година изабрана је 2024. година јер је последњи доступан редовни годишњи извештај о раду Повереника објављен закључно са том годином. Посматрани временски период од 15 година пружа довољну временску дистанцу за извођење закључака о томе који се од три наведена метода до сада показао као највише коришћен у пракси када је реч о дискриминацији у области рада и запошљавања.

2. Заштита од дискриминације у области рада и запошљавања пред Повереником за заштиту равноправности

Повереник је самосталан, независан и специјализован државни орган који се због своје специфичне правне природе и овлашћења

битно је и креирање мера јавних политика усмерених ка овој проблематици. Поред усвајања конкретних стратешких докумената, као што су стратегије, програми, акциони планови, примена антидискриминационе политике може се остварити и кроз макроекономску политику, нпр. у форми родно одговорног буџетирања. Више о овој теми видети: Михајловић, 2025: 53-71.

којима располаже означава и као „четврта грана власти“⁷ јер се не може сврстати у једну од три традиционалне гране власти, тј. законодавну, извршну или судску (Andonović, 2018: 246-247).⁸ Основан је у складу са одредбама ЗЗД, и представља централну националну институцију са мандатом да се бави сузбијањем различитих облика дискриминације, као и пружањем одговарајуће правне заштите лицима која се обрате притужбом да су претрпела дискриминацију (Petrušić, 2014: 31).

Поступак правне заштите пред Повереником се покреће подношењем притужбе од стране физичког или правног лица или групе лица, у писаној форми, или изузетно усмено на записник.⁹ Организација која се бави заштитом људских права или појединац могу поднети притужбу у име и уз сагласност лица чије је право повређено.¹⁰ Удружење или организација за заштиту људских права може поднети притужбу и у име групе лица чије је право повређено и без сагласности појединаца који чине ту групу, под условом да се повреда права односи на неодређени број лица друштвене групе које повезује неко заједничко лично својство.¹¹ На поступак пред Повереником се примењују одредбе закона којим се уређује општи управни поступак.¹²

Након што утврди да су испуњени сви потребни услови за поступање по притужби, Повереник ће доставити притужбу лицу против којег је поднета у року од 15 дана од дана пријема уредне притужбе.¹³ Лице против кога је притужба поднета има рок од 15 дана од дана пријема акта Повереника да се изјасни о наводима из притужбе.¹⁴ Могућа

⁷ Постоји и гледиште по коме се Повереник посматра као „орган парламента“ јер му пружа подршку, тј. помоћ у вршењу парламентарног надзора, а то се остварује путем редовних годишњих извештаја које Повереник о свом раду подноси Народној скупштини Републике Србије, као и кроз посебне извештаје које може припремити по сопственој иницијативи или на захтев Народне скупштине Републике Србије (Пајванчић, Петрушић, 2014: 38-39).

⁸ У правном систему у Републици Србији постоје још две независне институције за заштиту људских права, Заштитник грађана и Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности. Овакав концепт развоја националних институција за заштиту људских права доприноси јачању концепта владавине права и утиче на контролу рада пре свега извршне гране власти (Деновић, 2025: 116).

⁹ Члан 35. став 1. ЗЗД.

¹⁰ Члан 35. став 3. ЗЗД.

¹¹ *Ibid.*

¹² Члан 40. став 4. ЗЗД.

¹³ Члан 37. став 1. ЗЗД.

¹⁴ Члан 25. став 2. Пословника о раду Повереника за заштиту равноправности, *Службени гласник РС*, бр. 78/2024.

је ситуација да лице против кога је притужба поднета отклони последице због којих је поступак и покренут, и уколико је подносилац притужбе сагласан да су последице отклоњене, Повереник неће даље поступати по поднетој притужби.¹⁵ Подносилац притужбе има рок од најдуже 15 дана да се изјасни да ли је сагласан са предузетом радњом за отклањање последица, а уколико се не изјасни у наведеном року, Повереник ће наставити поступак по притужби.¹⁶ У зависности од околности конкретног случаја, Повереник може предложити странкама у поступку по притужби да се спроведе поступак преговарања ради постизања *споразума*, и овај поступак је бесплатан за подносиоца притужбе.¹⁷ Уколико поступак преговарања не буде успешно окончан, Повереник наставља даље са поступком по притужби.¹⁸

ЗЗД прописује да ће Повереник у року од 90 дана од дана подношења притужбе донети мишљење о томе да ли је дошло до повреде одредби ЗЗД, и о томе ће обавестити подносиоца и лице против кога је притужба поднета.¹⁹ Такође, Повереник ће у мишљењу упутити и препоруку на који начин лице против кога је притужба поднета треба да отклони повреду права, а оно је дужно да поступи по препоруци и да отклони повреду права у року од 30 дана од дана пријема препоруке, као и да о томе обавести Повереника.²⁰

У случајевима када се не поступи по препоруци Повереника, ЗЗД је предвидео две мере које Повереник изриче: *мера опомене* и *мера извештавања јавности*. Најпре се изриче мера опомене када није поступљено по препоруци, а уколико лице не отклони повреду права у року од 30 дана од дана изрицања опомене, онда Повереник може да извести јавност.²¹ Препоруке Повереника нису правно обавезујуће и немају карактер извршне исправе, а путем свог ауторитета и статуса независне државне институције кога бира Народна скупштина, он утиче на поштовање и испуњење донетих препорука.

Целокупан Поступак остваривања правне заштите од дискриминације пред Повереником је бесплатан, и није потребно плаћати таксу приликом подношења притужбе.²² Такође, бесплатан је и поступак

¹⁵ Члан 37. став 3. ЗЗД.

¹⁶ Члан 37. ст. 4-5. ЗЗД.

¹⁷ Члан 38. став 1. ЗЗД.

¹⁸ Члан 38. став 2. ЗЗД.

¹⁹ Члан 39. став 1. ЗЗД.

²⁰ Члан 39. ст. 2-3. ЗЗД.

²¹ Члан 40. став 2. ЗЗД.

²² Члан 35. став 1. ЗЗД.

вођења преговора у циљу постизања споразума између страна у спору, а настали трошкови том приликом падају на терет буџета Повереника.²³

3. Заштита од дискриминације на раду пред Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова

Агенција је основана у складу са одредбама Закона о мирном решавању радних спорова (у даљем тексту: ЗМРПС) и представља орган државне управе који је специјализован за вансудско решавање радних спорова. Радом Агенције руководи директор кога поставља Влада Републике Србије.²⁴ Формирање овакве институције представља одраз еволуције развоја вансудских механизма за решавање радних спорова (Драгићевић, 2018: 536-537), и има за циљ да се обезбеди ефикасност и економска исплативост његове примене у односу на класичан судски механизам (Роџића, Мirković, 2009: 110). ЗМРПС је предвидео *мирење* као поступак у коме миритељ пружа помоћ странама у колективном спору са циљем да закључе споразум о решењу спора или у коме миритељ странама у колективном спору даје *препоруку* о начину решавања спора, као и *арбитражу* путем које арбитар решава о предмету индивидуалног радног спора.²⁵ У овом закону се прави разлика између колективних и индивидуалних радних спорова, а као индивидуални радни спорови предвиђени су спорови поводом: 1. отказа уговора о раду; 2. радног времена; 3. остваривања права на годишњи одмор; 4. исплате зараде/плате, накнаде зараде/плате и минималне зараде у складу са законом; 5. исплате накнаде трошкова за исхрану у току рада, за долазак и одлазак са рада, регреса за коришћење годишњег одмора и друге накнаде трошкова у складу са законом; 6. исплате отпремнине при одласку у пензију, јубиларне награде и других примања у складу са законом; 7. дискриминације и злостављања на раду.²⁶ С обзиром на то да је предмет истраживања у овом раду индивидуални

²³ Члан 38. став 1. ЗЗД и члан 30. став 9. Пословника о раду Повереника за заштиту равноправности.

²⁴ Члан 9. Закона о мирном решавању радних спорова, *Службени гласник РС*, бр. 125/2004, 104/2009, 50/2018.

²⁵ Члан 4. ЗМРПС.

²⁶ Члан 3. став 1. ЗМРПС. Дискриминација није првобитно била предвиђена као индивидуални радни спор у одредбама ЗМРПС када је усвојен 2004. године. Пет година касније, Законом о изменама и допунама Закона о мирном решавању радних спорова (*Службени гласник РС*, број 104/2009) уведени су дискриминација и злостављање на раду као индивидуални радни спорови.

радни спор, колективни радни спорови неће бити обухваћени даљом анализом у овом раду.

Као страна у индивидуалном радном спору сматра се запослени и послодавац, осим у случајевима дискриминације и злостављања на раду, где се стране у спору одређују у складу са ЗМРПС,²⁷ јер у улози дискриминатора или лица које врши злостављање на раду могу бити и запослени и послодавац. Оно што спор због дискриминације или злостављања на раду разликује од осталих врста индивидуалних радних спорова јесте да је за њихово успешно решавање неопходно да постоји **споразум између страна у спору**. Арбитар тада постигнути споразум уноси у решење и поступак пред РАМРПС се окончава. Када су у питању сви остали случајеви индивидуалних радних спорова, арбитар ће одлучивати мериторно. Из тог разлога се поступак у случају дискриминације и злостављања на раду посматра као модификација класичног арбитражног поступка јер арбитар, као трећа неутрална страна, доноси одлуку на основу претходног споразума страна у конкретном спору (Петрушић, Ћук Миланков, Деспотовић Станаревић, Игњатовић Џамоња, Јовановић, 2014: 24).

Индивидуални радни спор у случају дискриминације у поступку пред РАМРПС решава арбитар и покреће се подношењем предлога РАМРПС, појединачно или заједнички од обе стране.²⁸ Уколико је предлог поднела једна од страна у спору, РАМРПС доставља предлог и документацију другој страни у спору и позива је да се у року од пет радних дана изјасни да ли прихвата мирно решавање спора.²⁹ Стране у спору имају могућност да споразумно одреде арбитра из Именика миритеља и арбитра у заједничком предлогу, или у року од три радна дана од дана прихватања појединачног предлога.³⁰ У случају да стране у спору не постигну споразум о избору арбитра, одредиће га директор РАМРПС.³¹ Када арбитар буде одређен, РАМРПС ће му доставити предлог и приложу документацију.³² Ако међу странама у спору поводом

²⁷ Члан 3. став 2. ЗМРПС.

²⁸ Члан 30. став 1. и члан 10. ст. 1-2. ЗМРПС. У предлогу стране наводе име, презиме и адресу, односно назив и седиште страна у спору, предмет спора, и достављају документацију у вези са предметом спора, као и имена сведока, ако их имају (Члан 10. ст. 3-4. ЗМРПС). Образац предлога за мирно решавање радног спора је садржан у Правилнику о поступку мирног решавања радног спора (*Службени гласник РС*, бр. 12/2005, 84/2005, 1/2019).

²⁹ Члан 11. ЗМРПС.

³⁰ Члан 12. став 1. ЗМРПС.

³¹ Члан 12. став 2. ЗМРПС.

³² Члан 13. ЗМРПС.

дискриминације већ тече судски поступак из истог чињеничног и правног основа, суд ће застати са поступком, а стране у спору су дужне да суд обавесте о покретању поступка пред РМППС.³³

У року од три радна дана од дана пријема предлога и документације о предмету спора, арбитар је дужан да закаже расправу и да о томе обавести стране у спору.³⁴ Расправа се одржава у просторијама послодавца³⁵ у присуству страна у спору и арбитра, а уколико једна од страна у спору неоправдано изостане са расправе, арбитар може да одржи расправу без њеног присуства, узимајући у обзир документацију коју је доставила.³⁶ Спорови поводом дискриминације и злостављања на раду представљају изузетак од правила да је одржавање расправа јавно, а арбитар има могућност да искључи јавност из расправе уколико то захтева једна од страна и утврди да за то постоје оправдани разлози.³⁷ Арбитар ће у току трајања поступка указивати странама на могућност *споразумног решавања спора*, а свака страна у спору може да повуче предлог за покретање поступка пред арбитром најкасније до дана отварања расправе.³⁸ Уколико арбитар одлучи о одлагању расправе, по службеној дужности или на захтев стране у спору, дужан је да закаже расправу у року од пет дана од дана одлагања расправе.³⁹ Арбитар окончава поступак решавања спора поводом дискриминације доношењем решења на основу *споразума страна* у спору у року од 30 дана од дана отварања расправе.⁴⁰ Уколико се не постигне споразум између страна о решењу спора, арбитар обуставља поступак, и о истој правној ствари може се водити судски поступак.⁴¹ Против донетог решења није дозвољена жалба.⁴² У свим случајевима окончаног индивидуалног радног спора, изузев дискриминације и злостављања на раду, решење је правноснажно и извршно даном достављања странама у спору.⁴³ Уколико је у решењу одређено да се радња која је предмет извршења може

³³ Члан 30. ст. 2-3. ЗМППС.

³⁴ Члан 31. став 1. ЗМППС.

³⁵ Члан 12. Правилника о поступку мирног решавања радног спора, *Службени гласник РС*, бр. 12/2005, 84/2005, 1/2019.

³⁶ Члан 31. ст. 2, 4. ЗМППС.

³⁷ Члан 32. ст. 1-2. ЗМППС.

³⁸ Члан 31. ст. 5-6. ЗМППС.

³⁹ Члан 33. ст. 3-4. ЗМППС.

⁴⁰ Члан 36. став 1. и члан 35б став 1. ЗМППС.

⁴¹ Члан 35б став 2. ЗМППС.

⁴² Члан 36. став 3. ЗМППС.

⁴³ Члан 36. став 4. ЗМППС.

извршити у остављеном року, решење постаје извршно истеком тог рока.⁴⁴

У погледу расподеле трошкова, ЗМРПС предвиђа да свака страна у спору сноси своје трошкове који настају у току вођења поступка, док трошкови за ангажовање миритеља, односно арбитра падају на терет буџета Републике Србије.⁴⁵ Висину награде и накнаде трошкова миритеља и арбитра за мирно решавање спорова исплаћује РАМРПС на основу посебне уредбе којом су предвиђени начин обрачуна и износи за конкретне радње извршене од стране миритеља, односно арбитра.⁴⁶ Трошкови које стране у спору могу имати јесу они који се односе на процес обезбеђивања одређених доказа, стога, свака од страна може ангажовати судског вештака и сама ће сносити трошкове његовог ангажовања.⁴⁷ У циљу подстицања примене овог механизма за решавање радних спорова у јавном сектору, Влада Републике Србије донела је два посебна закључка којима се препоручује да се колективни и индивидуални радни спорови⁴⁸ решавају пред Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова, као и да се користи могућност учешћа миритеља у колективном преговарању у складу са законом.⁴⁹

4. Заштита од дискриминације у области рада и запошљавања путем посредовања

Посредовање јесте алтернативни метод за решавање различитих врста спорова, укључујући и оне који настају поводом дискриминације у области рада и запошљавања. Према правилима овог метода, стране у спору воде преговоре, суочавају се са спорним питањима, и без намећања готовог решења од стране трећег лица настоје да пронађу решење (Петрушић *et. al.*, 2014: 24-25). Улога посредника као треће непристрасне стране није да реши проблем уместо страна у спору, већ да усмеравањем њиховог преговарања оне саме дођу до конкретног циља. Стога, посредовање укључује различите вештине посредника,

⁴⁴ Члан 36. став 4. ЗМРПС.

⁴⁵ Члан 14. и члан 52. став 3. ЗМРПС.

⁴⁶ Обрачун и исплата награде и трошкова миритеља и арбитра врши се на основу Уредбе о висини награде и накнаде трошкова миритеља и арбитра за мирно решавање спорова (*Службени гласник РС*, бр. 11/2005, 83/2005).

⁴⁷ Члан 33а ст. 1, 3. ЗМРПС.

⁴⁸ Закључак Владе Републике Србије 05 број: 116-8060/2015-02 од 29. 07. 2015. год., *Службени гласник РС*, број 67/2015.

⁴⁹ Закључак Владе Републике Србије, 05 број 11-10175/2017-1 од 26. 10. 2017. год., *Службени гласник РС*, број 96/2017.

које превазилазе само правна знања, и обухвата и економски и психосоцијални контекст насталог спора (Мојашевић, 2014: 18).

Посредовање је регулисано Законом о посредовању у решавању спорова (у даљем тексту: ЗПРС), и дефинисано је као „поступак, без обзира на назив, у којем стране добровољно настоје да спорни однос реше путем преговарања, уз помоћ једног или више посредника, који странама помаже да постигну споразум.“⁵⁰ ЗПРС посебно наглашава да се његове одредбе примењују и на област радних спорова уколико посебним законом није другачије прописано.⁵¹

Поступак посредовања се покреће закључењем споразума о приступању посредовању.⁵² Уколико једна страна поднесе предлог за закључење споразума о приступању посредовању, друга страна је дужна да се о наведеном предлогу изјасни у року од 15 дана од дана достављања предлога, писаним путем.⁵³ У случају када је посредовање прописано као услов за вођење судског или другог поступка, или уколико су се стране у спору обавезале да ће покушати да спор реше посредовањем пре покретања судског или другог поступка, страна је дужна да писаним путем предложи другој страни закључење споразума о приступању посредовању.⁵⁴ Ако се странке у току судског или другог поступка сагласе да приступе решавању спора посредовањем уз застој судског поступка, поступак посредовања се покреће достављањем споразума о приступању посредовању суду или другом органу пред којим се води поступак, и тада долази до застоја судског поступка, који може бити одређен само једном по овом основу и не може трајати дуже од 60 дана.⁵⁵

Стране и посредник закључују споразум о приступању посредовању у писаној форми којим потврђују избор посредника, уређују међусобна права и обавезе у складу са начелима посредовања, утврђују трошкове посредовања и друга питања од значаја за спровођење посредовања.⁵⁶ Поступак посредовања спроводи један или више посредника, које стране споразумно одреде, а уколико не одреде посредника, могу затражити да то учини суд или други орган пред којим се води поступак.⁵⁷

⁵⁰ Члан 2. Закона о посредовању у решавању спорова, *Службени гласник РС*, бр. 55/2014.

⁵¹ Члан 3. став 3. ЗПРС.

⁵² Члан 18. став 1. ЗПРС.

⁵³ Члан 17. став 1. ЗПРС.

⁵⁴ Члан 17. став 2. ЗПРС.

⁵⁵ Члан 18. ст. 2-3. ЗПРС.

⁵⁶ Члан 19. ЗПРС.

⁵⁷ Члан 20. ЗПРС.

Посредник ће на почетку поступка посредовања упознати стране са циљем посредовања, улогом посредника, правилима и трошковима поступка, а стране се слободно споразумевају о начину како ће посредовање бити спроведено.⁵⁸ Могуће је да посредник води заједничке или одвојене разговоре са странама, као и да предлоге и ставове једне стране, уз њену сагласност, пренесе другој страни.⁵⁹ У било којој фази поступка свака страна може одустати од даљег учешћа у поступку посредовања, а посредник, ако процени да даље спровођење поступка није целисходно, може обуставити поступак посредовања.⁶⁰

Поступак посредовања може се окончати на неки од следећих начина: 1. закључењем споразума о решавању спора посредовањем; 2. одлуком посредника да се поступак обуставља, јер даље вођење поступка није целисходно; 3. изјавом једне стране да одустаје од даљег спровођења поступка, осим у случају ако у поступку посредовања учествује више страна, које након одустанка једне од страна одлуче да наставе поступак посредовања; 4. протеком рока од 60 дана од дана закључења споразума о приступању посредовању, осим уколико се стране не споразумеју другачије. Ако се поступак посредовања спроводи на основу упута суда или другог органа, посредник је дужан да обавештење о начину окончања поступка посредовања достави суду или другом органу.⁶¹ Такође, уколико је покренути поступак посредовања предвиђен посебним законом као услов за вођење судског или другог поступка, окончан тако да посредник обуставља поступак јер његово даље вођење није целисходно или једна страна изјављује да одустаје од даљег спровођења поступка, посредник је дужан да обавести надлежни орган или организацију о исходу поступка посредовања.⁶²

У погледу начина расподеле трошкова у поступку посредовања, свака страна сноси своје трошкове, а заједничке трошкове сnose на једнаке делове, изузев ако се нису другачије споразумеле.⁶³ Заједничке трошкове посредовања чине награда за рад посредника и накнада трошкова које је посредник имао у вези са поступком посредовања.⁶⁴ Висина награде за рад и висина накнаде трошкова посредника одре-

⁵⁸ Члан 23. ст. 1-2. ЗПРС.

⁵⁹ Члан 23. став 3. ЗПРС.

⁶⁰ Члан 23. ст. 4-5. ЗПРС.

⁶¹ Члан 24. став 2. ЗПРС.

⁶² Члан 24. став 3. ЗПРС.

⁶³ Члан 29. став 1. ЗПРС.

⁶⁴ Члан 29. став 2. ЗПРС.

ђује се према Тарифи о наградама и накнадама у поступку посредовања,⁶⁵ ако се стране другачије не споразумеју.⁶⁶ Стране могу бити ослобођене плаћања трошкова посредовања под условима утврђеним посебним законом, а посредници могу да обављају посредовање и без награде.⁶⁷ Уколико се поступак посредовања спроводи у току поступка пред Повереником по основу поднете притужбе, посредовање ће бити бесплатно за лице које је поднело притужбу.⁶⁸ Ако се постигне споразум о решавању спора путем посредовања након покренутог судског или другог поступка до закључења првог рочишта за главну расправу, странке се могу ослободити плаћања судских, односно административних такси, у складу са законом који уређује судске, односно административне таксе.⁶⁹

5. Приказ емпиријских података о коришћењу вансудских механизма заштите од дискриминације у области рада и запошљавања у Републици Србији

У овом делу рада су приказани подаци о броју предмета у споровима дискриминације у области рада и запошљавања који су решавани пред Повереником, Агенцијом и применом посредовања.⁷⁰

⁶⁵ Правилник о Тарифи о наградама и накнадама у поступку посредовања, *Службени гласник РС*, бр. 35/2015.

⁶⁶ Члан 29. став 3. ЗПРС.

⁶⁷ Члан 29. ст. 4-5. ЗПРС.

⁶⁸ Члан 38. став 1. ЗЗД.

⁶⁹ Члан 31. ЗПРС. Таква могућност предвиђена је у члану 9. став 6. Закона о судским таксама (*Службени гласник РС*, бр. 28/1994, 53/1995, 16/1997, 34/2001 (др. закон), 9/2002, 29/2004, 61/2005, 116/2008 (др. закон), 31/2009, 101/2011, 93/2012, 93/2014, 106/2015, 95/2018, 91/2025).

⁷⁰ Подаци о броју предмета дискриминације у области рада и запошљавања који су решавани пред Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова и путем посредовања добијени су од стране Агенције и Министарства правде Републике Србије у оквиру спроведеног истраживања које је другопотписани аутор спровео за потребе израде докторске дисертације на Правном факултету Универзитета у Нишу, и која у тренутку писања овог рада још увек није доступна увиду јавности, и није одбрањена; подаци о броју предмета који су у наведеној предметној области решавани пред Повереником су преузети из редовних годишњих извештаја Повереника за заштиту равноправности који су доступни на следећем линку: <https://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji/> приступ: 02. 11. 2025. Питање о броју спорова дискриминације у области рада и запошљавања решених путем посредовања упућено је и Комори медијатора Србије. Одговор Коморе био је да такве податке не поседују и упутили су на Министарство правде Републике Србије као орган који те податке треба да поседује.

Табела 1. Број притужби поводом спорова дискриминације у области рада и запошљавања по којима је поступао Повереник за заштиту равноправности

Година	Број притужби
2010.	44
2011.	122
2012.	163
2013.	245
2014.	242
2015.	289
2016.	212
2017.	166
2018.	197
2019.	229
2020.	184
2021.	169
2022.	144
2023.	161
2024.	145

Табела 2. Број решених предмета у области радних спорова путем посредовања

Година	Број решених предмета у области радних спорова
2016.	24
2019.	32
2020.	62
2021.	117
2022.	121
2023.	174

С обзиром на то да је посредник дужан да министарству надлежном за послове правосуђа поднесе годишњи извештај о обављеним посредовањима који садржи податке о врсти спорног односа, месту у којем је спроведен поступак посредовања и начину окончања поступка

посредовања, уз поштовање начела поверљивости, подаци су затражени од Министарства правде.⁷¹ Подаци којима Министарство правде располаже разврстани су у групу радних спорова, у оквиру којих не постоји посебна **поткатегорија** која би се односила на спорове дискриминације у области рада и запошљавања. Иако наведени подаци показују тренд повећања броја предмета у области радних спорова који су решавани путем посредовања (тако да је најмањи број решен на почетку посматраног периода – 24, а највећи на крају – 174),⁷² немогуће је утврдити да ли и у ком броју се неки од тих предмета односи на област дискриминације у области рада и запошљавања. Тренутно важећи ЗППС донет је 2014. године, тако да подацима није обухваћен период од 2009. године што је била почетна истраживачка година за посматрање резултата.

Имајући у виду чињеницу да је електронско праћење предмета у оквиру Агенције уведено 2015. године, податке није било могуће добити за период од 2009. године. Од укупно **60 поступака** који су покренути због дискриминације на раду, као индивидуалног радног спора, тек у **13 поступака** је добијена сагласност послодавца да се води поступак арбитраже. У оквиру тих 13 поступака у девет предмета стране у спору нису постигле споразум о решавању спорне ситуације, док је у преостала 4 поступка постигнут споразум о решењу спорова у области дискриминације на раду. Другим речима, у периоду од 2015. године, па закључно са 2024. годином, само у **4 поступка** је постигнут споразум о решењу спорова у области дискриминације на раду. Битно је напоменути и то да се пред Агенцијом могу решавати само спорови дискриминације лица која су у радном односу код послодавца, али не и случајеви дискриминације који се односе на процес запошљавања код неког послодавца (спровођење конкурса за пријем у радни однос).

5.1. Дискусија

Наведени подаци о **броју предмета** у споровима дискриминације у области рада и запошљавања указују на то да је **највећи број био пред институцијом Повереника**. Када је реч о Агенцији, конкретан број предмета је занемарљив што је јасан показатељ да овај механизам није био у значајној мери препознат као вансудски метод за решавање

⁷¹ Члан 34. став 1. тачка 5) ЗППС.

⁷² Будући да је ЗППС донет 2014. године, између осталог, и због ниског степена коришћења медијације у Републици Србији, ови подаци о радним споровима кореспондирају са циљевима законодавца, иако се генерално медијација и даље недовољно користи за решавање свих врста правних спорова.

спорова дискриминације на раду. О посредовању се не може извести никакав закључак, јер из добијених података о броју решаваних радних спорова није могуће одредити број спорова поводом дискриминације у области рада и запошљавања.

У погледу **временског оквира трајања ових поступака**, законима који их регулишу прописани су кратки рокови за предузимање конкретних радњи, као и за коначно решавање спорног односа, што свакако доприноси ефикасности решавања ових спорова. **Трошкови** који настају у примени ових метода су ниски и подстицајни за примену сваког од њих. Као бесплатан за стране у спору предвиђен је поступак пред Повереником, што само по себи говори о преференцијама законодавца и намери да се интензивира коришћење овог поступка. Штавише, и у случају да Повереник не утврди постојање акта дискриминације, страна која је поднела притужбу и покренула поступак пред овом институцијом неће имати обавезу надокнаде трошкова страни против које је притужба поднета.

Као посебну врсту подстицајне мере за примену поступка пред Повереником треба споменути и **правила о терету доказивања** када су у питању случајеви дискриминације. Уколико је утврђено да се ради о непосредној дискриминацији или је међу странкама то неспорно, лице против кога је поднета притужба Поверенику не може се ослободити одговорности тиме што ће доказивати да није криво.⁷³ У случају када лице које подноси притужбу Поверенику учини вероватним да је друга страна према њему извршила акт дискриминације, терет доказивања да услед тог акта није дошло до повреде начела једнакости, односно начела једнаких права и обавеза сноси лице против кога је притужба поднета.⁷⁴ Оваква расподела терета доказивања у великој мери олакшава положај стране која тврди да је била дискриминисана у области рада или запошљавања, јер је послодавац по правилу у позицији моћи са различитим ресурсима који му стоје на располагању ради заштите његових права и интереса.

Такође, компаративна предност Повереника у односу на друга два метода за решавање спорова дискриминације јесте и могућност извештавања јавности уколико страна која је извршила дискриминацију не отклони насталу повреду права у року од 30 дана од дана изрицања опомене за поступање по изреченој препоруци.⁷⁵ Јавност се обавештава преко званичне интернет странице, средстава јавног

⁷³ Члан 45. став 1. и став 4. ЗЗД.

⁷⁴ Члан 45. став 2. и став 4. ЗЗД.

⁷⁵ Члан 40. ст. 1-2. ЗЗД.

информисања или на други погодан начин.⁷⁶ У зависности од процене стања у области заштите равноправности, Повереник може да упозори јавност на најчешће, типичне и тешке случајеве дискриминације, у складу са ЗЗД.⁷⁷ Упознавање јавности са упозорењем Повереник може чинити на различите начине: може објавити на интернет страници Повереника или на други погодан начин као што су електронски или штампани медији, друштвене мреже и сл; може сазвати конференцију за штампу ради упознавања јавности са упозорењем јавности; може доставити упозорење јавности и државним органима, организацијама, телима која се баве заштитом људских права и слобода, односно обављају сродне послове.⁷⁸ На овакав начин Повереник ствара **позитивну врсту екстерних ефеката**⁷⁹ јер његове одлуке или реговања која се односе на конкретне случајеве дискриминације постају видљиви великом броју људи, имају и едукативни карактер како не треба поступати, а креира се и посебна врста притиска да се дискриминаторски начини поступања мењају и спрече у неким будућим ситуацијама. Када је у питању тржиште рада, послодавци могу бити изложени ризику да њихова репутација буде угрожена уколико би њихови акти дискриминације према запосленима или лицима која траже запослење постали видљиви на неки од наведених начина. Према томе, економски гледано, овакво нормативно решење налази своју потврду у економској, као и теорији економске анализе права.

6. Закључак

У раду су представљена три вансудска метода за решавање спорова дискриминације у области рада и запошљавања у Републици Србији, пред Повереником за заштиту равноправности, Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова и посредовање. На

⁷⁶ Члан 32. став 2. Пословника о раду Повереника за заштиту равноправности.

⁷⁷ Члан 41. став 1. Пословника о раду Повереника за заштиту равноправности. Према члану 42. ЗЗД, у упозорењу јавности Повереник најчешће наводи облик и начин извршења дискриминације; извршиоце дискриминације; појединце, односно групе према којима су извршени најчешћи, типични и тешки облици дискриминације; одредбе прописа о забрани дискриминације; последице или могуће последице дискриминације; мере за отклањање дискриминације и друге околности у зависности од конкретног случаја и разлога издавања упозорења, као и указивање на штетност дискриминације.

⁷⁸ Члан 43. Пословника о раду Повереника за заштиту равноправности.

⁷⁹ Позитивни екстерни ефекти настају када поједине индивидуалне активности стварају корист другим људима, тј. доприносе остваривању друштвене користи (Nikolić, Mojašević, 2023: 223).

основу емпиријских података о броју предмета који су решавани применом неког од три метода у периоду од 2009. до 2024. године, утврђено је да је највише био коришћен механизам подношења притужбе Поверенику, потом Агенцији и то у незнатном обиму, док за посредовање не постоје тачни подаци. Као разлоге оваквих налаза издвајамо то да је примена овог метода бесплатна за све учеснике у поступку, да су кратки рокови поступања, подстицајна су правила о терету доказивања јер олакшавају положај дискриминисане стране, као и посебна улога јавности као савезника у раду институције Повереника, чиме се утиче и на стварање позитивних екстерних ефеката. Такође, добијени подаци о примени овог метода су и у сагласности са природом институције Повереника, као специјализованог националног тела за заштиту равноправности кога именује Народна скупштина Републике Србије.

Пред Агенцијом је вођен јако мали број предмета дискриминације у области рада. Иако је круг потенцијалних предмета по којима би Агенција могла да поступа сужен у односу на Повереника и посредовање,⁸⁰ и даље је то занемарљив број предмета у конкретној врсти антидискриминационог спора. С обзиром на то да Агенција има доста широку надлежност за решавање како индивидуалних, тако и колективних радних спорова, чињеница је да је овај државни орган у пракси препознат пре свега за решавање спорова поводом злостављања на раду тј. мобинга,⁸¹ као и различитих врста колективних радних спорова. Тако је, на пример, Агенција покренула СОС линију са бесплатним позивом за пружање подршке запосленима у циљу заштите од злостављања на раду. Уколико поредимо видљивост у јавности Агенције и Повереника може се констатовати да су обе институције активне на различитим друштвеним мрежама, са лако приступачним садржајима на интернет страницама.

У случајевима посредовања, имајући у виду тренутан начин извештавања о раду медијатора према Министарству правде, сматрамо да постојећи формулари треба да садрже и посебну категорију спорова дискриминације у области рада и запошљавања. На тај начин би се

⁸⁰ Подсећамо да у поређењу са друга два механизма која могу бити примењена и на случајеве дискриминације током процеса запошљавања, пред Агенцијом се решавају само спорови дискриминације док је лице у радном односу код послодавца.

⁸¹ У прилог томе говори податак да је у периоду од 2009. до 2022. године покренуто 627 поступака због злостављања на раду тј. мобинга, а споразум о решењу спора је постигнут само у 15% случајева (*Ко су чешћи злостављачи на раду – колеге или шефови*, РТС, 22. 07. 2022. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/4895897/mobing-sporovi-mirenje-zlostavljac.html>, приступ: 03. 11. 2025).

омогућило праћење стања у предметној области, и омогућило боље планирање у области антидискриминационе политике.

Добијене налазе о степену коришћења вансудских метода у области дискриминације на раду треба ограничити само на пријављене случајеве дискриминације. Сигурно је да и даље остаје тзв. „тамна бројка“ одређеног броја ових спорних случајева који због страха лица која се налазе у оваквим ситуацијама остају непријављени. Према томе, ограничење овог истраживања огледа се у томе што осветљава само пријављене случајеве дискриминације на раду.

Као отворено истраживачко питање остаје да се изврши поређење вансудских механизма са вођењем антидискриминационих парница поводом дискриминације у области рада и запошљавања. Тренутно стање у овој области указује да је потребно афирмисати механизме посредовања и поступка пред Агенцијом, и подићи свест грађана да најпре препознају случајеве дискриминације у области рада и запошљавања, те да слободним избором неког од вансудских метода ефикасно и делотворно остваре заштиту својих права.

Литература

Andonović, S. (2018). Upravno-pravni aspekti Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u Republici Srbiji. *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*. 8(8). 244-256. <https://doi.org/10.7251/GFP1808244A>

Деновић, М. (2025). Правна заштита грађана у поступку пред заштитником грађана. *Правни хоризонти*. VIII(10). 115-136. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15781653>

Драгићевић, М. (2018). Решавање индивидуалних радних спорова арбитражом – упоредноправни приказ. *Право и привреда*. 56(7-9). 534-549.

Михајловић, А. (2025). Дискриминација жена на тржишту рада и родно одговорно буџетирање у Републици Србији. *Правни хоризонти*. VIII(10). 53-71. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15781539>

Мојашевић, А. (2014). Економска анализа медијације: теоријско-емпиријска студија. Ниш: Правни факултет у Нишу, Центар за публикације.

Nikolić, Lj., Mojašević S. A. (2023). *Ekonomija za pravnike*. Niš: Medinvest KT.

Пајванчић, М., Петрушић Н. (2014). Значај институционалних механизма за остваривање родне равноправности. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 67. 25-44. <https://doi.org/10.5937/zrpfni1467025P>

Petrušić, N. (2014). Pravni status, uloga i nadležnost Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. *Temida* 2. 27-44.

Петрушић, Н., Ђук Миланков, Д., Деспотовић Станаревић, В., Џамоња Игњатовић, Т., Јовановић, В. (2014). Приручник за примену медијације у оквиру службе Повереника за заштиту равноправности. Београд: Повереник за заштиту равноправности.

Роџића, М., Mirković, P. (2009). Mirno rešavanje radnih sporova. Pravo – teorija i praksa. 26(7-8). 109-116.

Прописи

Устав Републике Србије. Службени гласник РС, бр. 98/2006, 115/2021 - Амандмани I-XXIX, 16/2022.

Закон о раду. Службени гласник РС, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017, 95/2018 – аутентично тумачење.

Закон о забрани дискриминације. Службени гласник РС, бр. 22/2009, 52/2021.

Закон о мирном решавању радних спорова. Службени гласник РС, бр. 125/2004, 104/2009, 50/2018.

Закон о посредовању у решавању спорова, Службени гласник РС, број 55/2014.

Закон о изменама и допунама Закона о мирном решавању радних спорова. Службени гласник РС, број 104/2009.

Уредба о висини награде и накнаде трошкова миритеља и арбитара за мирно решавање спорова. Службени гласник РС, бр. 11/2005, 83/2005.

Пословник о раду Повереника за заштиту равноправности. Службени гласник РС, број 78/2024.

Правилник о поступку мирног решавања радног спора. Службени гласник РС, бр. 12/2005, 84/2005, 1/2019.

Правилник о Тарифи о наградама и накнадама у поступку посредовања. Службени гласник РС, број 35/2015.

Закључак Владе Републике Србије 05 број: 116-8060/2015-02 од 29. 07. 2015. године (Службени гласник РС, број 67/2015), којим се препоручује државним органима, органима аутономне покрајине, органима јединица локалне самоуправе, јавним агенцијама, јавним предузећима и другим облицима организовања чији је оснивач Република Србија, привредним друштвима чији је оснивач Република Србија или у којима Република Србија има учешће у власништву, установама и другим јавним службама које се финансирају из буџета Републике Србије да колективне и индивидуалне спорове, у складу са законом, решавају пред Републичком агенцијом за мирно решавање радних спорова.

Закључак Владе Републике Србије, 05 број 11-10175/2017-1 од 26. 10. 2017. године (Службени гласник РС, број 96/2017), којим се препоручује државним органима, органима аутономне покрајине и јединицама локалне самоуправе, другим органима и организацијама које је основала Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе, јавним агенцијама и организацијама на које се примењују прописи о јавним агенцијама, јавним службама које се финансирају из буџета Републике Србије, аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе, односно из доприноса за обавезно социјално осигурање, као и јавним предузећима и друштвима капитала чији је оснивач Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе и друштвима капитала чији је оснивач јавно предузеће да користе могућност учешћа миритеља у колективном преговарању у складу са законом.

Редовни годишњи извештаји Повереника за заштиту равноправности: <https://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji/>, приступ: 02. 11. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2010. годину, Београд, 10. март 2011. године, приступ: 30. 10. 2025, https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Redovan%20godisnji%20izvestaj%202010.pdf,

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2011. годину, Београд, март 2012. године, https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Poverenik%20redovan%20godisnji%20izvestaj%20za%202011.%20godinu.pdf, приступ: 30. 10. 2025,

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2012. годину, Београд, март 2013. године https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_godisnji%20izvestaj%202012.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2013. годину, Београд, март 2014. године https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Redovan_izvestaj_2013.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2014. годину, Београд, март 2015. године https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Redovan%20godisnji%20izvestaj%20Poverenika%20za%20zastitu%20ravnopravnosti%20za%202014.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2015. годину, Београд, март 2016. године <https://ravnopravnost.gov.rs/>

wp-content/uploads/2016/09/Redovni-godisnji-izvestaj-poverenika-za-2015.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2016. годину, Београд, март 2017. године <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2017/06/Redovan-godisnji-izvestaj.pdf>, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2017. годину, Београд, март 2018. године, https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2018/03/RGI-2017_PZR_FINAL_14.3.2018-1.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2018. годину, Београд, март 2019. године <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2019/07/RGI.pdf> (30. 10. 2025).

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2019. годину, Београд, март 2020. године <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2020/03/FINAL-RGI-2019-ZA-NARODNU-SKUPSTINU.pdf>, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2020. годину, Београд, март 2021. године <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2021/04/Poverenik-za-zastitu-ravnopravnosti-Godisnji-izvestaj-za-2020.pdf>, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2021. годину, Београд, март 2022. године <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2022/04/Poverenik-za-zastitu-ravnopravnosti-Godisnji-izvestaj-za-2021-compressed.pdf>, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2022. годину, https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2023/03/RGI-2022_15.3.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2023. годину, Београд, март 2024. године <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2024/03/RGI-2023.pdf>, приступ: 30. 10. 2025.

Редован годишњи извештај Повереника за заштиту равноправности за 2024. годину, Београд, март 2025. године https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2025/03/PZR_RGI-2024_14.3.2025_FINAL.pdf, приступ: 30. 10. 2025.

РТС (2022). Ко су чешћи злостављачи на раду – колеге или шефови, РТС, 22. 07. 2022. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/4895897/mobing-sporovi-mirenje-zlostavljac.html>, приступ: 03. 11. 2025.

Aleksandar S. Mojašević, LL.D.,

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš,

Aleksandar Mihajlović, LL.M.,

Research Assistant, Institute of Comparative Law,

Belgrade,

Republic of Serbia

EXTRAJUDICIAL METHODS FOR RESOLVING DISCRIMINATION DISPUTES IN THE FIELD OF LABOUR AND EMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA: LEGAL AND EMPIRICAL ANALYSIS

Summary

Persons who are subjected to discrimination in the field of labour and employment can pursue judicial or extrajudicial protection. The legal system of the Republic of Serbia provides for the possibility of conducting several extrajudicial procedures: before the Commissioner for the Protection of Equality, before the National Agency for the Peaceful Resolution of Labour Disputes, and through mediation. This system of protection against discrimination provides that mediation can be implemented in the form of private mediation or within the framework of the aforementioned state institutions. A special type of procedure can also be conducted before the Commissioner for Equality Protection, which provides a recommendation for resolving the conflict between the parties.

The subject matter of research in this paper are the extrajudicial methods of resolving disputes involving discrimination in the field of labour and employment in the legal system of the Republic of Serbia. The aim of the research is to compare the three aforementioned extrajudicial methods and examine the efficiency and effectiveness of their application in practice through a legal-empirical methodological framework. Thus, in addition to the normative analysis, the authors also examine the issues of emergent costs and cost-bearing in the implementing these proceedings, the rules on the burden of proof before the Commissioner, the emergence of external effects due to their application, and other incentives for choosing one of these proceedings. The results of the analysis show that in the observed period from 2009 to 2024, the most frequently used option was the mechanism of submitting a complaint to the Commissioner. The proceedings before the National Agency for the Peaceful Resolution of Labour Disputes were instituted to a lesser extent, while there is a lack of data on mediation proceedings. In the conclusion, the authors discuss the implications of the findings for further development of extrajudicial

methods for resolving discrimination disputes in the field of labor and employment, as well as for improving the system of monitoring their implementation.

Keywords: discrimination, labour market, costs, burden of proof, external effects, incentives, mediation, Commissioner for the Protection of Equality, National Agency for the Peaceful Resolution of Labour Disputes.

Tihomir Krstić,*
Attorney-at-law,
Krstić Law Office, Niš,
Republic of Serbia

UDK: 339.542.2(100)"1980"
UDK: 004.7:339.542.2
UDK: 341.241.8:347.7
DOI: 10.5281/zenodo.17521224

Review Paper

Примљен: 02.10.2025.
Прихваћен: 27.10.2025.

THE UN CONVENTION ON CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS (CISG) IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Abstract: *The article examines whether and how the 1980 UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) remains fit for purpose in an economy reshaped by digitalization. The paper maps the core CISG institutes, particularly the scope and formation (Articles 1, 14–24), parties' rights and duties, and final provisions, in light of contemporary practices such as: electronic contracting, platform-based commerce, and smart-contract workflows. Particular attention is given to electronic communications and signatures (Articles 8, 11, 13), notices (Articles 22, 27), and the evidentiary use of digital records, highlighting practical issues of authenticity, integrity, and burden of proof. The paper also addresses jurisdiction and choice-of-law questions arising from cross-border digital sales, including the interaction of Article 1(1)(a) and (b) with party autonomy and forum selection. In comparative perspective, the analysis situates the CISG alongside the UNCITRAL Model Law framework, the UNIDROIT Principles, and EU initiatives on digital content, showing areas of convergence and persistent gaps. Looking forward, the author assesses the implications of AI-enabled contract management and blockchain-based transaction logs, noting where property/title effects remain governed by domestic law. The article concludes that the CISG's technology-neutral rules continue to provide a robust baseline for international sales, but effective use in fully digital environments requires careful contract drafting, explicit communications protocols, agreed custodianship of electronic evidence, and complementary reference to soft-law instruments and regional measures.*

* adv.tihomirkrstic@gmail.com, ORCID ID: 0009-0003-4224-7511.

Keywords: *UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), digitalization, e-contracting digital evidence, blockchain in international trade.*

1. Introduction

Digital technologies have fundamentally transformed the operation of international trade, altering supply chains and reshaping contract practices. As this landscape continues to evolve, it becomes essential for contract managers, in-house counsels, legal advisers, policymakers, negotiators, and academics to maintain an up-to-date understanding of how the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG, 1980)¹ applies within this increasingly digitalized context. This article is devoted to addressing the critical need for guidance and insight. The framework provided will focus on several key areas: contract formation, contract validity, contract enforcement, and jurisdictional issues that arise in the digitalized environment. In this modern landscape, digitally concluded contracts emerge as a valid and binding basis for international trade; however, the CISG leaves many pertinent and conspicuously unanswered questions regarding their applicability, limitations, and the potential need for supplementary rules (Perales, 2023: 293).

Within the CISG, the coverage of contract formation is addressed in considerable detail, confirming that contracts can be validly concluded through offers and acceptances that are exchanged via various means, such as fax, email, telegraph, telex, or other similar modes of communication. Conversely, it is notable that the CISG lacks specific provisions that address contracts concluded via newer platforms, such as chat rooms, interactive websites, or the innovative smart contracts embedded within blockchains. The discussion around these topics extends further to encompass the roles of electronic notices and digital signatures, providing clarity on how many other instruments can be seen as compliant with the concepts of “writing” and “signature” as defined under the CISG. The established (“digitalized”) rules governing offer and acceptance under the CISG critically determine the legal status of contracts that are concluded digitally through the aforesaid communication methods, while simultaneously acknowledging that the law of the forum may impose additional contractual requirements for certain types of contracts (Jovanović, 2025:173).

¹ United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), Vienna, 1980, adopted on 11 April 1980, entered into force on 1 January 1988; https://cisg-online.org/media/Q46291BS/CISG_english.pdf

In light of this, it is imperative to assess the legal effect of digital evidence thoroughly to avoid any delays and limitations that might obstruct the successful conclusion of specific types of contracts electronically. The CISG indeed provides valuable rules pertaining to the law applicable to digital sales contracts and the disputes that might arise from them. However, it is important to note that the law applicable to non-contractual obligations resulting from sales remains somewhat undetermined; this area is often governed by the law applicable to ordinary sales rather than the more specific law that governs sales contracts. An overview of the historical development of international sales law offers clarity in understanding the foundational elements that illustrate the gradual efforts aimed at unifying these laws across jurisdictions. The continuous digitalization of international sales contract formation and the reliability of statements within this domain highlight the crucial role played by the CISG in the digital context we currently inhabit (Lookofsky, 2022: 296).

Furthermore, the evolution of the international sales law framework, which is evident in the developments within UNCITRAL Model Laws and the European Directive, serves to complement the CISG provisions. By acknowledging these advancements and the challenges posed by the digital environment, stakeholders can better navigate the complexities of international commerce and ensure that contracts remain enforceable and effective in the face of technological change (Winer, 1998: 1; Eiselen, 2017: 48).

2. Historical Background of the CISG

International trade is rapidly evolving due to the advancement of digital technology. Hence, the question arises whether the 1980 UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), regulating formation and performance of contracts of sale, provides an adequate regulatory framework for sale of goods in the digital age (Winer, 1998: 1-58). To assist the CISG application in response to technological innovation, the article comprehensively reviews the development of the CISG in an already digitalized background.

The origins of the CISG date back to the 1960, when the peace mission of the United Nations was expanded to the field of international economic development (Visser, 1998: 2-3). After that, the Seventh UN Conference on the Law of Treaties adopted the Vienna Convention of 1969, which was followed by the adoption of the New York Convention in 1970. Subsequently, the United Nations General Assembly adopted a series of resolutions to promote simplification and modernization of international trade law. After consideration of model laws, it was concluded that a more permanent project could be launched to harmonize the basic law of sales contracts on a global scale.

3. Key Provisions of the CISG

The CISG comprises 101 articles divided into four parts: scope of application (Arts. 1–6), formation of the contract (Arts. 14–24), sale of goods (Arts. 25–88), and final provisions (Arts. 89–101) (Schroeter, 2008: 425). Provisions governing formation and the sale of goods apply only between parties whose places of business are in contracting states (Art. 1(1)(a)) or when the rules of private international law lead to the application of a contracting state's law (Art. 1(1)(b)). Final provisions address questions of public international law and technical issues resulting from ratification.

4. Impact of Digitalization on International Trade

International trade has witnessed substantial transformations resulting from the ongoing digitalization process, particularly since the widespread and now nearly universal usage of the Internet across the globe. It has become a commonplace for various types of contracts, including sales agreements and service contracts, to be concluded and finalized in a digital format. This shift has drastically changed how businesses and individuals engage in trade, allowing for greater efficiency and speed in transaction execution. It is expected that the economic dominance of integrated networks of transactions, including the increasingly popular digital contracts, will persist and even grow stronger in the forthcoming years. However, it is worth noting that Article 11 of the CISG specifically requires that contract modifications must be made "in writing", which apparently disallows digital contracts from qualifying as acceptable modifications or supplements under this legal framework. This raises significant questions about how traditional contract law will adapt to the evolving landscape of digital commerce. At the time the CISG was drafted back in 1980, the concept of digital contracts was a far-fetched idea, far removed from the reality we experience today in the realm of international trading practices (Eiselen, 2017: 55-57; Coetzee, 2017: 2-4).

The current absence of effective and comprehensive regulations for the creation, execution, and performance of digital contracts significantly hinders the overall development of numerous integrated digital transactions. These contracts are pivotal in today's economic landscape, particularly considering that international economic growth heavily relies on interconnected networks of contracts that span across global borders. As businesses aim to increase their degree of integration as a node within a digital supply chain, they can create substantial economic advantages, thereby attracting a greater volume of contracts, which in turn reinforces their competitive edge in the market. Furthermore, an integrated and thorough analysis of how the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG)

accommodates and supports the formation and execution of digital contracts is essential for understanding both its immense potential and the inherent limitations it may have in this rapidly evolving domain (Putrevu, Mertzanis, 2023: 2-4).

The underpinning impact of globalization is the enormous reduction in communication cost. The advent of the Internet has removed geographical constraints on communication and has facilitated record keeping and information storage. The creation, execution, and management of contracts are changing rapidly. Digital contracts, concluded and performed in digital format via the Internet, represent the direction of this evolution, potentially shaping future contract rules through repeated usage.

5. Digital Contracts and the CISG

Contractual transactions made by electronic and other digital means, including contracts made via third-party platforms, are valid and legally binding under the CISG. Arrangements for data processing or cloud services are governed by the provisions on contracts for the supply of goods and other rights.² Issues of shifting from paper to electronic communication activities are addressed within the CISG's rules on communication of information, notices, and other formal requirements.³ Applicability is neutral to the underlying information system; any data source or content delivery medium (including data messages, audio, video, and software code) can thus be used and managed. Nevertheless, problems may arise with the electronic communication of information governed by the CISG. Although the text does not expressly mention data messages or digital means, the Convention's neutrality towards "means of communication" (Article 12) accommodates the inclusion of electronic communications and modern technologies (Winer, 1998: 1-3). At the same time, different legal concepts of signature or internationally conflicting approaches to e-evidence, authentication and security may complicate judicial or arbitral decisions.

5.1. Formation of Digital Contracts

The CISG regulates the formation of contracts without requiring any formalities and does not exclude contracts concluded electronically or by other means of communication (Winship, 2015: 151-166). Practicability of performance, by both parties before the contract is concluded, remains an issue. A binding contract may come into existence before the parties decide

² See: Section 3 of this paper "Key Provisions of the CISG".

³ See: Section 3 of this paper "Key Provisions of the CISG".

whether to continue negotiations or proceed with a sale via a different platform. When a binding contract is concluded, it must be performed in accordance with its terms, raising the question of how performance is possible at an earlier stage.

5.2. Validity and Enforceability

Contracts concluded by electronic means are valid and enforceable provided they satisfy the relevant substantive and procedural requirements (Winer, 1998: 1).

6. Electronic Communication in CISG

The digital revolution has radically altered international trade by providing new modes of communication, facilitating the formation of contracts between parties thousands of miles apart and enabling their quick performance. When the CISG was drafted in the early 1980s, it did not include specific provisions on electronic means of communication other than the telegram and telex (Art. 13 CISG). Yet, the development of modern forms of digital communication has prompted reassessments over the contract formation parameters, the transmission of notices under the CISG, and the presentation of evidence in disputes relating to contracts for the international sale of goods.

During the formation of contracts, electronic means of communication may serve either as the medium for the transmission of a contractual offer or acceptance, or as the platform on which e-commerce contracts are concluded. The primary concern as to whether the CISG allows the conclusion of contracts via modern means of communication is the ability to identify (from an offer or acceptance) a person who intends to make a proposal or to be bound under Article 14(1). Clear indications of intent to be bound may readily be found in e-mails by using appropriate standard clauses within the body of the message. A contract may also be concluded via a 'click-wrap agreement'. The CISG does not preclude parties from forming contracts electronically, and its general provisions governing contract formation support the conclusion of contracts by electronic means (Eiselen, 2017: 72).

A number of articles within the CISG also concern the transmission of information between trading parties. Both Article 22 and Article 27 of the CSIG impose requirements for the issuing of notices, whereby the former provisions are applicable to negotiation and the latter to the avoidance of contracts. When such notices are sent by electronic means, the receiving party will often be able to establish through software that notifications sent by e-mail or other digital mediums have been properly transmitted and

delivered. Online systems may also generate automated responses confirming the receipt of messages on a certain date and time. Although electronic systems often generate automatic confirmations of receipt, such confirmations do not guarantee that the message content has been delivered in full and do not easily allow for determining the authenticity or integrity of the sent document. However, any problems related to proving the transmission do not concern the question of whether the CISG permits the use of these electronic systems.

Electronic means of communication may not only transmit information enabling contract formation and serve as a platform for the conclusion of contracts, but they may also represent evidence in proceedings involving contracts for the international sale of goods. Evidence governed by the CISG includes statements made by the parties before or during negotiations, the circumstances surrounding the conclusion of contracts, and the practices and usages in international trade envisaged in Articles 7(1) and 9 CISG. The possibility of storing such evidence electronically and transmitting it to tribunals in rapid and reliable manners has greatly facilitated evidence offered in support of claims and defences if a dispute arises. The acceptance of digital data rather than the production of documents in paper form has created problems concerning the generation of best evidence but, again, these difficulties are ancillary to the principal question raised by electronic communications. A wide range of computer resources has strengthened the position of trading parties involved in proceedings concerning contracts governed by the CISG.

6.1. Notices and Acknowledgements

Even before the advent of the Internet, international sales law would have had to adopt a flexible approach to electronic communication. In an international context, the purist view that communications must be contained in a single document cannot be justified for reasons of practicability.

According to Article 27 CISG, a notice may be given by any means of communication appropriate to the circumstances, including fax, telegram and electronic mail (Liu, 2004: 2). The ordinary meaning of “any communication” encompasses electronic forms of communication. To rule out electronic communication, it would be necessary to introduce an unwieldy and restrictive construction of the term contrary to the object and purpose of the CISG. Some authors agree with this position; others consider that modification of the Convention is necessary before reconciliation can become a possibility (Neumann, 2014: 2-4). However, if the parties have agreed on a restricted list of communications, only these should be allowed; an agreement to exclude “other appropriate communications” is likely to be unenforceable.

6.2. *Electronic Signatures*

Under the CISG, an electronic communication that satisfies the conformity criteria qualifies as “a signature.” Hence, it is generally accepted that a contract signed by electronic means falls within the CISG’s scope. Yet, this acceptance is not universally undisputed.

The CISG does not explicitly incorporate the notion of “electronic signature”; the term does not appear in the text. Article 11 CISG allows contracts to be “proved by any means, including witnesses”; yet, the existence of the contract is distinct from the signature requirement; the former communicates offer and acceptance and formation, while the latter indicates identification and assent. Considering the historical origin, the drafters used the term “signature” based on 19th-century conventions, assuming a physical mark or seal was necessary (Eiselen, 2017: 55-57). Prior to the emergence of ‘digital signatures,’ computer-generated documents were not regarded as “signed” simply because they were communicated by computer. Consequently, electronic contract parties often continue to seek a physical signature.

Nonetheless, the CISG provisions strongly support the premise that an electronic signature fulfills the signature criteria. Article 8 (2) CISG requires adopting a reasonable person standard when discerning intentions. According to Article 13 of the CISG, the term “in writing” includes telegram and telex; in modern interpretation, it is extended to various forms of electronic messages. Following these guidelines, an electronic data message conveying consent through a document-signing program operating on a computer, despite not resembling a physical signature, should be recognized as a signature according to the CISG criteria.

7. Digital Evidence in Disputes

Digital evidence originates from electronic communication. In the context of the CISG, such electronic communications are treated exactly like a standard, non-electronic communication. Hence, digital evidence embodied in an electronic communication should not, by itself, be subject to a specific evidentiary regime different from one applicable to a standard contract (Eiselen, 2017: 72). Nevertheless, issues may arise when digital evidence goes beyond the mere electronic communication. This is the case when digital evidence presents several specific characteristics which make it no longer comparable to traditional evidence. In such circumstances, several questions ought to be answered. How does the CISG deal with a situation where electronic communication is admitted as evidence introduced in a dispute over an international sale in which, in principle, nothing distinguishes a ‘digital’

from a 'standard' case? More generally, how can digital evidence be assessed and evaluated within the context of disputes related to the CISG?

From a comparative law perspective, the evolution of the question of evidentiary rules offers some general clarifications (Winer, 1998: 1-2). The question of evidence in an international context is complicated enough. Currently, there are several competing regimes and transnational rules. Within the context of 'digital' disputes, there are several issues, among others: (i) electronic data can be easily altered; (ii) the authenticity and integrity of electronic evidence are often uncertain and sometimes illegitimate; and (iii) evidentiary rules aiming to regulate the preservation and production of 'digital' evidence are generally underdeveloped. Despite a high level of standardisation and harmonisation regarding the CISG in international trade, no specific provision deals directly with the evidentiary rules applicable to 'digital' evidence. However, considering that the context is about an electronic communication submitted as evidence of another electronic communication, it should not be subject to specific and additional evidentiary rules and should be entirely covered by the standard CISG's principles.

7.1. Admissibility of Digital Evidence

Digital evidence (i.e. the admissibility and consideration of such evidence in CISG-related proceedings) raises questions of interpretation in the context of transactions executed via electronic means. The CISG does not specify the classification of digital evidence in relation to the Communications and Other Conduct of the Parties (Arts. 8 and 9 CISG) or the requirements governing Evidentiary Weight (Art. 11 CISG). The UNIDROIT Principles clarify that electronic data messages, as specified in Art. 2(a) of the Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts, constitute evidence (Art. 4.13(2) UPICC). Most jurisdictions admit digital data as evidence in principle and allow for rules of evidence to be bypassed by explicit or implicit waiver, either in the contract or pursuant to Admissibility of Evidence principles; accordingly, electronic communications and digital data have the potential to function as compelling sources of proof.

In the context of digitalisation, various legal zones comply with this principle. Article 21(2) of the Hague Convention on the International Effects of Judicial Sales of Goods (1949) states that determinations concerning the burdens and standards of proof that have been stipulated by the law of the forum in civil or commercial matters shall remain undisturbed by the Convention. This general protocol has an autonomous status and further prevails beyond the range of instruments dealing with conformity of goods, none of which mention the subject matter of proof. The Hague Convention

thus offers a coherent framework that permits parties to submit proceedings involving other forms of digital evidence (Eiselen, 2017: 75).

7.2. Challenges in Proving Digital Transactions

Due to the absence of specific proof requirements, establishing the authenticity, adequacy and trustworthiness of digital transactions may be troublesome. Several articles govern the incorporation, requirements, and acceptance of evidence during the submission of digital proof, and considerable attention has been given to the admissibility of documents generated electronically and made available via computer. A distinctive feature is the assumption that usage, including trade usage and MiFID applicability to commercial operations, should be employed to interpret the scope of the legal notion of proof, an area that will continue to evolve over time. The regulation of the evidential value of handwritten, typed, copied, printed, faxed and, ultimately, scanned and transmitted signatures, either via postal services or electronic, is also considered (Eiselen, 2017: 95).

8. Jurisdictional Issues in Digital Sales

International trade in the 21st century is no longer limited to the traditional shipment of goods and often takes place in the digital environment on the basis of several forms of digital contracts, whose legal status remains unclear. While it is generally accepted that the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) applies to contracts established by electronic methods, provided that they meet the definition of a contract under the CISG, and the issue of delineating to what extent the provisions of Articles 14–24 CISG reflect the patterns of offer and acceptance applied in the digital domain remains a subject of inquiry (Winer, 1998: 1-4). In light of the mounting scrutiny by courts and the diversified approaches emerging worldwide, this article provides an examination of the extent to which the CISG's regime for contracts that necessarily entail physical goods corresponds with the prevalent patterns of formation and performance for digital contracts, where the merging of goods and services is commonplace.

8.1. Choice of Law

The CISG provides a uniform regime for sales contracts. It applies between parties whose places of business are in different Contracting States, or when rules of private international law lead to the application of the law of a Contracting State. By establishing its own terms, the Convention applies independently of its internal choice-of-law provisions. Although its scope is wide, Contracting States may limit the application of the CISG by reservation.

The conditions for application of the CISG are stated in Article 1. If parties have places of business in different Contracting States, the Convention applies (Art. 1(1)(a)). Alternatively, the CISG also governs contracts subject to the law of a Contracting State by private international law ("conflicts rules") (Art. 1(1)(b)). Several Contracting States, including the United States, have made a reservation excluding application of this latter ground (Article 95). The wording of Article 1 implies that the second condition may also operate when parties have places of business in the same Contracting State. However, the drafters' intention, which has been incorporated in many official commentaries (Winship, 2015: 151-166), was that the national law in question must be the law of a Contracting State other than those where the parties have their places of business (Winer, 1998: 1-4).

Whether a contract is subject to the CISG also depends on the nature of the contract. By its terms, the CISG does not apply to contracts governed by the law of a Contracting State that are not "contracts of sale of goods" (Art. 1(1)). The CISG also does not cover sales by auction (Art. 2(a)), sales on execution or otherwise by authority of law (Art. 2(b)), sales of stocks, securities, investment securities, negotiable instruments or money (Art. 2(c)), ships, vessels, hovercraft or aircraft (Art. 2(d)), electricity (Art. 2(e)) or consumer goods (Art. 2(f)). House Rules cannot provide a basis for the application of the Convention.

8.2. Forum Selection Clauses

The digitalization of international sales has created challenges to the resolution of disputes under the CISG, raising issues including forum selection. The CISG does not contain any rule governing the choice of forum for enforcement of contract rights or avoidance of the contract. Mailbox rules, discussed in Chapter 5, provide that an acceptance is effective when dispatched (even if, for example, it is sent to the wrong address). In the digital context, where multiple means of communication are available, the question arises as to whether an acceptance may be routed through the communication channel indicated by an offeror and how the issue of acceptance is resolved if one route is taken that results in an acceptance while another equally available route is disregarded by an offeree.

Limits upon derivative liability in communications allow a party to take the payment and transfer it instantaneously, without the involvement of the depositor in the communication channels that are necessary to make the payment. A crucial issue that arises in international sales involves ownership of electronic money. A seller accepting electronic money transfers may face huge difficulty in recovering the obligations that arise upon the disregard of informalities that protect buyers, and a defaulting buyer will be bet-

ter-placed to avoid liability than the one who provides more traditional forms of security, such as a guarantee and a banker's letter.

9. Case Studies on the CISG and Digitalization

Since its adoption, international contract practice and trade patterns have evolved significantly, with globalization and digitalization altering the landscape. This evolution necessitates a corresponding update to understanding and application of the CISG (Eiselen, 2017: 75). Trade finance, digital contracts, artificial intelligence, and international commercial arbitration provide key settings in which traditional CISG concepts now intersect with modern realities. Furthermore, the introduction of new information and communication technologies (ICT) raises new questions regarding the applicability and interpretation of the CISG. Hence, the subsequent sections examine relevant CISG rules and opportunities in relation to the digitalization of international trade on the initiative of the UNCITRAL and other international bodies.

9.1. Successful Implementations

Successful implementations of the CISG exist, even though such arrangements are rare and many of them involve lingering legal issues. The CISG was designed to standardize the law of international sales, with the aim of enhancing legal certainty, facilitating increased trade, and correcting disparities in bargaining power (Winer, 1998: 1-4). The Convention's wide appeal is reflected in the support of 94 signatories, encompassing various legal systems and diverse nations at all levels of development. The global use of the CISG reflects shared perceptions by traders, practitioners, academics, and arbitrators of its continuing value. When implemented, it provides recourse in the international sale of goods when recourse would otherwise be unavailable. The identification, recognition, and pragmatic resolution of many ambiguous issues and the development of the Convention's motives provide guideposts for judicial interpretation. These attributes indicate further potential for affirmative development and increased use that rivals or even exceeds the 1970 UN Sales Convention, the *Lex Mercatoria*, and the 1980 UN Convention on Contracts for the International Carriage of Goods by Sea (Eiselen, 2017: 75-79). All these features are objective (measurable) indicators of its successful implementation.

9.2. Legal Challenges Faced

Several significant legal challenges arise when applying the CISG to contracts, negotiations, and dispute resolution involving electronic commu-

nications (Eiselen, 2017: 95-97). The digitalization of international trade gives rise to production- and system-related problems, including the provision of digital content. Knowledge of the legal issues at stake can clarify the choice of law or forum and offer useful tools to overcome such issues in contracts governed by the CISG (Schroeter, 2015: 19-22). Many national, European, and international initiatives seek to address or combine legal and technological issues concerning digital communications in international (sometimes cross-border) trade. Recent legislative initiatives often take over the existing CISG articles, providing an overview of the issues the CISG could also solve (Winer, 1998: 1-4).

10. Future Trends in the CISG and Digitalization

Technological trends such as Artificial Intelligence (AI) and blockchain have the potential to influence many aspects of the contract procurement and performance process. International contracts prepared or reviewed by an AI system would affect quality assurance and potentially e-commerce sale and formation under Articles 3 to 6 CISG. For example, an AI system might make an offer or enter a contract without a human party's awareness. The use of distributed ledgers like blockchain would regulate contract administration and performance in a more automated and efficient fashion, affecting Articles 29, 31, and 35 CISG (Eiselen, 2017: 95). To date, the CISG has seen significant uptake and application worldwide, yet only 93 Contracting States have signed or ratified the Convention. Therefore, a valuable comparative perspective is provided by examining how other treaties (including the UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce and the Digital Contracts Directive proposed by the EU) address the challenges arising from digitalization. This comparative analysis confirms that the CISG is lagging behind in terms of alignment with the digital environment, and that significant effort is needed to develop, promote, and improve the application of the CISG, including the features derived from the UNCITRAL Model Law and the EU measures, to better assist Contracting States and businesses in explaining, implementing, and applying the Convention effectively.

Since the adoption of the CISG, the growth of technology has significantly altered the overall process of contract formation and execution, raising the question of whether the Convention has lost its relevance. Despite this selective lagging behind, the CISG remains a well-established international instrument with an already huge degree of acceptance. As of June 2022, more than 93 Contracting States have signed or ratified the Convention, representing more than 80 percent of global trade, whereas extensive case law continues to provide a detailed interpretation of the Convention and ensure legal certainty. By incorporating additional and updated mea-

asures, possibly deriving from the UNCITRAL Model Law, the EU Digital Contracts Directive, and other instruments available within the UNCITRAL (such as the proposed Digital Trade Chain Framework), the Convention can keep pace with the ever-changing innovations and support players engaged in international trade. In the digital age, therefore, the CISG remains a fit-for-purpose, reliable, and adaptable instrument for those involved in cross-border trade. At the same time, the Convention still leaves individual players with considerable responsibility in navigating the challenges resulting from digitalization (Winer, 1998: 1-4).

10.1. AI and Contract Management

Artificial intelligence (AI) may increase significantly the volume of international sales occurring each year. “AI-enhanced contract management” assists every step of the contract lifecycle, including contract development stage, contract effectiveness and applicability, contract negotiation and management, and performance and enforcement.

(1) **Contract development stage.** AI systems can help draft a contract, verify third-party paper contract templates, and prevent forgery. They can also organize and categorize contracts or add metadata.

(2) **Contract effectiveness and applicability.** AI systems can extract details from contracts to decide whether a contract between parties is in effect, whether a contract is applicable, and which provisions are relevant. AI systems can also evaluate and quantify the risks involved in a contract.

(3) **Contract negotiation and management.** AI systems can extract important information from contracts in the negotiation process and easily identify the major terms of a contract. They can also manage and trace the modifications and revisions of contract documents.

(4) **Contract performance and enforcement.** AI systems can monitor the compliance and performance of contracts after signing, analyze violations, or initiate dispute resolution procedures (Shih, 2020: 8-15).

10.2. Blockchain in International Sales

Blockchain is a digitally distributed, append-only data structure for storing transaction records recorded in block form. It is regarded by many as having transformative potential for international trade. In typical applications, transactions are verified by a network of computers, reducing the need to trust individual actors, while a distributed database protects against unauthorized data modification or destruction. Besides financial transactions, blockchain is increasingly used to document international supply chains, with projects involving building, tracking, leasing, and selling goods

such as ships and aircraft before the sale of the goods themselves can be implemented (Coetzee, 2017: 1-2).

Nonetheless, combined issues of blockchain's technological identity and the limits of the CISG often preclude the direct application of blockchain to sales contracts. A prime example is the inability of blockchain to transfer ownership or entitle possession under Article 69(1) CISG. Instead, ownership and possession remain governed by national law, which may refer to possession, title, intangible documentation, or other means for the transfer of ownership (Germain, 2012: 1-20). Any mechanism to transfer ownership or possession on blockchain thus becomes a national law issue unsupported by the CISG.

11. Comparative Analysis with other Legal Frameworks

The Vienna Sales Convention adapts to challenges raised by digital contracts, electronic communication, and digital evidence. A comparative analysis follows, considering the CISG alongside other legal frameworks addressing international sales and trade. For example, the UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce⁴ tackles internet-based trade and digital communication. States have been adopting these Model Laws in rapid succession (Eiselen, 2017: 55-57). The European Digital Contracts Directive concentrates on consumer contracts conducted electronically or online. Private international law issues and jurisdictional problems arise in digitalized sales. Contracting parties can face disputes over applicable jurisdiction or choice of law (DiMateo, Ostas, 2011: 372-375). The worldwide multiplication of regulations and the divergence of national laws further complicate cross-border e-commerce disputes. Case studies illustrate how contemporary courts handle these problems, showing successful adaption of traditional legal frameworks as well as ongoing challenges.

11.1. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce

During an international commercial law conference, the keynote speaker Luca Castellani described the twofold UNCITRAL strategy concerning the CISG. The first part focuses on states which may use the CISG in order to modernize commercial law and avoid regional fragmentation, often caused by regional legislative efforts that fail to consider the global level. Countries with limited legal capacity may also view the adoption of the CISG

⁴ UNCITRAL (1996). UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce (1996) (with additional article 5 bis as adopted in 1998), United Nations Commission on International Trade Law; https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_commerce

as a cost-effective solution. The second part targets trading parties, who may contractually opt into the CISG, where the Convention does not apply by default. The UNCITRAL Secretariat promotes the benefits and application practices of the Convention, while the CLOUT programme and the UNCITRAL Digest of case law support efforts to achieve uniform interpretation of the CISG. Concurrently, the UNCITRAL adopts a proactive approach to reviewing existing reservations which can hinder uniformity, and suggests that some of these reservations might be lifted. The CISG may also be supplemented by some other instruments, such as the 1974 Limitation Convention, which may provide legal certainty regarding time limits for dispute-resolution procedures in international sales of goods (Neumann, 2014: 3-4).

Many states have adopted the UNCITRAL Model Law, reflecting early indications of their utility (Eiselen, 2017: 48-50). This instrument enjoys widespread use as a global tool for harmonizing international commercial law. Several scholarly works analyze the Model Law's implications and application within a range of legal contexts. The framework is also referenced in cases involving electronic commerce and international sales, where it contributes to maintaining consistency and fairness in cross-border business transactions.

11.2. EU Digital Contracts Directive⁵

The proposed Directive on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content was introduced by the European Commission in 2015.⁶ The Directive focused on contracts concluded between merchants and consumers, aiming to harmonize relevant rules within the EU. It sought to create legal uniformity between contracts for digital content and contracts for the sale of goods. Although many EU Member States have ratified the CISG since 1990, the CISG Contracting States often choose to exclude its application in favor of national law. The UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts and the Principles of European Contract Law have been promoted as tools to support broader legal harmonisation across the EU. Directives on digital content and online sales, mainly implementing

⁵ On 20 May 2019, the European Parliament adopted Directive (EU) 2019/770 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (the "Digital Content Directive"/DCD) and Directive (EU) 2019/771 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods (the "Sale of Goods Directive"/SGD), which entered into force on 11 June 2019 and became applicable in EU Member States from 1 January 2022 (for the SGD) and 1 July 2021 (for the DCD).

⁶ EUR-Lex: Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content, COM/2015/0634 final - 2015/0287 (COD), Brussels, 9.12.2015; <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52015PC0634>

minimum harmonisation, are significant steps within a tentative process of harmonising consumer contract law at the EU level. The proposed 2015 Digital Content Directive marks a departure from minimum harmonisation, aiming instead for maximum harmonisation in order to ensure that both lawyers and businesses operate on a level playing field, though this leaves less scope for Member States to provide additional consumer protections. Earlier regulations, such as the Consumer Rights Directive and the Consumer Sales Directive balance harmonisation with the possibility for Member States to offer further safeguards to consumers (Hoekstra, Diker, 2019, 100-103). The subsequent Digital Content Directive (EU/2019/770) and the Sale of Goods Directive (EU/2019/771)⁷ aimed to provide a clear-cut and simple legal framework concerning contracts for the sale of goods.

12. Recommendations for Stakeholders

The increasing digitalization of the international economy has confirmed the CISG's relevance, tapped its source as guidelines for tomorrow's business law, and expanded its applications beyond the traditional subjects of merchandise. Currently, most digital trading vehicles lack international uniformity and adequate infrastructure, and there is no consensus on data free trade. A large order of trade is governed by the CISG regardless of the trade vehicles involved. Many are lawful under national laws, but most digital methods restrict the application of or cannot adapt to the CISG (Eiselen, 2017: 55-57). The CISG has become a symbol for international uniform law and principle. Since the CISG is frequently used in transaction problems, contracting parties also often refer to its principles or applications under such rules in their letters of intent. Parties are advised to consider a uniform international law of contract beyond the CISG to handle major gaps in the existing legal framework that govern areas of digitalized international sales transactions and to protect global international transactions in the digital age, such as global data protection and compensation principles in times of force majeure, customs, and cross-border digital commerce.

Under Article 6, any variation of the CISG remains lawful unless it contradicts the mandatory party state laws. Parties usually emphasize "only subject to the CISG" statement as a prerequisite or an option to limit the

⁷ Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (the Digital Content Directive), PE/26/2019/REV/1, *OJ L 136*, 22.5.2019, (<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng>), and Directive (EU) 2019/771 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods (the Sale of Goods Directive), PE/27/2019/REV/1 *OJ L 136*, 22.5.2019 (<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/771/oj/eng>)

scope or use of digital trade vehicles. Going beyond the CISG, the parties should distinguish when the digitalized sales rule is applicable, such as the parameters designed to comply with the CISG and the category of risks to be covered when the trade falls outside the Convention. When parties apply an international sales contract to a contract for the supply of services, they need to consider whether the level of services or incidental services renders the CISG inapplicable or the party state law overrides the CISG under the derogation clause in Article 6 CISG. Electronic procurement remains a great application to avoid redundant procedures and to reduce transaction time and cost.

12.1. Best Practices for Compliance

The best practices support productive use of CISG contract rules with digital and cloud applications: (a) Draft and negotiate contracts solely in electronic form when practicable, to meet each contracting party's intent and avoid issues with conflicting paper versions (Visser, 1998: 1-4); (b) Specify whether ordinary mail or electronic communications are the means for offer, withdrawal, acceptance, or other notices, in accordance with the parties' contractual intent (Germain, 2012: 9-11); (c) Consider application of the third-party service doctrine or substitute delivery channels for electronic communications whose designated recipients no longer operate (Winer, 1998: 12-18). (d) Explicitly allocate responsibility between the parties, or to a third-party trusted custodian, for electronic evidence before the contract's commencement; (e) Employ appropriate dispute resolution clauses where uncertainty exists concerning jurisdiction or venue for litigation or arbitration; (f) Define the parties' obligations in the event of any temporary disruption in the availability of digital-connected goods; (g) Frequently monitor contract status with reliable cloud analytics technologies operating under express authorization; (h) Bank transfers constitute the most frequent method of payment for international trade (Winer, 1998: 12-18).

An electronic funds transfer obligation may be categorized as a performance obligation. The obligation to pay remains governed by Articles 53 and 54 CISG, but the unsettled issue is when an electronic transfer can be considered an implied bank guarantee or order for payment. Some commentators have advocated comparable organizational improvements, especially if approaching contract formation, negotiation, and performance from a computer-assisted perspective. Other observers have recommended preventive legal solutions rather than organizational reforms, notably when digital technologies cannot replace all essential aspects of personal decision-making (Bridge, 1997: 215-220).

12.2. Adapting to Technological Changes

The digital transformation of international trade has reinforced the globalization of world business and further accelerated the pace of commercial transactions throughout the world. The nature of relationships between trading partners has been reshaped by the widespread and constant use of modern communication and information technologies that have become increasingly available and affordable to businesses of all sizes and in all parts of the world. All businesses are now integrated into a single business ecosystem where commercial transactions take place virtually without time constraints or regardless of national boundaries. Technological innovation has created major new approaches to the organization of economic activities in commerce and international trade, based on the availability of digitized information and digital flows rather than the circulation of physical merchandise. It has brought about entirely new possibilities for performing commercial activities and created conceptual changes in performing classic operations of exchange of merchandise between suppliers and buyers.

Technological innovation has transformed the transmission of information and the circulation of data within the circle of international trade law and practice. Information processed in electronic form is increasingly accepted by governments, authorities, banks, brokers, and offices worldwide. The concept of communication as a physical note or letter is increasingly displaced by the reality of digitized streams of bytes, interpreted simultaneously as conversation, instruction, and adoption of contractual terms and conditions of the transaction. This rapid transformation highlights one of the main characteristics of the globalized business environment, where the concept behind a given business behavior is usually validated by international usage and market practice rather than by national principle or rule (Eiselen, 2017: 75-77).

13. Policy Implications for International Trade

Digitalization entails substantial challenges for regulators at national and international levels. Current international trade rules were drafted before the globalization's acceleration, and modern trade increasingly involves electronic procedures unanticipated in such frameworks. A growing number of laws, regulations, and standards (in both public and private law) impact each trade stage. Yet, many establishment and harmonization efforts largely remain fragmented and ineffective in enhancing international trade flows.

At the heart of contemporary international trade lies the uninterrupted exchange of goods, secured through proper invoicing and payments

via contractual mechanisms. The first major international framework regulating this contractual dimension is the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) (Coetzee, 2017: 2). The CISG was conceived well before the current wave of digitalization and consequently foresees little room for modern electronic techniques and instruments. Even though it was predicted to remain relevant over the next decades (Winer, 1998: 1-4), some of its provisions indirectly seem unable to apply to electronic interactions. Many matters legitimately benefitting from reform still lie outside its scope.

13.1. Regulatory Frameworks

Multinational enterprises demand standardised, reliable forms of contracting in order to avoid the transaction costs, risk and uncertainty that result from navigating multiple contractual regimes (Coetzee, 2017: 22). Uniform approaches to legal instruments, rules and principles both facilitate cross-border trade and investment and reduce costs. The 1980 Convention on the International Sale of Goods (CISG) constitutes a generally recognised standard of commercial contracting for the sale of goods. It has been adopted by 94 states, including the world's six largest exporters. These account for 57% of global merchandise trade, 64% of global intra-firm trade and 48% of world services trade (Coetzee, 2017: 2). Therefore, the CISG provides a valuable benchmark for assessing the domestic arrangements required to support commercial contracting in the digital environment.

Negotiations on digital contracting draw heavily on the CISG provisions relating to contract formation.⁸ The recognised rules provide assurances of certainty and predictability that facilitate transaction planning and relationship building, which are the fundamental tasks in managing commercial risk and in sustaining long-term relationships of trust and cooperation. Most states have not formulated comprehensive electronic commerce laws and their willingness to do so largely varies with expectations for market development. The reliance on standard commercial rules developed in a pre-digital world appears incompatible with the increasingly important role of digital networks in modern trade.

14. Conclusion

The digitalization of international trade has brought about novel challenges for contracts concerning the international sale of goods. The interaction of traditional contract law and the law of digitalization continues to

⁸ See: Section 13.4 of this paper: "Digital contracts".

develop and calls for further research. Although the 1980 UN Convention on the International Sale of Goods (CISG) does not explicitly address digital contracts, its rules may still apply in many cases, provided that the contracts meet the general requirements for sale of goods or the relevant requirements of Article 3(2) CISG. Contracting Parties may opt in or opt out, depending on their familiarity with digital trade and the CISG. Electronic communications and signatures receive some consideration, with notice of avoidance deemed received when acknowledging receipt. However, many pilot projects do not address central issues such as jurisdiction, dispute resolution, data protection, security, and payment. The key provisions on contract formation and digital contract governance are contained in Articles 8, 11, 13, 14, 15, 18, 19, 21, 23, 25, 35, 36, 49, 50, 53, and 64.

The CISG, as a binding treaty adopted in 1980, has shaped international trade law by offering uniform rules on the conclusion of contracts for the international sale of goods and various rights and obligations of buyers and sellers. It has been ratified by over 90 states, encompassing more than 75% of worldwide trade. Countries that have adopted the CISG cover a wide international spectrum, including all major economies. Many CISG principles enjoy recognition beyond states parties, such as in the New York Convention of 1958 regulating the recognition and enforcement of foreign arbitral awards. The CISG also encompasses countries with large economies, such as India, Indonesia, Pakistan, Saudi Arabia, and South Africa. These states outline a vision for a future international sales law that addresses concerns and challenges highlighted by digitalization and the rise of digital trade forms such as electronic commerce.

The CISG provides a comprehensive framework for contracts covering all aspects of a sale, including the formation of contracts and their validity through a neutral approach. It excludes contracts for consumer and auction sales, agreements for the supply of goods to be manufactured, and contracts for services. Specific contracts such as sales by auction, exchange, or sale through agents or brokers may also fall outside its scope. Despite its extensive coverage, the CISG relies on classical contract law principles, which may need adaptation in the context of digital contracts and other digital trade forms. Consequently, the uniform law of international sales must be supplemented by additional rules or by referring to other legal sources. Projection onto other existing legal instruments, such as the Protection of Industrial Property Rights envisaged in the Paris Convention, offers a method for extending the CISG's applicability to these emerging forms of transactions (Schroeter, 2015: 24-26).

References

- Bridge, M. (1997). *The International Sale of Goods: Trading Law and Practice*. Oxford: Oxford University Press
- Coetzee, J. (2017). A Pluralist Approach to the Law of International Sales, *Potchefstroom Electronic Law Journal (PELJ)*, 20 (1), pp. 1-33.
- DiMatteo, A. L., Ostas, D. (2011). Comparative Efficiency in International Sales Law. In L. V. DiMatteo (Ed.), *Comparative Efficiency in International Sales Law* (pp. 372–419)
- Eiselen, S. (2017). The UNECIC: International trade in the digital era. *Potchefstroom Electronic Law Journal/Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*, 10(2), 48–115.
- Germain, M. C. (2012). CISG translation issues: Reducing legal Babelism. *University of Florida Levin College of Law*, 1-20 p
- Hoekstra, J., Diker V. A. (2019). The proposed Directive for the supply of digital content: is it fit for purpose? *International Review of Law, Computers & Technology*, 33(1), pp. 100-117.
- Jovanović, S. (2025). Unidroit Principles of International Commercial Contracts and new frontiers of blockchain, smart contracts, and digital assets, *Uniform Law Review*, Vol.30, Issue 2, June 2025, pp.173–186, <https://doi.org/10.1093/ulr/unaf022>
- Liu, C. (2004). Comparison of CISG article 27 and counterpart notice provisions of the UNIDROIT principles and PEC. *Nordic Journal of Commercial Law*, 2004(1)
- Lookofsky, J. (2022). *Understanding the CISG*, Kluwer Law International B.V., 2022; p. 296 p.
- Neumann, Th. (2014). *International Commercial Law from a Nordic and Baltic Perspective: Status and Current Challenges*, pp.1-26
- Perales V., P. (2023). CISG in the digital world digital economy: data, products, and assets, *Uniform Law Review*, Vol. 28, Issue 3-4, Dec. 2023, pp.293–322, <https://doi.org/10.1093/ulr/unae016>
- Putrevu, J., Mertzanis, Ch. (2023). Adoption of Digital Payments in Emerging Economies: Challenges and Policy Responses (1 June 2023), available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4558978>
- Schroeter, G. U. (2015). The modern travelling merchant: Mobile communication in international contract law. *Contratto e impresa/Europa*, 20(1), 19–43.
- Schroeter, U. (2008). Backbone or backyard of the convention? The CISG's final provisions. *European Journal of Law Reform*, 10(1), 153–178.

Shih, Y. W. (2020). The Impact of Artificial Intelligence on Contract Law. Digital Transformation and the Law, 1(1), 1-20

Visser, E. W. I. (1998). The Interpretation of Remedial Provisions of the CISG, LLM Theses and Essays (241), School of Law, University of Georgia, Digital Common UGA Law Library; https://digitalcommons.law.uga.edu/stu_llm/241;

Winer, S. A. (1998). The CISG Convention and Thomas Franck's theory of legitimacy. Northwestern Journal of International Law & Business, 19(1), 1-57.

Winship, P. (1997). Changing Contract Practices in the Light of the United Nations Sales Convention: A Guide for Practitioners; available at <https://core.ac.uk/download/216915303.pdf>

Winship, P. (2015). The Hague Principles, the CISG, and the u27Battle of Formsu27, pp.151-166.

United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), Vienna, 1980, adopted on 11 April 1980, entered into force on 1 January 1988; https://cisg-online.org/media/Q46291BS/CISG_english.pdf

Тихомир Крстић,

Адвокат,

Адвокатска канцеларија "Крстић", Ниш

Република Србија

БЕЧКА КОНВЕНЦИЈА О МЕЂУНАРОДНОЈ ПРОДАЈИ РОБЕ (ЦИСГ) У КОНТЕКСТУ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ

Резиме

Рад анализира у којој мери и на који начин Бечка конвенција о међународној продаји робе (CISG, 1980) остаје примерена дигитализованој привреди. Аутор мапира кључне институте Конвенције—нарочито домет примене и закључење уговора (чл. 1, 14–24), права и обавезе страна и завршне одредбе—на савремену праксу електронског уговарања, платформске трговине и “смарт” уговора. Посебно се обрађују електронске комуникације и потписи (чл. 8, 11, 13), достављање обавештења (чл. 22, 27) и употреба дигиталних трагова као доказа, уз наглашене практичне проблеме аутентичности, интегритета и терета доказивања. Разматрају се и питања надлежности и меродавног права у прекограничној дигиталној продаји, укључујући интеракцију чл. 1(1)(а) и (б) са аутономијом воље и избором форума. У компаративној равни, CISG се смешта уз UNCITRAL модел-законе, UNIDROIT принципе и иницијативе ЕУ за дигитални садржај, чиме се идентификују подударности и преостале празнине. У погледу будућих трендова, разматра се утицај AI-подржаног управљања уговорима и блокчејн евиденција, уз напомену да питања својине и државине остају у домену националног права. Закључак је да технолошки неутрална правила CISG-а и даље нуде чврсту основу за међународну продају, али да ефикасна примена у дигиталном окружењу захтева пажљиво уговорно уређивање, јасне протоколе комуникације, договорено чување е-доказа и ослањање на допунске soft-law и регионалне инструменте.

Кључне речи: Бечка конвенција о међународној продаји робе (CISG), дигитализација, електронско уговарање, дигитални докази, блокчејн у међународној трговини.

Isidora Mitić, LL.M.,
PhD Candidate,
Faculty of Law, University of Niš,
Republic of Serbia

UDK: 330.322(4-672EU)
UDK: 502.131.1
DOI: 10.5281/zenodo.18055685

Review Paper

Received: 09.10.2025.
Accepted: 16.12.2025.

SUSTAINABLE INVESTMENT FUNDS AND RECENT DEVELOPEMENTS IN THE EUROPEAN UNION

Abstract: *In this paper, the author presents the results of empirical research on the regulatory framework of sustainable investment funds in the European Union (EU).*

The first part of the paper provides a historical overview of their regulations and a detailed analysis of the EU's Sustainable Finance Disclosure Regulation (SFDR), which are followed by a more detailed elaboration on similar legal sources that further regulate areas of sustainable investment funds.

In the second part of the paper, the author explains the grounds for the potential improvements within the regulatory framework of sustainable investment funds, with the aim of ensuring more suitable investor protection and sufficient protection against greenwashing practices.

Keywords: *EU, sustainable investment funds, SFDR.*

1. Introduction

In 2015, the EU started a new mission of creating a sustainable future and becoming the first climate-neutral region by 2050. The Paris Agreement

* miticisidora@gmail.com, ORCID ID 0009-0009-5140-6848.

(2015)¹ and the United Nations (UN) 2030 Agenda (2015)² represent the main international frameworks addressing global challenges prioritizing the overall sustainability and climate actions. Both share similar goals, such as: (i) combating climate change; (ii) sustainable development; (iii) international cooperation; (iv) equity and inclusion; (v) transparency; (vi) monitoring; and (vii) accountability. However, their scope, implementation mechanisms and legal powers³ differ.

The Paris Agreement (2015) is an international treaty on climate change which was adopted by 195 Parties at the UN Climate Change Conference in Paris, on 12 December 2015, and entered into force on 4 November 2016. It provides a global framework which has a direct effect on the approach to sustainability and climate-related risks by governments, investors and in-scope entities.

The UN Sustainable Development Goals⁴ (SDGs) were adopted by all UN Member States at a historic UN summit in September 2015 and came into effect on 1 January 2016. The SDGs represent a comprehensive model for tackling the world's most pressing challenges and aims to be a global guide within this area by 2030.

Built on EU's 2015 mission, as part of its sustainability goal, the European Green Deal⁵ is the EU strategy launched in 2019. The EU has had multiple initiatives ever since, including the reform of its legal framework, in an effort to successfully reduce its emissions in the amount of 55% by the year 2030, and ultimately achieve climate neutrality by 2050. However, such plan and strategy raised some questions as, based on the Eurostat⁶ and other official reports, in 2015 the EU's gas emissions were around 10% on the global

¹ UN (2015). Paris Agreement, United Nations; for more, see: https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf

² The United Nations/UN (2015). The UN 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, UN, New York; <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>

³ While the Paris Agreement is a legally binding international treaty, the UN 2030 Agenda is a non-binding political commitment.

⁴ Hwang, S., Kim J. (2017). United Nations and Sustainable Development Goals (UN and SDGs): A Handbook for Youth, UNESCAP East and North-East Asia Office, Incheon, Republic of Korea, 2017; see: <https://www.local2030.org/library/302/UN-and-SDGs-A-handbook-for-youth.pdf>

⁵ European Council (2025). European Green Deal; <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/european-green-deal/>

⁶ Eurostat (2025). Domestic net greenhouse gas emissions (Online data code:sdg_13_10), 13.5.2015; see: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_13_10/default/table?lang=en

scale.⁷ Thus, one may question if the accomplishment of such sustainable goals within the set deadline would have noticeable effect and impact on the planet as a whole.

2. Legal framework in the EU

Over the last decade, the EU has been actively working on re-orienting private capital to more sustainable long-term investments within its financial system and EU's Capital Market Union (EC, 2018: 2).⁸ In 2018, the EU released its action plan for financing sustainable growth, which contained a broader strategy, aimed to mobilize finance for sustainable growth and address climate change (Möslein, Sørensen, 2018: 221). EU's normative framework for sustainable investment funds was introduced as a consequence of the aforesaid international frameworks.

The Sustainable Finance Disclosure Regulation (SFDR)⁹ of the European Parliament and the Council was published in June 2020 and came into effect in March 2021. The main objective of the SFDR was to improve transparency and disclosure requirements within the financial sector and its participants (Hummel, Jobst, 2024: 320). It was specifically designed to protect the sustainable investment products by implementing corporate sustainability reporting and due diligence, and was considered as the leading framework for the European financial markets between 2019–2022 (Birindelli, Chiappini, Jalal, 2023: 56). *Inter alia*, the SFDR introduced some

⁷ The analyses is based on the Eustadt's report (4.4b tones of CO₂ gas emissions) as compared to the UN Environment program (https://wesr.unep.org/media/docs/theme/13/EGR_2015_Technical_Report_final_version.pdf), and joint publication by PBL Netherlands and European Commission's Joint Research Center (https://www.researchgate.net/profile/G-Janssens-Maenhout/publication/284644287_Trends_in_Global_CO2_emissions_2015_report/links/5655b21308aefe619b1ae8c4/Trends-in-Global-CO2-emissions-2015-report.pdf) as compared to the US EPA Climate Change indicators (<https://www.epa.gov/climate-indicators/greenhouse-gases>), where it is indicated that the global CO₂ gas emissions were in the amount between 35.7b - 47b tones. Therefore, based on the information contained in the three listed reports and regardless of the question of accuracy of the data provided by the individual countries, if the EU's emissions were c. 4.4b tones, that would make 9.6 - 12.32 % on the global scale.

⁸ European Commission (EC). Sustainable finance: Commission's Action Plan for a greener and cleaner economy EC Press release, Brussels, 8 March 2018, p.2; https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_18_1404/IP_18_1404_EN.pdf

⁹ Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector; PE/87/2019/REV/1; <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj/eng>

improvements: (i) mandatory sustainability products classification¹⁰; (ii) regulatory technical standards (RTS)¹¹; (iii) mandatory transparency of information to investors¹²; and (iv) principal adverse impact analyses (PAIs).¹³ Those improvements were expected to be implemented at two levels: (i) the entity level, and (ii) the product level. At the entity level, disclosures would need to be published on its website; at the product level, disclosures would need to be published on its website and in the pre-contractual disclosures. When applicable, some products would also need to publish (on its website and in the pre-contractual disclosures) additional special disclosures when promoting environmental, social and governance (ESG) characteristics and/or taxonomy disclosures explaining which ESG characteristics would promote environmental objectives.

For the purpose of ensuring better investor protection, the EU legal framework obliged the financial and non-financial entities to share a common definition of economic activities which would be deemed environmentally sustainable, by introducing the EU Taxonomy Act in 2020.¹⁴ The Taxonomy Act represents a key part of EU's sustainable strategy as it has managed to standardize the framework for identifying which economic activities are objectively sustainable. It introduces a classification system for the economic activities considered as sustainable investments and provides technical screening criteria.

¹⁰ The funds can be classified as follows: Article 6 SFDR - Funds without a sustainability scope (grey funds); Article 8 - Funds that promote environmental or social characteristics (light green), and Article 9 - Funds that have sustainable investment as their objective (dark green).

¹¹ Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288 of 6 April 2022 supplementing Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council with regard to regulatory technical standards specifying the details of the content and presentation of the information in relation to the principle of 'do no significant harm', specifying the content, methodologies and presentation of information in relation to sustainability indicators and adverse sustainability impacts, and the content and presentation of the information in relation to the promotion of environmental or social characteristics and sustainable investment objectives in pre-contractual documents, on websites and in periodic reports; C/2022/1931; https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2022/1288/oj/eng

¹² Art.23 SFDR-Pre contractual investors disclosures within the Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288.

¹³ Art. 4 SFDR -Transparency of adverse sustainability impacts at entity level.

¹⁴ Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088; PE/20/2020/INIT; <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng>

With the intention of extending the sustainability goal's reach to a larger number of entities (including non-EU funds with significant EU operations), the EU has adopted the Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) in 2022.¹⁵ The CSRD obliges the funds to significantly increase the transparency of their disclosure on impacts, risks and opportunities (IROs) that are deemed material for the business or its value chain.

Additionally, the Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD)¹⁶ was adopted in 2024 with the aim to mandate the (EU and non-EU) funds to foster sustainable and responsible corporate behavior by identifying, preventing, and mitigating adverse human rights and environmental impacts within their operations and value chains.

Finally, with the intention to supplement the SFDR, including among others the technical aspects of the disclosure requirements (for financial market participants, advisors and their related financial products), the EU Commission adopted the SFDR Delegated Regulation (SFDR Level 2)¹⁷ in 2022, which entered into force in January 2023. In order to adequately inform the investors, the amendments legally bind the sustainable investment funds and their investment fund managers to disclose any environmentally sustainable fossil gas and nuclear-related activities which their financial products invest in. Within those disclosures, the funds are obliged to present their PAIs, fulfill the RTS, prevent greenwashing, and state whether the products comply with the “do no significant harm” (DNSH) principle for any ESG objectives.

As a result, the investors are taking into consideration the non-financial factors impacting the ESG sectors. Even with the similar factor of “moral returns” within the ethical and ESG investments, they are not the same as the ethical investments do not consider ESG characteristics as a priority in the decision making process.

¹⁵ Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj/eng>

¹⁶ Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj/eng>

¹⁷ Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288 of 6 April 2022, C/2022/1931.

3. SFDR'S ESG investment products

Sustainability in the EU framework represents a mixture of a sustainable investment,¹⁸ sustainability factors,¹⁹ and sustainability risk.²⁰ A sustainable investment contributes to either environmental or social objectives, without causing significant harm within its objectives, and the fund follows good governance practices. Integration of the ESG factors within the fund's strategy remains the most popular and fastest-growing approach of sustainable investment (Amini, Rahmani, 2023: 1287). Socially responsible investing (SRI) is a heterogeneous form of investing, most commonly characterized by an adherence to non-financial ESG issues within the decision making process (Baure, Smeets, 2015: 117).

However, despite the benefits it entails, the term ESG has not been defined in terms of universally accepted standards. It is often defined as a novel term similar to SRI and corporate social responsibility (CSR), or as a set of additional non-financial investment goals of an entity and/or a product (Heidorn, Watermeyer, Haar, 2023: 4). Nevertheless, the SFDR has harmonized rules for the classification of the fund's products that are available in the EU's financial market. It introduces the modalities and explicitly provides information necessary for a clear taxonomy based on the declaration regarding the integration of ESG factors at the asset manager level (Distefano, Gentile, Cucurachi, De Iaco, 2024:1).

The three main products categories under the SFDR include: (i) Article 6 fund, (ii) Article 8 fund, and (iii) Article 9 fund. The first one has objectives which are not aligned with the ESG themes which would be considered as funds *without a sustainability scope*; the second one's interest is *directed towards ESG themes but does not represent the main criteria* of the fund, while the last one's *main objective is to comply with ESG issues* (Distefano, Gentile, Cucurachi, De Iaco, 2024: 1). On that basis, the 3 groups of products recognized by the SFDR are most commonly referred to as *grey* (Art. 6), *light green* (Art. 8), and *dark green* (Art. 9). As the green products (i.e. Articles 8 and 9) have overall sustainability objectives which are in line with the ESG themes (i.e. concepts such as PAIs, sustainability risks, "taxonomy aligned", "sustainable characteristics", Characteristics depending on the "level" of their compliance), they are commonly referred to as "light green" and "dark green" funds (Muñoz, Lamandini, 2024: 10). The main difference between the green products is their level of "greenness", which is assessed and classified based

¹⁸ Art. 2 (17) of the SFDR.

¹⁹ Art. 2 (24) of the SFDR.

²⁰ Art. 2 (22) of the SFDR.

on the type of financial products and their underlying investment options' compliance with the Characteristics (Spaans, Derwall, Huij, Koedijk, 2024: 8).

Thus, an Article 8 product, as a *light green* fund, has to meet specific requirements: (i) it must fulfill the threshold of at least 80% compliance with the Characteristics (ESMA 2024:6)²¹; (ii) it may include ESG factors in the investment decisions; (iii) it does not have to hold sustainable investments but should promote ESG characteristics; (iv) it may use the exclusion criteria when screening; (v) it has optional PAI and DNSH reporting; (vi) it is not required to be aligned with the EU Taxonomy; and (vii) it may have a portfolio of sustainable and non-sustainable investments. On the other hand, the Article 9 product is considered a *dark-green* fund which must meet the following requirements: (i) full compliance with the Characteristics²²; (ii) include ESG factors in the investment decisions; (iii) hold sustainable investments strongly encouraged to be aligned with the EU Taxonomy; (iv) report its PAIs; (v) comply with the DNSH principle; and (vi) ensure compliance with the stricter transparency and disclosure rules.²³

4. Greenwashing

In the event of misuse of the EU's sustainable framework, a common issue known as greenwashing may occur within the scope of sustainability as green initiatives. Greenwashing is a practice of misleading investors by means of falsely claimed engagements within the ESG sector and sustainable investments. This can be done in multiple ways, such as by presenting to the investors misleading investor disclosures, inappropriate ESG labels, false transparency, and regulatory non-compliance with sustainability standards.

Simultaneously, with the growth of ESG investments, more asset managers are attracting retail investors by presenting their products as sustainable, while lacking objective qualifications for their claims (Musciano, 2022: 433). Consequently, the high demand from the investors for socially responsible investment products may lead to greenwashing by asset managers (Raghunandan, Rajgopal, 2022: 827). In practice, the greenwashed products would most commonly disclose: (i) inconsistent ESG terminology and imagery; (ii) misalignment between their claims and real investments; (iii) poor quality and/or complexly written disclosures; and (iv) organizationally weak structures.

²¹ ESMA (2024). Final Report Guidelines on funds' names using ESG or sustainability-related terms, European Securities and Markets Authority/ESMA, 14 May 2024; https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-05/ESMA34-472-440_Final_Report_Guidelines_on_funds_names.pdf

²² Article 2 (17) SFDR.

²³ Article 8 SFDR.

At the EU level, legal framework has been undergoing a revision in order to properly tackle the greenwashing issue. One of the mechanisms is the Directive for Empowering consumers for the Green Transition (2024)²⁴ whose objective is to empower the investors to have stronger rights with the aim of helping EU move forward its climate neutrality goal by 2050.²⁵

At the EU member states level, in order to stop the greenwashing practice national regulators, such as *Commission de Surveillance du Secteur Financier* (CSSF) in Luxembourg, have expressed their concerns and issued supervision strategies to prevent greenwashing. For example, the CSSF indicated their prioritization of (i) disclosure oversight, (ii) risk-based supervision, (iii) MiFiD II²⁶ integration, and (iv) portfolio consistency (CSSF, 2024).²⁷

5. Methods of ensuring fund compliance

The SFDR requires from all funds to appropriately disclose information on: (i) how they take ESG risks into account; and (ii) the potential impact of those risks on the value of investments (Darpeix, Demartini, 2021: 4). By obliging the funds and their management companies (AIFM/ManCo) to provide reliable and comparable ESG data and to enable investors to make more informed investment decisions, the market becomes more transparent. The disclosures can be divided into two groups: at the product level, and at the level of financial market participants (FMP). Product level types include web-site disclosures, pre-contractual disclosures and periodic reports. The FMP types include policy on integration of sustainability risks within the manager's investment decision-making process, alignment of the remuneration policy with sustainability risks and adverse sustainability impact.

²⁴ Directive (EU) 2024/825 of the European Parliament and of the Council of 28 February 2024 amending Directives 2005/29/EC and 2011/83/EU as regards empowering consumers for the green transition through better protection against unfair practices and through better information; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/825/oj/eng>

²⁵ European Commission/EC (2020). Committing to climate-neutrality by 2050: Commission proposes European Climate Law and consults on the European Climate Pact; EC Press release, Brussels, 4 March 2020; https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/230214/EU_commitment%20to%20climate-neutrality_by_2050.pdf

²⁶ Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU ("the second Markets in Financial Instruments Directive"); <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng>

²⁷ CSSF (2024). The CSSF's supervisory priorities in the area of sustainable finance, 22 March 2024; <https://www.cssf.lu/en/2024/03/the-cssfs-supervisory-priorities-in-the-area-of-sustainable-finance/>

The disclosures may be included in: (i) the fund's prospectus within the pre-contractual investment disclosures; (ii) the fund's official web-site which may be disclosed: (a) within the wording of the fund's prospectus, or (b) in the periodic reports. In the event of Undertakings for Collective Investment in Transferable Securities (UCITS), additional documentation would need to be secured in order to tailor them for the retail investors, such as the key investor information document (KIID)²⁸ and packaged retail investment products (PRIIPS)²⁹ (Petrocelli, 2015: 1). In order to apply the same standard in the alternative investment funds (AIF), regulatory changes were made by introducing the PRIIPS Regulation.³⁰ The original UCITS PRIIPS was extended from an investment product only to insurance-based products; thus, it was thus revised into packaged retail and insurance-based investment products (PRIIPS).

Moreover, the UCITS KID was also extended to key information document (KID) which presents a current standard for all PRIIPS including the UCITS funds. Within the initial SFDR (2019), the investor disclosures were originally placed in Article 8, which prescribed the set of requirements that would need to be shared with the investor³¹ (Roncone, Massari, 2024:10). However, upon coming into force of the Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288, pre-contractual investor disclosure regime was set in Article 23³² (Scheitza, Busch, 2024: 2). This article determines the set of manda-

²⁸ Article 78 of Directive 2009/65/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS); <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/65/oj/eng>

²⁹ Regulation (EU) No 1286/2014 of the European Parliament and of the Council of 26 November 2014 on key information documents for packaged retail and insurance-based investment products.

³⁰ Regulation (EU) No 1286/2014; <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/1286/oj/eng>

³¹ This included: (i) the mandatory template which was in the Annex II of the SFDR, and (ii) the explanation on whether the characteristics are met, whether sustainable investments are made, and whether the "do not harm" principle is ensured.

³² Article 23 of the SFDR (2019), titled "Website section for the disclosure of sustainability-related information about financial products" specifies: "*Financial market participants shall, for each financial product, publish the information referred to in Article 10(1) of Regulation (EU) 2019/2088 in a separate section titled, 'Sustainability-related disclosures', in the same part of their website as the other information relating to the financial product, including marketing communications. Financial market participants shall clearly identify the financial product to which the information in the sustainability-related disclosure section relates and prominently display the environmental or social characteristics or the sustainable investment objective of that financial product.*"

tory rules which must be followed, with the goal of being compliant with the ESG regulatory principles of equal treatment and well-informed investor. One of the newly introduced options was to have a set of disclosures available on the official fund's web-site (Busch, 2023: 3306), which allowed the prospectus of the fund to be subject to less changes in the event of product changes.

In terms of the oversight activity at the EU level, the European Securities and Markets Authority (ESMA)³³ is an independent EU authority that aims to enhance investor protection and promote stable and orderly financial markets (Lafarge, 2013: 1) by evaluating the compliance of the market participants with the sustainable framework. Its involvement with SFDR products entails ensuring that the ESG products which are marketed in the EU fulfill the set standards of transparency and investor protection. The ESMA issues: (i) opinions and responses on the frequently asked questions, in order to avoid any ambiguity, and (ii) formal reports, highlighting the areas which have room for improvement (ESMA, 2025).

In national jurisdictions, competent authorities are country-level regulators, such as *L'Autorité des marchés financiers* (AMF) in France, and *Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht* (BaFin) in Germany. They all have a common supervisory objective to ensure that the ESG funds comply with the SFDR's principles. In addition, national jurisdictions have created a labeling system by means of a formal certification, which assure that an ESG product meets the requirements. Product labeling regimes exist in Belgium (Febelfin label), France (ISR label), Germany, Switzerland (FNG-Siegel), etc. Unfortunately, the labelling regimes are neither harmonized nor aligned with each other. Thus, some of them ensure that a product meets minimum standards and exclusions (e.g. Febelfin label), while others additionally have to meet scoring requirements (e.g. FNG-Siegel) or ESG performance and benchmark (e.g. ISR label).

For the purpose of tracking the ESG funds, a digital platform "Morningstar" was designed to assist the investors, fund managers and financial advisors (Demartini, 2020: 15). This platform contains tools and services for reviewing the ESG factors (ESG investment portfolios, sustainable investment framework), overall ESG research (ESG data and metrics) and ratings (the reporting solutions).

³³ ESMA (2025). European Securities and Markets Authority, official web-site: <https://www.esma.europa.eu/>; <https://www.esma.europa.eu/about-esma>

6. The influence of sustainable strategies from the retail investor's perception

Over the past decade, the pro-environmental investments within the environmental and financial sectors had been increasing in demand from both institutional³⁴ and retail investors³⁵; nevertheless, the participation of retail investors has remained limited (Akhtar, 2019:14). The environmental and financial sectors may not seem to have anything in common at first but, as green initiatives are now becoming a requirement for major market leaders, their underlying and consumer-driven initiatives share the same interest on sustainability factors (Musciano, 2022: 436). One of the main challenges in practice is the fact that the sustainable investments are not a standardized one-size-fits-all product (Hauff, Nilsson, 2022: 1190); therefore, they need to be tailored on the basis of the selected jurisdiction, target investors and investment objective. The transition of green products require massive investments from both public and private sectors, making it crucial to remain very popular within the market for sustainable investments (Fricke, Schlepper, 2024: 1). Thus, the interest in the product which is initially maintained for institutional investors is an increasingly popular trend with retail investors (Mitić, 2024: 226).

The Morningstar's Sustainability Rating provides strong evidence that retail investors shift money away from low-rated and into high-rated funds (Becker, Martin, Walter, 2022: 3). The retail investors find environmental and social issues to be more important (Abhayawansa, Mooneeapen, 2022:319), for which reason the sustainable funds are becoming higher in demand. In addition, unlike conventional financial investing that focuses on the financial return alone, sustainable investing strives to generate measurable social returns and achieve financial market returns on a long-term basis (Liu, 2023: 162).

³⁴ "The group of professional (qualified) investors includes: (a) institutional investors such as financial institutions, investment banks, investment companies, investment funds, insurance companies, pension funds, wealthy family companies, trusts (Bouchakour, 2010:4); (b) large undertakings meeting the specific size and revenue criteria; and (c) national and regional governments and public bodies, central banks, international and supranational institutions, and other institutional investors in financial instruments and transactions" (MiFiD II, Annex II, section 1 "Categories of clients who are considered to be professionals"; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng>).

³⁵ On the other hand, "retail investors are non-professional investors (e.g. private individual investors) who do not (i) meet the criteria as defined under Annex II of MiFiD I; (ii) nor have the expertise and experience of professional investors but may be allowed (upon an extensive assessment and aptitude test) to act as investors" (MiFiD II, Annex II, section 1).

Given the trend of rapid growth of sustainable investment funds, the issue of inconsistent and unregulated disclosures which most commonly lead to retail investor confusion and risk of greenwashing must be appropriately surpassed. Misleading of retail investors (by greenwashing) may create an unwanted effect of diverting them from sustainable products as they may be labeled as a high-risk and harmful investment. To prevent such outcomes, EU regulators should enforce a standardized set of ESG disclosure frameworks to ensure transparency, as well as a standardized set of labeling to ensure compliance and accuracy with the SFDR and avoid investor confusion. Such a standardized set of rules and labeling at the EU level should ensure that the AIFMs/ManCoscan appropriately protect the interest of the retail investors who rely on them to follow the product's objectives and policies (Musciano, 2022: 448).

7. Discussion and conclusion

In view of the recorded growth and impact of sustainable funds/products influencing constant changes in the EU's market, precise legal framework is crucial. As sustainable investments had been a cornerstone for the EU fund's strategies over the past few years, it may be argued that some areas are bound for improvement upon regulatory reviews and industry feedback. Clear and precise product reform could preclude possible classification misunderstanding. The current classification provided in Articles 6, 8 and 9 of the SFDR may lead to greenwashing risks. However, if the classification were to be reduced to two categories (sustainable and transition), it may enhance the investor protection.

Simplification and better standardization of the overall classification at the national level may lead to easier and better practice. From the marketing perspective, the misalignment of the labels between different EU states may lead to unwanted risks and challenges. The divergence of SFDR labeling may lead to investor confusion and mistrust, higher greenwashing risks, and unneeded operational complexity. Should an investor be used to one EU Member State's labeling regime, a differing regime in another EU Member State may raise suspicion and mistrust, resulting in the investor's avoidance of such product. In addition, the different SFDR labeling may enable greenwashing within the sustainable products, as it could make the assessment and supervision process more complex. Should the monitoring of the common multinational fund structures containing sustainable products be more demanding, the overall insurance of its compliance with the sustainable framework could be put at risk. Moreover, the cross-border fund structures may have duplicative compliance and operating burdens that may create conflicting expectations for the investors, which consequently may not want to be part of such products.

Considering the amount of input EU and its Member States have exerted since 2019 in the accomplishment of the European Green Deal, one may ask if the outcome would outperform and justify the exerted efforts and costs made. If the EU successfully performs its plan, creates its sustainable future and become the first climate-neutral region by 2050, there is still no guarantee that it would have any impact on the World. As one of the goals is to become a leader in the sustainable finance and a powerful example to others, there is no guarantee that it would create the wanted influence on the overall global market and standards, legal framework, climate diplomacy and development aid. Should it create the wanted effect and should the majority of the world start aligning their legal frameworks with the EU framework, this would consequently mean that all technology, renewable energy, sustainable finance, health and aid used today would be subject to change. In this event, the global impact would be profound.

In case no other countries outside the EU implement the sustainable framework within its jurisdictions or re-consider and implement it, but the EU would continue to enforce it, this could raise a question whether it would have any effect on the global scale if the EU would reduce only a minor percentage of global gas emissions. This is why it is of great importance to follow global market trends and the overall interest in the sustainable development by other non-EU countries. Considering that the efforts and costs of the EU's sustainability goals should ultimately be proportionate to the gained results, if the EU's actions would possibly have a negligible impact on the global scale, it is worth questioning whether the current actions are justified.

References

- Abhayawansa, S., Mooneeapen, O. (2022). Directions for future research to steer environment, social and governance (ESG) investing to support sustainability: a systematic literature review, a systematic literature review, Handbook of Accounting and Sustainability, Edward Elgar Publishing Ltd.
- Amini, M., Rahmani, A., (2023). Achieving Financial Success by Pursuing Environmental and Social Goals: A Comprehensive Literature Review and Research Agenda for Sustainable Investment, World Information Technology and Engineering Journal, Vol. 10, Issue 04, 2023.
- Bauer, R., & Smets, P. (2015). Social identification and investment decisions, Journal of Economic Behavior & Organization, Vol. 117.
- Becker, M., Martin, F., Walter, A. (2022). The power of ESG transparency: The effect of the new SFDR sustainability labels on mutual funds and individual investors, Finance Research Letters, Vol. 47.

- Birindelli, G., Chiappini, H., Jalal, R. N. (2023). SFDR, investor attention, and European financial markets, *Finance Research Letters*, Vol. 56, Elsevier.
- Busch, D. (2023). Duurzaamheidstransparantie via de financiële sector, *Nederlands Juristenblad*, AFL 98, 38, (2023), pp. 3303-3312.
- Darpeix, P., Demartini, A. (2021). Overview of SFDR Classifications in the French Funds' Universe and Portfolios' Exposure to Fossil Energies at the end of 2021 (report), *Autorité des Marchés Financiers*.
- Demartini, A. (2020). La Fourniture de Données Extra-Financières : Cartographie des Acteurs, produits et services, *Autorité des Marchés Financiers*.
- Distefano, V., Gentile, V., Cucurachi, P.A., De Iaco, S., (2024). SFDR versus Performance Classification: A clustering approach; available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4891067>
- Fatima, A. (2019). Big-five Personality Traits and Pro-environmental Investment Specifics from an Emerging Economy, *Global Business Review*, Vol. 1/18.
- Fricke, D., Schlepper, K. (2024). Greenwashing and the EU's Sustainable Finance Disclosure Regulation (7 May 2024), available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4819454>
- Hauff, J., Nilsson, J. (2022). Is ESG mutual fund quality in the eye of the beholder? An experimental study of investor responses to ESG fund strategies, *Wiley*.
- Heidorn, T., Watermeyer, T., Haar, P. (2023). Retail investors' perspective on ESG Investments, *Frankfurt School of Finance and Management*, Vol. 234.
- Hummel, K., Jobst, D. (2024). An Overview of Corporate Sustainability Reporting Legislation in the European Union, *Accounting in Europe*, Vol. 21:3.
- Lafarge, F. (2013). Les autorités européennes de surveillance, la régulation financière et l'union bancaire européennes, *Annals of the Regulation of Paris*, 1.
- Mitić, I. (2024). Alternative Investment Funds and their life cycle, *FactaUniversitatis: Law and politics*, Vol. 22, 2024, University of Niš.
- Möslein, F., Sørensen, K. (2018). The Commission's Action Plan for Financing Sustainable Growth and its Corporate Governance Implications, *European Company Law*, 15.
- Musciano, C. (2022). Is Your Socially Responsible Investment Fund Green or Greedy? Is Your Socially Responsible Investment Fund Green or Greedy? How a Standard ESG Disclosure Framework Can Inform Investors and Prevent Greenwashing, *Georgia Law Review*, Vol. 57.

Muñoz, D. R., Lamandini, M., Siri, M. (2024), The current Implementation of the Sustainability related Financial Disclosures Regulation (SFDR), Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, Directorate-General for Internal Policies, European Parliament.

Petrocelli. E. (2015). PRIIPs Regulation and its Implementation: Consequences and Challenges, The International In-house Counsel Journal, vol. 9, available at <https://www.iicj.net/paper/902>

Raghunandan, S., Rajgopal, A. (2022). DoESG funds make stakeholder-friendly investments?, Review of Accounting Studies, Vol. 27, pp.822-863, Springer Nature.

Roncone, V., Massari, M. (2024). SFDR Regulation (Level 2): What Impact on the Performance of Sustainable ETFs?, International Journal of Financial Research, Vol. 15.

Scheitza, L., Busch, T. (2024). SFDR Article 9: Is it all about impact?, Finance Research Letters 62.

Spaans, L., Derwall, J., Huij, J., Koedijk, K. (2024). Sustainable Finance Disclosure Regulation: voluntary signaling or mandatory disclosure? 2024 Annual Conference, Impact of Regulation, available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4722820>

Liu, Y., (2023). The Impacts and Challenges of ESG Investing, SHS web of Conferences, Vol. 163, 2023, available at https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2023/12/shsconf_icssed2023_01015.pdf

Legal documents

Directive 2009/65/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS); <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/65/oj/eng>

Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng>

Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022, amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj/eng>

Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive

(EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj/eng>

Directive (EU) 2024/825 of the European Parliament and of the Council of 28 February 2024 amending Directives 2005/29/EC and 2011/83/EU as regards empowering consumers for the green transition through better protection against unfair practices and through better information; <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/825/oj/eng>

EUR-Lex: The European Green Deal; COM(2019) 640, Brussels, 11.12.2019, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0002.02/DOC_1&format=PDF

Regulation (EU) No 1286/2014 of the European Parliament and of the Council of 26 November 2014 on key information documents for packaged retail and insurance-based investment products; <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/1286/oj/eng>

Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector, PE/87/2019/REV/1; <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj/eng>

Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088; PE/20/2020/INIT, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng>

European Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288 of 6 April 2022 supplementing Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council with regard to regulatory technical standards specifying the details of the content and presentation of the information in relation to the principle of 'do no significant harm', specifying the content, methodologies and presentation of information in relation to sustainability indicators and adverse sustainability impacts, and the content and presentation of the information in relation to the promotion of environmental or social characteristics and sustainable investment objectives in pre-contractual documents, on websites and in periodic reports, C/2022/1931; https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2022/1288/oj/eng

Internet sources

Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht (2025): <https://www.bafin.de/>

Commission de Surveillance du Secteur Financier/CSSF (2024). The CSSF's supervisory priorities in the area of sustainable finance, 22 March 2024;

<https://www.cssf.lu/en/2024/03/the-cssfs-supervisory-priorities-in-the-area-of-sustainable-finance/>

ESMA (2024). Final Report Guidelines on funds' names using ESG or sustainability-related terms, European Securities and Markets Authority/ ESMA, 14 May 2024; https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-05/ESMA34-472-440_Final_Report_Guidelines_on_funds_names.pdf

ESMA (2025). European Securities and Markets Authority, official web-site: <https://www.esma.europa.eu/>; <https://www.esma.europa.eu/about-esma>

European Commission/EC (2018). Sustainable finance: Commission's Action Plan for a greener and cleaner economy EC Press release, Brussels, 8 March 2018, p.2; https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_18_1404/IP_18_1404_EN.pdf

European Commission/EC (2020). Committing to climate-neutrality by 2050: Commission proposes European Climate Law and consults on the European Climate Pact; EC Press release, 4.3. 2020; https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/230214/EU_commitment%20to%20climate-neutrality_by_2050.pdf

European Environmental Agency (2025), official web-site; <https://www.eea.europa.eu/en>

Eurostat (2025). Domestic net greenhouse gas emissions (Online data: sdg_13_10), 13.5.2015; https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_13_10/default/table?lang=en

Febelfinlabel (2025): <https://towardssustainability.be/>

FNG-Siegel (2025): <https://fng-siegel.org/>

ISR label (2025): <https://www.llelabelisr.fr/>

L'Autorité des marchés financiers (2025): <https://www.amf-france.org/fr>

Hwang, S., Kim J. (2017). United Nations and Sustainable Development Goals (UN and SDGs): A Handbook for Youth, UNESCAP East and North-East Asia Office, Incheon, Republic of Korea, 2017; see: <https://www.local2030.org/library/302/UN-and-SDGs-A-handbook-for-youth.pdf>

United Nations (2015). Paris Agreement, UN; https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf

UN (2015). The UN 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, New York; <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>

Исидора Митић, мастер правник,
Докторанд,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,
Република Србија

ОДРЖИВИ ИНВЕСТИЦИОНИ ФОНДОВИ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Резиме

Овај рад представља резултате емпиријског истраживања о правном уређењу одрживих инвестиционих фондова у Европској Унији. Након кратког историјата правног уређења одрживих инвестиционих фондова у Европској Унији, у првом делу рада се конкретно анализира Уредба ЕУ о објављивању информација о одрживим финансијама (СФДР) и други слични правни извори који додатно уређују област одрживих инвестиционих фондова. У другом делу рада аутор говори о потенцијалним елементима за детаљније уређење ове области.

Кључне речи: *Европска унија, одрживи инвестициони фонд, Уредба ЕУ о објављивању информација о одрживим финансијама (СФДР).*

Борђе Марјановић*

Истраживач приправник,
Института за упоредно право у Београду,
Република Србија

UDK: 347.65/.66:347.62-055.3

DOI: 10.5281/zenodo.18057014

Прегледни научни чланак

Примљен: 11.09.2025.

Прихваћен: 07.10.2025.

НАСЛЕДНОПРАВНИ СТАТУС ВАНБРАЧНИХ ПАРТНЕРА: ИЗАЗОВИ И МОГУЋА РЕШЕЊА**

Апстракт: Од периода доношења актуелно важећег Закона о наслеђивању 1995. године, до данас, у доктрини наследног права поставља се питање потребе признавања својства законског наследника ванбрачним партнерима. Наведено питање, у савременим друштвеним околностима које карактерише све мањи број закључених бракова, а све већи број неформалних и ванбрачних заједница живота, постаје све значајније. У раду се анализирају правни изазови са којима би се законодавац могао сусрести приликом евентуалног реформисања наследног права, након чега би ванбрачним партнерима било признато својство законских наследника. У раду се препознаје да сходно актуелној концепцији ванбрачне заједнице судови имају тешкоће да утврде датум почетка и престанка ванбрачне заједнице као и да постоји недоумица колико треба да траје заједница живота да би се сматрало да постоји ванбрачна заједница живота. До оваквих закључака долази се применом метода анализе судских пресуда, које су донете у вези са кривичним делом ванбрачна заједница са малолетником. У раду се указује да је у домаћој доктрини садржан предлог ради превезилажења тешкоћа у утврђивању постојања ванбрачне заједнице, а према којем би се ванбрачним партнерима признало својство законског наследника након што се правно регулишу услови за постојање регистрованих ванбрачних заједница. Применом метода анализирања пресуда, Европског

* djordje2611@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5238-7292.

** Овај рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Прилагођавање правног оквира друштвеним и технолошким променама са посебним освртом на регулисање вештачке интелигенције“ који у 2025. години спроводи Институт за упоредно право уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација (евиденциони број: 451-03-136/2025-03/200049 од 4. 2. 2025).

суда за људска права, аутор долази до закључка да би решење којим се дозвољава да ванбрачни партнери региструју ванбрачну заједницу, уз игнорисање положаја истополних заједница, могло да буде предмет преиспитивања, због могуће дискриминације. Како би се дао допринос превазилажењу тешкоћа у признавању наследних права ванбрачним партнерима аутор указује на могуће начине достизања баланса између заштите: наследно-правног положаја ванбрачних партнера, правне сигурности као и темељних принципа наследног права.

Кључне речи: *наследно право, ванбрачна заједница, наслеђивање, истополне заједнице, ванбрачна заједница са малолетником.*

1. Увод

Адекватна анализа било ког правног питања из области наследног права тешко да се може извршити без осврта на учења из других научних дисциплина попут историје, демографије, социологије...¹ Наведене научне дисциплине могу нам помоћи у разумевању трендова који постоје у породичној структури, а што је у наследном праву значајно ради заштите принципа породичног наслеђивања.² Тако, применом историјског метода можемо приметити промене у односу према браку и ванбрачној заједници. Као пример наведеног, уочавамо став Наполеона Бонапарте, који је приликом израде Грађанског законика навео да: како се припадници ванбрачне заједнице одричу закона, закон не треба да се интересује за њих (Martin, Theyry, 2001: 145). У доктрини се запажа, да су ванбрачне заједнице постојале (иако ретко) и у временским периодима када нису биле правно признате (Деврња, 2014: 208). Данас, ванбрачне заједнице не само да представљају нормативно при-

¹ Како то запажа професор Благојевић, околности које утичу на формулисање наследног права јесу: значај појединих врста производних добара, положај појединаца у односу на породицу као радну заједницу, општи правни, друштвени и економски положај жене, карактер породице у оквиру одговарајуће друштвено-економске формације, ширина круга лица обухваћених породичним везама (Благојевић, 1965: 1).

² Принцип породичног наслеђивања не наводе сви аутори у домаћој доктрини наследног права (О принципима наследног права, Вид. Стојановић, 2024: 53-80) Значај заштите породице домаћи аутори примећују и приликом сагледавања развоја појединих наследноправних института у немачком праву. Тако, професорка Ђурђић Милошевић указује да је Хегел сматрао да основа наследног права не треба да буде воља завештаоца него потребе и интереси породице (Ђурђић-Милошевић, 2018: 254).

знат облик заједнице живота, већ уједно представљају и све заступљенији облик живота како у Републици Србији³ тако и широм света.⁴

Прихватајући да пораст ванбрачних заједница карактерише породичну структуру у Републици Србији, опредељујемо се да предмет овог истраживања буде наследноправни положај ванбрачних партнера. Предмет истраживања произилази из могућег пораста броја правних спорова, у којима би се могли наћи партнер из ванбрачне заједнице и други потенцијални наследници. Поред могућег практичног значаја предметног истраживања, такође тежимо указати и на најзначајније доктринарне ставове у вези са спорним питањима која се у истраживању појављују. Оваквим приступом предмету истраживању, настојимо дати допринос и у могућем превазилажењу дилема, са којим би се законодавац могао наћи у периоду евентуалног усвајања грађанског законика. Чини нам се да ће такве дилеме бити неизоставни део сваке будуће реформе наследног права. Томе доприноси и околност да је у Уставу Републике Србије, садржана оредба да се ванбрачна заједница изједначава са браком, у складу са законом.⁵ Изједначавање између ванбрачне и брачне заједнице наводи са као могућност у Породичном закону. У уводним члановима овог закона, наводи се како ванбрачни партнери имају права и дужности супружника, под условима одређеним овим законом.⁶ Оно што се из наведених чланова Устава Републике Србије и Породичног закона да приметити јесте тежња да брачна и ванбрачна заједница у појединим сегментима буду изједначене. Ипак, реч је о настојању које није предвиђено императивном нормама нити се примењује по сили таквих прописа на све правне односе. Када говоримо о таквом изједначавању у наследном праву, примећујемо да се партнер односно бивши ванбрачни партнер наводи као субјекат који не може бити завештајни сведок.⁷ Насупрот томе, до

³ Сагледавајући резултате пописа становништва из 2011. и 2022. године можемо приметити да је број ванбрачних заједница у порасту. Према резултатима пописа становништва из 2011. године у ванбрачној заједници живело је 236.063,00 грађана. Према последњем попису становништва из 2022. године у ванбрачној заједници живи 277.140,00 грађана (Бобић, Весковић-Анђелковић, 2025: 46-56).

⁴ Како се у истраживањима запажа, у западној и северној Европи, број ванбрачних заједница значајно је растао код генерација рођених 40-тих година протеклог века. У земљама централне и источне Европе, односно САД, такав тренд бележи се од генерације људи рођених након 70-тих година протеклог века (Hiekel, 2025: 66).

⁵ Чл. 62, ст. 5, Устава Републике Србије, *Службени гласник*, бр. 98/2006 и 115/2021.

⁶ Чл. 4, ст. 2, Породични закон, *Службени гласник*, бр. 18/2005, 72/2011 - др. закон и 6/2015.

⁷ Чл. 113, Закон о наслеђивању, *Службени гласник*, бр. 46/95, 101/2003, одлука УСРС и 6/2015.

изједначавања брака и ванбрачне заједнице није дошло на начин да је ванбрачни партнер предвиђен као могући законски наследник.

Као прво питање које произилази из предмета истраживања издвајамо анализу правних разлога због којих ванбрачни партнер није сврстан у круг законских наследника. Друго питање које у оквиру предмета истраживања издвајамо јесте оправданост *de lege ferenda* изједначавања брачног и ванбрачног партнера у погледу различитих наследних права. Како би спровели истраживање у оквирима предмета истраживања односно постављених питања која из њега произилазе применићемо догматски, нормативни, упоредноправни и метод анализирања случаја.⁸

2. О оправданости правног изједначавања брачне и ванбрачне заједнице

Посматрано фактички, како брак тако и ванбрачна заједница могу се заснивати на љубави, међусобном разумевању, поштовању и солидарности. Могућност заједничког привређивања и рађања деце такође указује на фактичко изједначавање ова два облика заједнице живота. Штавише, могуће је да трајање ванбрачне заједнице буде дуже него што је то случај са браком. Такође, могуће је да ванбрачна веза буде „испуњенија“ и са различитим другим елементима заједнице живота. У том контексту, поједини аутори говоре о социолошком појму брака који обухвата и формалне и неформалне заједнице живота (Стјефановић, 2023: 1). Други аутори, указују да право не може остати индиферентно према ванбрачној заједници којом се ствара породица (Ђорац, 2016: 379). Супротно томе, могуће је и да ванбрачна заједница живота представља прелазну фазу до закључења брака или да је иста фиктивна ради остваривања одређених правних циљева.

Прва држава која је у већој мери иницирала једнакост између формалне и неформалне заједнице живота јесте Шведска. У право ове државе прописи који изједначавају брачну и ванбрачну везу уведени су

⁸ У раду ћемо користити и анализирати поједине пресуде Европског суда за људска права уз критички осврт и на већ постојеће доктринарне анализе таквих пресуда. Поред тога, ради сагледавања начина на који судови у домаћој судској пракси утврђују постојање елемената ванбрачне заједнице живота, обратили смо се појединим судовима опште надлежности захтевом за достављање информација од јавног значаја. Сходно нашој намери да сагледамо дилеме које постоје у утврђивању постојања ванбрачне заједнице као и могућностима судова да на наш захтев одговори, тражили смо пресуде донете за кривично дело ванбрачна заједница са малолетником, за временски период 01.01.2019. године до 31.07.2025. године.

четрдесетих и педесетих година прошлог века. Поред тога, у Извештају комитета за породично право из 1981. године предложено је и увођење одредбе у Закон о наслеђивању према којој ће преживели ванбрачни партнер бити позван да наследи (Agell, 1984: 448). Неколико година раније, у смерницама Владе ове државе назначен је принцип на коме се породични односи у овој држави развијају. Тако, изражен је значај неутралности према различитим концептима ванбрачног суживота који за последицу треба да има заштиту правног положаја лица који заснивају породицу без закључења брака. Ипак, иако је овакав формализован приступ владе, узроковао и поједине доктринарне ставове о томе да ванбрачне заједнице које испуњавају квалитативне критеријуме треба да буду у потпуности изједначене са браком, такво виђење је одбачено. Као један од основних аргумената којим се брани такав став јесте то што брак тада не би имао већи значај, односно лица не би у мноштву ситуација имала правни интерес да брак закључе (Agell, 1981: 306).

2.1. Фактичка и регистрована ванбрачна заједница

У упоредноправној доктрини истичу се два вида ванбрачних заједница која за последицу могу имати њихово приближавање правним дејствима брака. Први је фактички који подразумева да ванбрачна заједница, уколико испуњава законом предвиђене критеријуме у погледу одређених односа, има изједначен статус са браком по сили закона (Goossens, 2021: 3). Другачије речено, постојање фактичке заједнице која испуњава законом предвиђене услове, без да су они константовани у формалној процедури или закључењем уговора пре заснивања такве заједнице, изједначава је у појединим имовинскоправним и личноправним сегментима са браком (*de facto* заједнице). Наведено не значи да се у ванпарничном или парничном поступку не може декларативно утврдити постојање ванбрачне заједнице. Као основни разлози правне заштите партнера из ванбрачних заједница наводе се: заштита слабије стране нарочито након престанка заједнице, утицај националног устава или потреба признавања истополних заједница (Mol, 2016: 131).

Други начин приближавања ванбрачне заједнице и брака је формални, који подразумева изједначавање између брака и регистроване заједнице живота (било да се регистрација врши уговором или у поступку пред надлежним органом). Као основна предност формалне ванбрачне заједнице у упоредној доктрини, наводи се могућност законског везивања већег броја права за ванбрачну заједницу. Тако нешто постаје оправдано јер ванбрачни партнери неспорно пристају

на права и обавезе које закон нормира у складу са природом такве заједнице (Scherpe, 2005: 285-286). У односу на фактичку ванбрачну заједницу, предности регистроване јесу у неспорном утврђивању датума почетка и престанка заједнице. У зависности од држава, такву заједницу могу регистровати хетерогени и истополни парови. У појединима од њих регистровану заједницу могу закључити само истополни партнери. Овакво виђење произилази и због тога што постоји мишљење да се омогућавањем регистрација заједнице живота хетеросексуалним партнерима, дуплира институт брака и нарушава његова уставна заштита (Lucić, Duić, Muhvić, 2020: 21).

У домаћем праву прихваћен је концепт *de facto* (или неформалне) ванбрачне заједнице. Ипак, у доктрини постоје мишљења о потреби регулисања регистрованих ванбрачних заједница. Као основни разлози ради потребе регистрација ванбрачне заједнице износи се да таква концепција: омогућава прецизно утврђивање почетка и престанка ванбрачне заједнице, да пружа могућност признавања наследних права као и да је адекватна ради заштите права ванбрачних партнера на издржавање (Kašćelan, 2012: 102-103). Да су поједини аргументи у прилог увођења регистроване ванбрачне заједнице оправдани, можемо закључити на основу сагледавања поступања судова у кривичном поступку вођеном због сумње да је извршено кривично дело ванбрачне заједнице са малолетним лицем.

Анализирајући пресуде донете у вези са кривичним делом ванбрачна заједница са малолетним лицем, можемо приметити дилеме које суд има у утврђивању постојања заједнице живота као елемента бића овог кривичног дела.⁹ Иако се ради о пресудама за кривично дело, закључци који произилазе из анализирања таквих пресуда, од непосредног су значаја за разумевање предности и недостатака *de facto* ванбрачних заједница. Најпре, примећујемо да судови на различити начин придају значај трајању заједнице живота. У пракси се примећују пресуде донете због трајања заједнице у периоду од свега неколико дана до неколико месеци.¹⁰ Поред тога, у неколицини предмета судови не

⁹ Поред тога, сам назив кривичног дела, у нескладу је са дефиницијом ванбрачне заједнице из Породичног закона. Како би постојала ванбрачна заједница, неопходно је да не постоје брачне сметње. Малолетство је брачна сметња која спречава могућност постојања ванбрачне заједнице.

¹⁰ Основни суд у Лебану, донео је осуђујућу пресуду због извршења кривичног дела ванбрачна заједница са малолетником, где се наводи да је окривљени засновао ванбрачну заједницу тако што је седам дана живео са малолетним партнером/ком. Након што је ванбрачна заједница прекинута уз деловање полиције, иста је након извесног времена

наводе прецизно одређен датум заснивања или престанка трајања ванбрачне заједнице. Судови као временски период трајања наводе да је ванбрачна заједница заснована „неутврђеног датума маја месеца“¹¹, „неутврђеног датума децембра месеца“¹², или „неутврђеног дана 2020. године“,¹³ да је ванбрачна заједница трајала у временском периоду „од неутврђеног дана 2022. године до 16.08.2023. године“¹⁴, да је трајала „од 27.08.2024. године па до почетка новембра“¹⁵, да је трајала од „почетка јануара 2021. године до краја јануара 2022. године“¹⁶, да је трајала од „марта 2022. године до 09.12.2022. године“¹⁷, или да је трајала „током целе 2023. године“.¹⁸ Поред тога, из садржине неколицине пресуда се не може закључити на који начин је суд утврђивао постојање свеукупности односа који су потребни да би постојала ванбрачна заједница. Делује да је утврђивање свих елемената бића кривичног дела „ванбрачна заједница са малолетником“ спорно због садржинског презумања институције ванбрачне заједнице коју одликује недовољна презизност, а што је у супротности са начелом законитости у кривичном правом.¹⁹

Предлог који је садржан у домаћој доктрини о увођењу регистроване ванбрачне заједнице допринео би отклањању недоумица које тренутно постоје услед *de facto* природе ванбрачне заједнице. Ипак, регистрована заједница некада се у домаћој доктрини посматра кроз оквир истополних партнерстава (Ђорац, 2016: 249), што и не чуди с обзиром да је модел регистрованог партнерства настао као средство правне заштите истополних партнера (Младеновић, 2022: 579). Међутим, управо оваква запажања доводе нас и до питања, да ли домаће право може регулисати регистровану ванбрачну заједницу хетеросексуалних партнера, а да истополним партнерима не буде признато право на закључење овог формалног облика заједнице живота. Ово питање,

поново заснована. Након обнављања, ванбрачне заједница је трајала седам месеци (Пресуда, Основни суд у Лебану, број пресуде: анонимизован од стране суда, од: 07.09.2020. године).

¹¹ Пресуда, Основни суд у Бујановцу, бр. К. 352/20, од: 22.01.2019. године.

¹² Пресуда, Основни суд у Лесковцу, бр. К. 26/22, од: 18.04.2023. године.

¹³ Пресуда, Основни суд у Крушевцу, бр. пресуде анонимизован од стране суда, од: 25.01.2022. године,

¹⁴ Пресуда, Основни суд у Лесковцу, бр. К. 619/23, од: 07.02.2024. године

¹⁵ Пресуда, Основни суд у Убу, бр. К. 63/25, од: 22.05.2025. године.

¹⁶ Пресуда, Основни суд у Руми, бр. 5К-352/23, од: 15.11.2023. године.

¹⁷ Пресуда, Основни суд у Сомбору, бр. 3К-546/22, од: 27.01.2023. године.

¹⁸ Пресуда, Основни суд у Неготину, бр. 1К 53/24, од: 16.04.2024. године.

¹⁹ О наведеном кривичном делу, вид.: Miladinović Stefanović, 2023: 33-55.

постаје нарочито значајно сходно томе да је Европски суд за људска права (у даљем тексту: Европски суд) као облик породичног живота препознао и стабилну истополну заједницу живота (Vlašković, Arsić, 2022: 240).

У предмету *Валиантис и остали против Грчке*,²⁰ Европски суд одлучивао је о представи у коме су се припадници четири истополне заједнице жалили да им је повређено право на поштовање приватног и породичног живота, односно право да не буду дискриминисани (Вујновић, 2022: 616). Њихова представка произашла је након што је Грчка усвојила законска решења која омогућавају званичну форму партнерства у виду заједнице пунолетним особама супротног пола. Даља специфичност таквих решења јесте признавање наследних права ванбрачним партнерима различитог пола (Видић Трнинић, 2014: 410). Запажамо, да су се у поменутом предмету укључила и трећа лица као умешачи те да су скренули пажњу да је Грчка једина држава која је регулисала грађанску заједницу, а коју нису могли закључити и истополни парови. Према њиховим наводима, закони који регулишу регистроване грађанске заједнице, темеље се на моделу који дозвољава закључивање регистроване заједнице само хомосексуалним партнерима (дански модел) или на праву свих невенчаних парова, без обзира на сексуалну оријентацију да закључе регистровану заједницу живота.²¹

Европски суд усвојио је представку те указао да су хетеросексуални парови могли да добију законско признање свог односа сходно томе да је тамошњим Грађанским закоником, била препозната *de facto* ванбрачна заједница. Истополни партнери су имали посебан интерес да им се омогући ступање у регистровану заједницу будући да би им она представљала једини основ на основу којег би могли добити законско признање свог односа. Како се то у доктрини запажа, регистрована заједница је била једини начин за формално признавање истополних заједница, а до тога није дошло услед прављења разликовања у погледу сексуалне оријентације лица (Trispiotis, 2014: 4). Ипак, Европски суд задржава могућност да особеност законских норми које се односе на регистроване заједнице живота не доводе до повреде права припадника истополних заједница. У посматраном предмету, Грчка као тужена држава, ипак није понудила убедљиве и чврсте разлоге због којих би истополним партнерима требало онемогућити заснивање

²⁰ Пресуда, Европски суд за људска права, *Vallianatos and others v. Greece*, Application no. 29381/09 i 32684/09, од: 07.11.2013.

²¹ Наведено према ст. 69, пресуде *Vallianatos and others v. Greece*.

регистроване заједнице живота. Анализирана пресуда употребљена је као један од аргумената за законодавне измене које су омогућиле и регистравање истополних партнерстава (Станчић, 2020: 371).

2.2. Разлози немогућности потпуног изједначавања правних дејстава брака и ванбрачне заједнице

Применом упоредноправног метода, долазимо до закључка да до потпуног изједначавања правних последица закључења брака и других правно регулисаних облика заједница живота није дошло нити у једној држави у Европи. Такав вид правних последица ванбрачне заједнице не захтева ни Европски суд. Наиме, у доктрини се истиче да би изједначавање брака и ванбрачне везе представљао терет за лица, с обзиром да не би могли избећи ванбрачном везом, поједине последице брака, а које желе да избегну (Lucić, 2015: 126). Могуће је да партнери који се опредељују за ванбрачну, а не за брачну заједницу такав избор чине управо због опсега специфичних правних обавеза које карактеришу брак (Scott, 2004: 241). Другачије речено, уколико би брачна и ванбрачна веза биле потпуно изједначене, аутономија воље субјеката би била ограничена прихватањем законом предвиђених имовинскоправних и личноправних дејстава у погледу којих постоји изједначеност са браком. Чини нам се да би такво правно дејство могло бити неоправдано с обзиром да ванбрачни партнери, иако су изабрали да не закључе брак, не би могли изабрати да избегну поједине правне последице брака. Наведени закључак, најпре би се могао истаћи у контексту *de facto* заједница живота хетеросексуалних партнера, када између њих не постоји сметња за закључење брака. Разлог томе, видимо у потреби да се партнерима остави слободан избор у погледу уређивања имовинских односа. Мишљења смо да одбијање партнера да закључе брак не може проузроковати идентичне правне последице које настају закључењем брака. Наведени закључци нарочито су значајни у контексту тога да ванбрачна заједница често претходи браку, те да се сами партнери опредељују да закључе брак онда када желе да њихова заједница живота за последицу има шири опсег правних дејстава.

Анализирајући домаће законодавство, можемо приметити да ванбрачна заједница не производи иста дејства као и брак у погледу различитих личних и имовинскоправних односа. Тако, претпоставка о очинству мужа мајке детета не односи се и на случајеве ванбрачних веза. Поред тога, кривично дело двобрачност неће бити извршено уколико се једно лице у тренутку закључења брака са другим лице већ налази у ванбрачној заједници. Наведена инкриминација подразумева да су и претходни и нови брак закључени у законом прописаној грађан-

ској форми (Делић, 2024: 137). Једно од последњих питања које је изазвало полемику како у доктрини тако и у пракси јесте признавање права ванбрачном партнеру на породичну пензију. Све до 2019. године, право на породичну пензију за разлику од брачног партнера није могао остварити ванбрачни.²² Пред Уставним судом Републике Србије у току 2008. године покренута је иницијатива за оцену уставности таквог законског решења. Примећујемо да је иста покренута свега две године након доношења Устава из 2006. године, те да је стога одлука суда могла бити од изузетног значаја за даље сагледавање оправданости различитих видова изједначавања брачне и вабрачне заједнице.²³ У иницијативи је између осталог наведено да то што закон не признаје право на породичну пензију ванбрачном партнеру преминулог осигураника крши и мења суштину Уставом зајемченог права о једнакости брачне и ванбрачне везе те да је због тога таква одредба и дискриминаторна. Ипак, Уставни суд заузео је став да се таквом иницијативом не указује да је постојећа садржина одредбе спорног закона неуставна, већ да се тражи усклађивање закона са Уставом. Уставни суд сматра да би таквим поступањем деловао као позитивни законодавац, односно да би стварао норму на шта није овлашћен.

Иако се у погледу Закона о наслеђивању ради о закону који уређује другачије правне односе, мишљења смо да би у случају иницијативе којом се тражи изједначавање ванбрачног партнера са брачним у погледу наследних права, став суда био исти. Ипак, у нашем ближе окружењу уочавамо и став Уставног суда Федерације Босне и Херцеговине, који је утврдио да је поступање судова који нису признали наследноправни положај ванбрачног партнера било дискриминаторно.²⁴ Основни аргументи на којима је тамошњи суд засновао овакав став су да је ванбрачна заједница у потпуности изједначена са браком; да се неосновано пружа различити третман ванбрачним партнерима у односу на брачне у различитим законима; да је ради заштите породичног живота неопходно у обзир узети и кретања у друштву и промене у перцепцији друштвеног и грађанског статуса; да апелант не може сно-

²² Након увођења права на породичну пензију ванбрачним партнерима, судска пракса сусрела се са повећањем броја предмета у којима је одлучивано о постојању ванбрачне заједнице. Тако, само један судија Основног суда у Новом Саду, указује да је у периоду између 15.11.2021. године и 18.12.2023. године донео 68 решења у којима је одлучивао о постојању ванбрачне заједнице ради остваривања права на породичну пензију (Секулић, 2024: 348).

²³ Решење, Уставни суд Републике Србије, бр. IУЗ-90/2008.

²⁴ Одлука, Уставни суд Босне и Херцеговине, бр. Ап 4207/13 од 30.09.2016. године.

сити штетне последице тога што закони нису хармонизовани како би се избегла дискриминација. Иако се не ради о истом правном систему, то што произилазе из сличне правне традиције као и блискост самих решења чини нам се да оправдава приступ према којем ћемо се осврнути на критички осврт доктрине према овој пресуди. Тако, Ђеранић наводи да до изједначавања између ванбрачне и брачне заједнице долази под условима и на начин предвиђен законом; Уставни суд нема законодавну надлежност, наследноправне одредбе нису основ за сувишна односно екстензивна тумачења (Ђеранић, 2022: 224). Слично томе, Раковић указује на неваљано поступање тамошњег Уставног суда који настоји да изједначи брачну и ванбрачну заједницу у свим сегментима иако таква изједначеност може постојати само у погледу појединих односа. Раковић наводи односе у оквиру којих не постоји изједначеност између два облика заједнице живота (примера ради: трајност је неопходан услов за стицање заједничке имовине или право на издржавање престаје склапањем брака али не и ванбрачне заједнице) (Раковић, 2022: 20).

Иако препознајемо настојање да се брачна и ванбрачна заједница у потпуности изједначе у погледу правних дејстава које произилазе из истих, чини нам се да долажење до таквог закључка подразумева занемаривање природе и концепције ванбрачних заједница. Најпре, реч је о заједници која није брак. Уколико би их у свим сегментима изједначили, потреба било за браком или ванбрачном заједницом не би ни постојала. На партнерима је избор да живе у *de facto* заједници живота или да закључе брак пристајући на личноправне и имовинскоправне односе који из њега произилазе. Како је и ванбрачна заједница испуњена различитим сегментима заједнице живота, на законодавцу је да препозна правне последице такве заједнице а ради заштите како породице, тако и индивидуа које је чине.

Из краћег приказа домаћих и упоредноправних решења можемо закључити да је питање опсега права које ће бити признато ванбрачним партнерима оно које изазива дилеме. При томе, не треба занемарити могућност да су ванбрачни партнери желели да избегну правна дејства брака у појединим или свим сегментима, те да би наметање истих могло бити у супротности са аутономијом воље. Отуда, не сматрамо да по „аутоматизму“ треба изједначавати брачну и ванбрачну заједницу, већ да у погледу различитих права треба дати одговор да ли је у складу са природом истог да се оно призна и ванбрачним партнерима. Такође, мишљења смо и да је одредба садржана у Уставу Републике Србије којом се указује на потребу изједначавања брака и ванбрачне заједнице у складу са законом, сувишна, те да представља

пример проширивања уставне материје. Сама по себи, она не представља ништа више од „идеје“ која се мора конкретизовати у законским одредбама. Како је то време показало, до еквиваленције између брака и ванбрачне заједнице у погледу мноштва правних односа није дошло нити сходно природи ове две заједнице живота сматрамо треба да дође. У прилог томе говори и чињеница да се особена пажња посвећује потреби изједначавања брака и ванбрачне заједнице у различитим правним односима.

3. О наследноправном изједначавању брачне и ванбрачне заједнице

3.1. Доктринарни ставови домаћих теоретичара

У домаћој доктрини мноштво аутора се изјашњавало у погледу питања да ли ванбрачни партнер треба да има својство законског наследника. Тако, Проф. Сворцан најпре указује да су приликом усвајања Закона о наслеђивању постојали предлози чланова комисије да се под одређеним условима признају права ванбрачном партнеру, који нису прихваћена (Сворцан, 2016: 84). Као правне аргументе због којих ванбрачним партнерима треба признати својство законског наследника, Сворцан наводи: 1) да заснивањем брачне и ванбрачне заједнице настају друштвени односи који су исти по својим обележјима; једина разлика између ове две заједнице је у њиховом настајању; 2) мотиви на којима се заснива ванбрачна заједница исти су као и мотиви на којима се заснива брак; 3) ванбрачна заједница није противна јавном поретку; 4) основна разлика између брака и ванбрачне заједнице, која се препознаје, у формалном поступку заснивања брака, није оправдан разлог да се не призна наследно право ванбрачном партнеру (Сворцан, 2016: 84-86). Сворцан наводи и услове које би *de lege ferenda* требало да буду испуњени како би ванбрачни партнер могао да буде законски наследник а они се односе на то да: а) је ванбрачна заједница по својим карактеристикама у свему изгледала као брачна заједница; б) је ванбрачна заједница постојала у моменту смрти ванбрачног партнера; в) је ванбрачна заједница трајала најмање три године пре смрти ванбрачног партнера, уколико су ванбрачни партнери имали заједничке деце или да је трајала најмање седам година уколико ванбрачни партнери нису имали заједничке деце; г) су ванбрачни партнери постали пунолетни и пословно способни у моменту када су почели да теку рокови из тачке в; д) ванбрачни партнери нису у крвном сродству до одређеног степена сродства; ђ) ванбрачни партнери нису у сродству по тазбини до одре-

ђеног степена сродства; е) ванбрачни партнери нису у грађанском сродству; ж) ниједан од ванбрачних партнера није био у браку у моменту када су почели да теку рокови из тачке в) и у току трајања тих рокова све до момента смрти ванбрачног партнера (Сворцан, 2016: 86-88).

Став Проф. Ђурђевића о изједначавању ванбрачног и брачног партнера у погледу наслеђивања можемо увидети у његовој анализи реформе наследног права Црне Горе до које је дошло 2008. године. Ђурђевић најпре поставља теоријско али и практично важно питање: зашто постоје правила која уређују венчање ако ванбрачна заједница производи иста грађанскоправна дејства као и брак (Ђурђевић, 2009: 276). Поред тога, он указује и на садржинску разлику између ванбрачне заједнице и брака. Брак се састоји од формалне (венчање и упис у матичне књиге) и материјалне (заснивање заједнице живота) компоненте. За разлику од тога, ванбрачна заједница састоји се само од материјалног елемента (Ђурђевић, 2009: 277).

Проф. Стојановић је такође мишљења да законодавац треба да препозна ванбрачног партнера и његова наследна права. Она указује да је ванбрачни партнер непрепознатљив за српског законодавца у сфери законског наслеђивања, иако се право на породични живот може остварити заснивањем ванбрачне заједнице, односно исте су друштвено признат модел понашања (Стојановић, 2016: 8). Да Стојановић заузима став да ванбрачним партнерима треба признати право наслеђа на темељу закона, препознајемо посредно, и из њених упоредноправних истраживања. Тако, приликом анализирања прве фазе реформе наследног права у Швајцарској Конфедерацији, ауторка запажа, да је одбачена идеја еквивалентног третмана ванбрачног и брачног партнера у наследном праву. Објашњавајући разлоге због којих је до тога дошло, професорка Стојановић наглашава да је *нажалост* таква идеја одбачена јер је уочено да је политички обојена и да као таква може довести до дубљег размишљања о институту брака (Стојановић, 2023: 18).

Проф. Крстић такође заузима став о потреби признавања наследних права ванбрачном партнеру. Крстић се критички осврће на решења садржана у Преднацрту грађанског законика Републике Србије, у коме је опредељење да ванбрачни партнер не припада кругу законских наследника задржано. Његово мишљење засновано је на ставу да наследно право треба да прати динамички и еволутивни приступ чему је у супротности конзервативно решење да ванбрачни партнер не треба да буде законски наследник (Krstić, 2019: 916-917). Указујући у својим истраживањима на разлоге који оправдавају признавање права

ванбрачним партнерима својство законског али и нужног наследника, професор нарочито истиче непостојање разлика у спољашњој манифестацији и унутрашњој структури између брака и ванбрачне заједнице (Крстић, 2015: 94). Крстић заузима став и о оправданости признавања наследних права истополним партнерима из регистрованих заједница. Наведени став, образлаже се тиме да особама хомосексуалног усмерења треба признати одређена права ради сузбијања њихове социјалне дискриминације и кршења људских права. Као значајан закључак у погледу наше теме рада, издвајамо и то што је Крстић уочио да у оним државама у којима се признају правна дејства, партнерима из фактичких истополне заједнице, обим наследних права који им се признаје, није знатан (Krstić, 2008: 275). Наведени закључак, до којег се дошло применом упоредноправног метода, од значаја је с обзиром да у праву Републике Србије као конкуренција браку егзистира ванбрачна заједница која има карактеристике *de facto* заједнице.

Проф. Јовић Прлаиновић такође указује на потребу изједначавања наследноправног положаја ванбрачног и брачног партнера. У свом истраживању, професорка указује да је једина разлика између брачне и ванбрачне везе различит начин њиховог заснивања. Она због тога поставља питање шта је била мотивација српског законодавца да у наследноправној области игнорише утицај ванбрачне заједнице на наслеђивање. У свом истраживању, професорка одбацује схватање да су потреба заштите морала и специфичности друштвеног поднебља коме припадамо разлог што ванбрачна заједница и брак нису у еквивалентном положају у наследном праву (Јовић Прлаиновић, 2016: 103-104).

Проф. Видић Трнинић у више својих истраживања анализира положај ванбрачног партнера у наследном праву (Видић Трнинић, 2014: 407-424; Видић Трнинић, 2013: 295-330). У поменутих истраживањима, указује се да је ванбрачна веза трећа најважнија чињеница у великом броју савремених права Европе приликом конструисања правила законског наслеђивања. Ипак, професорка заузима став и да је непризнавање наследноправног значаја ванбрачној заједници у праву Републике Србије, израз респектовања законодавца према традиционалном ставу нашег друштва по питању схватања и уважавања брака и брачних вредности с једне стране и схватања и уважавања вредности ванбрачне заједнице са друге стране (Видић Трнинић, 2014: 420). Видић Трнинић препознаје могуће проблеме признавања ванбрачним партнерима права на наследство у томе што постојећа фактичка концепција ванбрачне заједнице не може бити објективно проверавана. То се односи на немогућност објективног сагледавања како временске трајности тако и квалитета исте. Ипак, Видић Трнинић указује и на

потребу разматрања наследноправног положаја ванбрачног партнера уколико би се прихватило решење из нацрта грађанског законика којим се захтева њена регистрација пред надлежним органом (Видић Трнинић, 2014: 421).

Анализирајући питање утицаја ванбрачне заједнице на одређивање круга нужних наследника, Проф. Ђурђић Милошевић указује да је оправдано признати право на нужни део партнерима из регистрованих и фактичких ванбрачних заједница. Разлог за овакав став јесте то што ванбрачне заједнице имају све већи значај, повећава се број оваквих заједница, док су у савременим правима изједначене са браком, у претежном делу или у потпуности. Као изражене тенденцију у упоредном наследном праву, професорка препознаје такозвану хоризонтализацију. Овим појмом упућује се на тенденцију ширења опсега права брачних и ванбрачних партнера, односно слабљење наследноправне позиције оставиоачеве деце и осталих потомака (Ђурђић Милошевић, 2018: 288-290).

Као значајан резултат рада домаће доктрине у погледу питања наследноправног положаја ванбрачног партнера, препознајемо и завршне поруке са 25. Копаоничке школе природног права, које су садржане у завршном документу. Тако, указује се да би у циљу лакшег доказивања заснивања и престанка ванбрачне заједнице било корисно увести регистар ванбрачних заједница или регистар животних заједница ванбрачних партнера. Тиме би се допринело бољој заштити ванбрачних партнера као и њиховој правној сигурности. Таква регистрација би елиминисала или макар смањила злоупотребе у овој области а са друге стране би допринела проширивању права која би била призната ванбрачним партнерима у односу на она која су већ призната. Како се наводи, најзначајнија предност би била признавање наследних права ванбрачним партнерима. Квалитет таквог решења омогућио би елиминисање могућности да се партнери из тајних ванбрачних заједница позивају на њено постојање ради остваривања наследних права (Копаоничка школа природног права, 2012: 64).

3.2. Критички осврт на ставове домаћих аутора

Сагледавајући ставове из актуелне домаће доктрине наследног права, примећујемо да је став већине анализираних аутора, да ванбрачним партнерима треба признати својство законског наследника. Наведено нам се може чинити оправданим због садржаја којим су ванбрачне заједнице испуњене, због тренда пораста броја ванбрачних заједница, као и потребе да се породица заштити и кроз одредбе Закона о наслеђивању. Ипак, као спорно питање које произилази из

ставовова садржаних у домаћој доктрини, препознајемо: да ли због своје „неформалне“ природе, признавање својства законских наследника ванбрачним партнерима може изазвати већи степен правне несигурности?

Чини нам се да је основни недостатак решења према коме би ванбрачни партнери из фактичких заједница имали својство законског наследника постојање тешкоћа у утврђивању тога да је ванбрачна заједница постојала.²⁵ Професор Сворцан заступа становиште да ванбрачним партнерима треба признати својство законског наследника, уколико је ванбрачна заједница трајала одговарајући временски период. Ипак, оцена трајања ванбрачне заједнице морала би се вршити након смрти лица. Разлог томе јесте то што и у случају да се декларативном одлуком суда, за време живота лица, утврди постојање ванбрачне заједнице, након смрти лица се може утврдити да је ванбрачна заједница имала након одлуке суда, прекиде или да у моменту наступања смрти није ни постојала. Спорно је и питање, на који начин суд треба да гледа на околности једног или вишеструког прекида ванбрачне заједнице, и да ли би овај период требало урачунати у онај који се предлаже као услов за стицање својства законског наследника.²⁶

²⁵ И у хрватској доктрини се уочава мишљење о постојању проблема у доказивању неког од елемената ванбрачне заједнице а неки од њих јесу и: непостојање адекватних доказа да је ванбрачна заједница постојала, односно то што је један од најчешћих доказа саслушање сведока који могу бити међусобно неусаглашени (Lucić, 2015: 126). Предлози тамошње доктрине усмерени су ка формализацији ванбрачне заједнице при чему ће се иста заснивати на формалној изјави воље. Ипак, не треба занемарити да су у Републици Хрватској истополним партнерима призната наследна и друга права па се формализовањем хетеросексуалних заједница не би поставило питање дискриминације истополних партнера.

²⁶ Професор Горан Обрадовић и професорка Анеђелија Тасић, у контексту остваривања права на породичну пензију, постављају питање оцене испуњености услова да ванбрачна заједница треба да траје три године. Анализирајући овај услов, поменути аутори указују на могуће дилеме које се односе на континуитет трајања заједнице. Тако, законодавац није детаљније регулисао како ће се гледати на ситуације код којих је ванбрачна заједница трајала извесно време, па је прекинута, а након тога се изнова наставила. Такође, поставља се и питање ситуације, код којих је између лица постојао брак, након чега је разведен, а после неколико година лица ступе у ванбрачну заједницу, када један партнер премине. Коаутори Обрадовић и Тасић, мишљења су да у овим ситуацијама треба сматрати да је испуњен услов од трогодишњег трајања ванбрачне заједнице, а из разлога што је циљ прописивања овог услова, спречавање злоупотреба (Obradović, Tasić, 2022: 41). Ипак, мишљења смо да би се суд могао суочити са изазовом, тумачења намере партнера, која би могла бити и таква да злоупотребе правила, те да се не може пре сагледавања

Поред тога, прописивањем услова да ванбрачна заједница мора трајати одређени временски период како би ванбрачни партнери стекли својство законског наследника, ванбрачна заједница доводи се у другуачији положај у односу на брак. Крстић у докторској дисертацији, запажа да великој већини права, као и у нашем, величина нужног дела супружника, иста је без обзира на то да ли је брак трајао неколико дана или чак сати (Крстић, 2015: 44, ф. 121). Такође, брачни партнер има својство законског наследника неvezано од временског периода трајања брака. Отуда, услов да ванбрачна заједница треба да траје одређени временски период, у супротности је са тенденцијом изједначавања брачне и ванбрачне заједнице.

Као предности решења према коме би својство законског наследника имали ванбрачни партнери из регистрованих заједница препознајемо то што би могућност злоупотреба била мања а правна сигурност у погледу датума почетка и престанка трајања већа. Регистровање ванбрачних заједница, онемогућило би и дилеме које се односе на правне последице једног или вишеструког прекида ванбрачне заједнице. У том смислу, ванбрачна заједница би се додатно приближила браку. Тиме би се отклониле примедбе које постоје у контексту признавања својства законских наследника ванбрачним партнерима.

Регистровање ванбрачних заједница би допринело објективизовању критеријума трајности који је неопходан за заснивање ванбрачне заједнице. У Породичном закону, ванбрачна заједница дефинише се као трајнија заједница живота жене и мушкарца, између којих не постоје брачне сметње. Поједини аутори придају већи значај намери партнера да заснују дугорочну заједницу живота, него самом одређењу временског периода након чијег протек се може узети да је ванбрачна заједница заснована (нпр.: Ковачек-Станић, 2014: 187). Други аутори указују да ванбрачна заједница мора трајати толико дуго да се лако може установити сличност са браком, а у најмању руку треба да је заснована са намером да траје неодређено време (Draškić, 2023:164). Мишљења смо да је адекватно анализирање намере партнера могуће једино уколико се намера оцењује према објективним околностима. Непосредним сагледавањем садржине Породичног закона, јасно је да се законодавац није определио да предвиди објективни критеријум за постојање ванбрачне заједнице. Отуда, на судској пракси је да свестрано испита чињенично стање и оцену свих релевантних околности (Draškić, 2023: 165). При таквом утврђивању околности, суд може

околности сваког конкретног случаја донети закључак о томе каква је била намера партнера.

закључити да намера код два лица није била иста, те да један партнер има намеру да живи у заједници која траје неодређено време, док друго лице нема ту намеру.

Као примедбу коју можемо упутити предлогу признавања наследних права ванбрачним партнерима из регистроване заједнице, наводимо недовољно јасно разграничење између брака и регистрованих ванбрачних заједница. Ипак, тачка разграничења могла би бити аутономија воље партнера, с обзиром да би у поступку регистрације, ванбрачни партнери уговором уредили права и обавезе између њих, а у оквирима које им закон допушта. Супротно томе, основна функција брака, и његовог начина регулисања јесте да се обезбеде права супружника у односу једног према другом, и да се обезбеде права и дефинише однос према деци у заједници (Стјефановић, 2024: 122). У том смислу, одређени правни сегменти брака императивног су карактера и не могу се изменити уговором. Ипак, у модерним правним системима не постоји забрана измене законског имовинског режима брака (Рајтић, 2009: 279), те се тако аутономијом воље може утицати на измену правила којима се уређује брак.

Чини нам се да највећа критика предлогу да се својство законског наследника призна ванбрачном партнеру из регистроване заједнице, представља евентуална дискриминација истополних заједница. Наиме, у досадашњој домаћој доктрини, поједини аутори су били става да истополне заједнице неће у скорашњем периоду имати право на регистрацију свог партнерства (нпр. Николић, 2024: 412). Други аутори указују да су у многим државама процеси који за циљ имају унапређење заштите права припадника *LGBTI* заустављени, а у неким је напредак који је претходно постигнут укинут (Mršević, 2022: 58). Са друге стране, пресуда Европског суда, у предмету *Валиантис и остали против Грчке*, о којој је у претходним деловима рада било говора, упозорава на могућа дискриминаторна решења према истополним заједницама. Управо у тој пресуди, опредељење законодавца да дозволи хетеросексуалним партнерима да региструју ванбрачну заједницу али да то право не омогући и истополним партнерима, оцењено је као повреда права на заштиту од дискриминације. Поред тога, Европски суд указује и да земље чланице Савета Европе, када се определе да донесу закон којим се уводи нови систем регистрованог партнерства као алтернативу браку, укључују у поље дејства тог закона и хомосексуалне парове.

Идући корак даље у односу на већ уочене закључке Европског суда, поставља се питање: да ли би прихватање да заједницу региструју и истополни партнери, подразумевало да се овим лицима призна свој-

ство законског наследника.²⁷ Најпре, треба рећи да је Европски суд у више пресуда заузео став да државе нису у обавези да легализују истополне бракове. Такође, уколико им се одобри закључење заједнице у некој другој форми, државе нису у обавези да им признају изједначена права која имају и брачни партнери (Čović, Stjepanović, 2022: 124). Тако, у пресуди *Шалк и Копф против Аустрије* (*Schalk and Kopf v. Austria*),²⁸ Европски суд заузима став да држава има слободу да ограничи закључење брака истополним особама. Ипак, уколико државе регулишу својим законодавством, заједнице које садржински одговарају браку, а могу их закључити истополни партнери, не постоји обавеза да се истополним заједницама признају, сва она права која се везују и за брак. Овај суд и у пресуди *Гас и Дубоис против Француске* (*Gas and Dubois v. France*)²⁹ заузима став да уколико држава пружи одређена права истополним паровима, задржава право да дискреционо одреди која ће права истополни партнери имати. Међутим, како државе имају могућност да не признају исто дејство истополним заједницама као онима које произилазе из брака, такву могућност имају и у погледу ванбрачних заједница хетеросексуалних партнера. У доктрини је уочено да Европски суд заузима став да брачним партнерима припада посебан статус и права, те да заштита брака начелно представља значајан и легитиман разлог који би могао оправдати различит третман брачних и ванбрачних партнера (Грубешкић, Радночић, 2020: 45). Отуда, закључујемо да се права која се везују за брак (у контексту овог истраживања: наследна права) не морају односити и на друге заједнице било да су њихови чланови истополни или хетерогени парови. Међутим, овакав закључак није одговор и на постављено питање, а то је да ли у случају доношења закона који регулише регистровану заједницу како хетеросексуалних партнера тако и оних из истополних заједница, ове две заједнице могу производити различита наследноправна дејства.

Допринос давању одговора на претходно постављено питање, могла би бити пракса Уставног суда Словеније а у предметима у којима је одлучивано о еквивалентном положају у наследном праву између признате фактичке ванбрачне заједнице хетеросексуалних партнера и

²⁷ Поред питања признавања својства законског наследника, може се поставити и питање признавања права на усвојење деце као и на приступ безбедној и медицински потпомогнутој оплодњи.

²⁸ Пресуда, Европски суд за људска права, *Schalk and Kopf v. Austria*, Application no. 30141/4, од: 22.11.2010.

²⁹ Пресуда, Европски суд за људска права, *Gas and Dubois v. France*, Application no. 25951/07, од: 15.03.2012

регистроване заједнице истополних партнера.³⁰ Тамошњи суд оценио је да је прављење разлика између ове две заједнице у погледу наследних права дискриминаторно, те је након одлука тамошњег Уставног суда положај ових заједница истоветан. Поред тога, у више својих пресуда, Европски суд указује да у случају разликовања права које је засновано на полу или сексуалној оријентацији, морају постојати посебно убедљиви и значајни разлози који оправдавају такво разликовање. Тада је, поље слободе оцене државе уско, а разликовање по сексуалној оријентацији недопустиво. Мишљења смо да не постоје оправдани разлози који би, у случају регистрација како хетеросексуалних тако и истополних заједница, узроковали да у погледу наследних права ове две заједнице имају различита правна дејства. Отуда, става смо да је признавање својства законског наследника, ванбрачним партнерима а у случају прописивања њихове регистрације, нужно повезано и са темом правног регулисања истополних заједница.

4. Закључак

Предметно истраживање започели смо мишљењем о томе да пораст броја ванбрачних заједница може за последицу имати пораст броја спорова након смрти једног ванбрачног партнера, а који би били у вези са наследноправним питањима. Ипак, такав став, могли би допунити и тиме да би евентуално неадекватно нормативно решење, могло за последицу имати у битноме већи број правних спорова. Сагледавајући карактеристике позитивноправног уређења ванбрачних заједница, уочавамо да утврђивање елемената који су неопходни за заснивање *de facto* ванбрачних заједница може изазвати мноштво дилема. Ипак, неспорно је да се у домаћем праву постојање елемената ванбрачних заједница или фактичко постојање ванбрачних заједница у судским поступцима већ утврђује. У раду смо приказали до сада необјављене судске пресуде за кривично дело ванбрачна заједница са малолетником. У приказаним пресудама увидели смо дилеме које се односе на утврђивање датума почетка или престанка ванбрачне заједнице. Поред тога, признавање права на породичну пензију партнерима из ванбрачних заједница указује нам на настојање проширавања правних дејстава ванбрачне заједнице. Отуда, чини нам се да је примедба, да ванбрачним партнерима не треба признати наследна права због тешкоћа у њиховом утврђивању неусклађена са већ заузетим опредељењем домаћег законодавца.

³⁰ Вид. више: Видић Трнинић, 2014: 413.

Уколико је се законодавац определио да се потојање ванбрачне заједнице може утврђивати ради остваривања других права (нпр. ради остваривања породичне пензије) или у кривичном поступку (нпр. ради утврђивања постојања кривичног дела ванбрачна заједница са малолетником), тим пре би се постојање ванбрачне заједнице могло утврђивати ради признања наследних права. Како је опредељење законодавца да се постојање ванбрачних заједница може утврђивати чак и у кривичном поступку, у коме се за кривично дело ванбрачна заједница са малолетником, може изрећи казна затвора и до три године, мишљења смо да немогућност утврђивања постојања ванбрачне заједнице, не може бити разлог за не признавање појединих права. Улога суда приликом утврђивања елемената неопходних за остваривање наследних права, би свакако била значајна. Поред тога, законодавац би требало да предвиди и услове, за остваривање наследних права, а како би се у већој мери избегла могућност постојања фиктивних ванбрачних заједница, односно признавање оних права које су ванбрачни партнери желели да избегну тиме што нису закључили брак. Чини нам се, да би услови за остваривање наследних права могли бити слични онима који су прописани за остваривање права на породичну пензију. Најпре би се услови могли везати за дужину трајања ванбрачне заједнице а након тога и за околност да су партнери заједнички родитељи детету.

Као решење садржано у истраживањима домаћих аутора, а које би омогућило превазилажење недостатака који се истичу у контексту признавања наследних права ванбрачним партнерима из фактичких заједница, препознали смо могућност увођења регистровања ванбрачних заједница. Мишљења смо да се такав предлог не сме посматрати изоловано, већ да је нужно сагледати и друге последице које би произашле из увођења таквог регистрованог облика ванбрачне заједнице. Превасходно, проблем видимо у томе што би омогућавање да ванбрачну регистровану заједницу закључе искључиво хетеросексуални партнери могло да отвори питање могуће дискриминације припадника истополних заједница.

Литература

Agell, A. (1981). The Swedish legislation on marriage and cohabitation: A journey without a destination. *The American Journal of Comparative Law*. vol. 29. no. 2. 285-314.

Agell, A. (1984). Ванбрачна заједница у Шведској. *Анали Правног факултета Универзитета у Београду*. бр. 3-4/1984. 447-459.

Бобић, М., Весковић Анђелковић, М. (2025). Брак и породица у раскораку. Београд: Републички завод за статистику.

Blagojević, B. (1965). Osnovne karakteristike naslednog prava Socijalističkih zemalja. Beograd: Institut za uporedno pravo.

Vlašković, V., Arsić, J. (2022). Perspektive roditeljstva istopolnih partnera u Srbiji: između potreba i mogućnosti. Pravni zapisi. vol. 13, no.1. 240-259.

Видић Трнинић, Ј. (2013). Наследноправни положај сродника у усходној и побочној линији, супружника и ванбрачног партнера. Зборник радова Правног факултета у Новом Саду. бр. 3/2013. 295-330.

Видић Трнинић, Ј. (2014). Ванбрачни партнер као законски наследник у савременим правима Европе. Зборник радова Правног факултета у Нишу. vol. 53. no. 68. 407-424.

Вујновић, Љ. (2022). Развој положаја истополних заједница кроз праксу Европског суда за људска права. У: Соковић, С. (ур.), Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније (стр. 613-623). Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.

Goossens, E. (2021). One trend, a patchwork of laws. An exploration of why cohabitation law is so different throughout the Western world. International Journal of Law, Policy and the Family. vol. 35. no. 1. 1-35.

Делић, Н. (2023). Кривично право-посебни део. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Деврња, З. (2014). Ванбрачне заједнице-канонскоправна перспектива. Анали Правног факултета Универзитета у Београду. vol. 62, br. 1, 205-222.

Драшкић, М. (2023). Породично право и права детета. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Ђурђевић, Д. (2009). Актуелна реформа наследног права у Црној Гори. Анали Правног факултета Универзитета у Београду. vol. 57. no. 1. 265-282.

Ђурђић Милошевић, Т. (2018). Ограничење слободе завештајних располагања-докторска дисертација. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.

Јовић Прлаиновић, О. (2016). Брак и сродство у домену законског наслеђивања У: Стојановић, Н., Крстић, Н. (уред.), Зборник радова „Двадесет година Закона о наслеђивању“ (стр. 91-109). Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Каšćelan, B. (2012). Registracija vanbračne zajednice. Pravni život. br. 10/2012. 85-103.

Krstić, N. (2019). Reform steps in inheritance law regulation in the pre-draft of serbian civil code - has the commission for codification done a good job?. In: Duić, D., Petrašević, T. (eds), EU and comparative law issues and challenges series (eclic) – issue 3 (pp. 905-923). Osijek: Faculty of Law, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek.

Крстић, Н. (2015). Повреда и заштита права на нужни део-докторска дисертација. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Крстић, Н. (2008). Наслеђивање партнера из истополних партнерских заједница у савременом праву. У: Петрушић, Н. (ур.), Приступ правосуђу-инструменти за имплементацију Европских стандарда у правни систем Републике Србије (стр.265-281). Ниш: Правни факултет, Универзитет у Нишу.

Martin, C., Thery, I. (2001). The PACS and marriage and cohabitation in France. *International Journal of Law, Policy and the Family*. vol. 14, no. 3. 135-158.

Mrščević, Z. (2022). Pravo na porodicu-istopolni brakovi u Srbiji. *Treća*. vol. 25. no. 1. 57-67.

Miladinović Stefanović, D. (2023). Criminal offence of extramarital union with A minor de lege lata and de lege ferenda. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. br. 99. 33-55.

Младеновић, Т. (2022). Скандинавски модел правног уређења регистрованог партнерства. У: Соковић, С. (ур.), Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније (стр. 575-594). Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.

Lucić, N. (2015). Dokazivanje izvanbračne zajednice-odgovori na neujednačeno zakonodavstvo i sudsku praksu. *Pravni vijesnik-časopis za pravne i društvene znanosti*. vol. 31. no. 3-4. 101-132.

Lucić, N., Duić, D., Muhvić, D. (2020). Izvanbračna zajednica: analiza međunarodnih i europskih normi u svrhu stvaranja nacionalnih standarda. *Zbornik radova Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu*. br. 86. 15-38.

Николић, О. (2024). Поглед на истополни брак кроз праксу Европског суда за људска права. *Европско законодавство*. бр. 87-88. 398-413.

Obradović, G., Tasić, A. (2024). Ostvarivanje i zaštita prava na porodičnu penziju vanbračnog partnera, ili šta nam sve zakonodavac nije rekao?, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. vol. 61. no. 97. 31-46.

Станчић, М. (2020). Истополне заједнице живота у пракси Европског суда за људска права: одабране пресуде. У: Соковић, С. (ур.), Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније (стр. 365-375). Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.

Pajtić, B. (2009). Bračni ugovori u srpskom i evropskom pravu. Zbornik radova Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. vol. 43. br. 3. 257-282.

Раковић, Ђ. (2022). Могућност законског наслеђивања ванбрачних супружника с посебним освртом на одлуку Уставног суда БИХ. Српска правна мисао. no. 55. 9-28.

Scherpe, J. (2005). The Legal Status of Cohabitants - Requirements for Legal Recognition. In: B. Woelki (ed.), Common Core and Better Law in European Family Law, European Family Law Series, vol. 10, Intersentia (pp.283-294).

Scott, E. (2004). Marriage, cohabitation and collective responsibility for dependency. Columbia Law School. vol. 2004. iss.1. 225-264.

Sekulić, M. (2024). Vanparnični postupak za utvrđivanje postojanje vanbračne zajednice. Glasnik Advokatske komore Vojvodine. vol. 96. no. 2. 341-374.

Сворцан, С. (2016). Наследна права ванбрачног партнера. У: Стојановић, Н., Крстић, Н. (уред.), Зборник радова „Двадесет година Закона о наслеђивању“ (стр. 83-91). Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Станић Ковачек, Г. (2014). Породично право: партнерско, дечије и старатељско. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.

Стјепановић, Б. (2024). Правна дејства брака. Београд: Институт за упоредно право.

Стојановић, Н. (2024). Актуелни трендови у развоју принципа наследног права. Зборник радова Правног факултета Универзитета у Нишу. vol. 63, no. 62. 53-80.

Стојановић, Н. (2023). Реформа наследног права у Швајцарској Конфедерацији. Зборник радова Правног факултета Универзитета у Нишу. бр. 99. 15-31.

Стојановић, Н. (2009). Двадесет година Закона о наслеђивању. У: Стојановић, Н., Крстић, Н. (уред.), Зборник радова „Двадесет година Закона о наслеђивању“ (стр. 3-33). Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Trispiotis, I. (2014). Discrimination and civil partnerships: Taking 'legal' out of legal recognition. Human Rights Law Review. vol. 14. no. 2. 343-358.

Ђеранић, Д. (2022). Стицање односно издвајање предмета домаћинства мање вриједности и ванбрачна заједница. У: Стјепановић, С., Лукић, Р., Ђеранић, Д. (ур.), Зборник радова: Противречја савременог права (стр. 217-246). Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Ђорац, С. (2017). Право на поштовање породичног живота као људско право-докотрска дисертација. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

Čović, A., Stjepanović. B. (2022). Istopolno roditeljstvo u odlukama Evropskog suda za ljudska prava. U: Zirojević, M. (ur.), Nasilje i deca. Beograd: Institut za uporedno pravo, 118-128.

Hiekel, N. (2025). Married and cohabiting partnerships. In: Moretlimans, D., Bernardi, L., Perelli-Haris, B. (eds.), Partnering across the Life Course (pp. 64-65). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.

Судска пракса

Пресуда, Европски суд за људска права, Vallianatos and others v. Greece, Application no. 29381/09 i 32684/09, од: 07.11.2013.

Пресуда, Европски суд за људска права, Schalk and Kopf v. Austria, Application no. 30141/4, од: 22.11.2010.

Пресуда, Европски суд за људска права, Gas and Dubois v. France, Application no. 25951/07, од: 15.03.2012

Пресуда, Основни суд у Лебану, број пресуде: анонимизован од стране суда, од: 07.09.2020. године,

Пресуда, Основни суд у Бујановцу, бр. К. 352/20, од: 22.01.2019. године.

Пресуда, Основни суд у Лесковцу, бр. К. 26/22, од: 18.04.2023. године.

Пресуда, Основни суд у Лесковцу, бр. К. 619/23, од: 07.02.2024. године

Пресуда, Основни суд у Убу, бр. К. 63/25, од: 22.05.2025. године.

Пресуда, Основни суд у Руми, бр. 5К-352/23, од: 15.11.2023. године.

Пресуда, Основни суд у Сомбору, бр. 3К.546/22, од: 27.01.2023. године.

Пресуда, Основни суд у Крушевцу, бр. пресуде анонимизован од стране суда, од: 25.01.2022. године,

Пресуда, Основни суд у Неготину, бр. 1К 53/24, од: 16.04.2024. године

Решење, Уставни суд Републике Србије, бр. IУЗ-90/2008.

Одлука, Уставни суд Босне и Херцеговине, бр. Ап 4207/13, од: 30.09.2016. године

Dorđe Marjanović, LL.M.,
*Junior Research Assistant,
The Institute of Comparative Law, Belgrade,
Republic of Serbia*

THE SUCCESSION LAW STATUS OF COHABITING PARTNERS: CHALLENGES AND POSSIBLE SOLUTIONS

Abstract

In the succession law doctrine, the issue of whether cohabiting partners should be granted the status of statutory heirs has been debated since the adoption of the currently applicable Inheritance Act of 1995. This issue has become increasingly significant in modern social circumstances, characterized by a decreasing number of marriages and a growing number of informal and cohabiting unions. The paper analyzes the legal challenges that the legislator may encounter face in the course of prospective succession law reform, upon which cohabiting partners would be recognized as statutory heirs. Under the current legal concept of cohabitation, courts face difficulties in determining the date of commencement and termination of a cohabiting union, as well as uncertainty regarding the minimum duration of cohabitation required for it to be recognized as a de facto cohabiting union. In this research, these conclusions are reached through the analysis of judicial decisions rendered in cases concerning the criminal offence of cohabitation with a minor. The paper further indicates that the domestic legal doctrine contains a proposal to overcome the difficulties in establishing the existence of a cohabiting union, suggesting that cohabiting partners should be granted the status of statutory heirs after providing for the legal regulation of registered cohabiting unions. By applying the case study method, the author analyzes the judgments of the European Court of Human Rights, which has recognized stable same-sex partnerships as a form of cohabitation unions. The Serbian legislation enables the cohabiting partners to register their union but disregards the position of same-sex partnerships. This legal solution could be subject to review due to potential discrimination. In order to contribute to overcoming the difficulties in recognizing the succession rights of cohabiting partners, the author indicates possible approaches for striking a balance between the protection of the cohabiting partners' position in succession law, legal certainty, and the fundamental principles of succession law.

Keywords: *succession law, cohabitation, inheritance, same-sex cohabitations, cohabitation with a minor.*

Љубица Михајловић,*
Докторанд,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,
Република Србија

UDK: 341.231.14-053.2:502
UDK: 342.726-053.2:614
UDK: 349.6
DOI: 10.5281/zenodo.18046974

Прегледни научни чланак

Примљен: 13.12.2025.
Прихваћен: 22.12.2025.

ПРАВО ДЕТЕТА НА ЗДРАВУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Апстракт: *Право на здраву животну средину препознато је као људско право, које је као такво гарантовано на међународном и националном нивоу. Раније је право детета на здраву животну средину разматрано са становишта остваривања права детета на живот, опстанак и развој.*

Аутор у раду инсистира на томе да право на одговарајућу животну средину представља самостално право детета, које као такво ужива правну заштиту. У раду ће бити приказан међународноправни и национални правни оквир у коме се право детета на одговарајућу животну средину остварује и штити. Значајан део рада биће посвећен сагледавању овог права детета са позиције ставова Комитета за права детета изражених у Општем коментару бр. 26(2023) о правима деце и животној средини са фокусом на климатске промене.

Кључне речи: *права детета, животна средина, Општи коментар бр. 26(2023) Комитета за права детета.*

* ljubicamihajlovic90@gmail.com

*Деца имају право да живе у чистом, зеленом, здравом и одрживом свету!*¹

1. Увод

Права детета јесу људска права која деца уживају саобразно свом узрасту и развојној зрелости. Корпус права детета унеколико је ужи, али истовремено и шири од корпуса људских права уопште. Ово прои-
злази из својстава детета и карактеристичне његове природе. Деца представљају најрањивији део људске популације. Са једне стране она имају потребу за старањем и заштитом, док је са друге стране потребно децу оснажити и пустити их да буду актери, да учествују у процесима који их окружују. Деца имају права као и сва људска бића, попут права на живот, права на приватност, право на слободу изражавања мишљења и сл. Нека права су им, управо због те њихове незрелости, ускраћена. Политичка права, као што је право гласа, немају. Са друге стране, нека права су својствена само деци. Такво је нпр. право детета на игру, разоноду и доколицу, право да се родитељи о њима старају пре свих других, као и право детета на одржавање личних односа са особама са којима га везује посебна блискост и др. Каталог права детета садржан је у Конвенцији о правима детета. Овај обавезујући међуна-
родноправни документ садржи корпус грађанских, социјалних, еко-
номских и културних права све деце света.² Права деце, као посебни корпус права која се разликују од људских права уопште, последица је опште претпоставке да су одрасле особе зреле, док деца то нису, одно-
сно да дете још увек није у потпуности сазрела особа. (Вучковић Шахо-
вић, Петрушић, 2015: 20)

¹ Findings from the Second Phase of Consultations with Children and Young People for General Comment No. 26, June 2023. Доступно на <https://childrightsenvironment.org/wp-content/uploads/2023/06/Findings-from-the-Second-Phase-of-Consultations-with-Children-and-Young-People-for-General-Comment-No.26-6.pdf>, приступ 12. 12. 2025. године.

² У даљем тексту КПД. Реч је о универзално прихављеном међународноправном акту, који су ратификовале све државе света, изузев САД-а, које су КПД потписале али је нису и ратификовале. И у овој држави КПД има обавезујући карактер као део међународног обичајног права. Конвенција је усвојена у форми резолуције Генералне скупштине Уједињених нација бр. 44/25 од 20. новембра 1989. године. Текст Конвенције о правима детета доступан је на , приступ 11. 12. 2025. године. Дан доношења КПД, 20. новембар, проглашен је 1990. године Светским даном детета. Наведено према <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx><https://www.un.org/en/observances/world-childrens-day>, приступ 11. 12. 2025. године.

2. Појам права на здраву животну средину

Право на здраву животну средину представља једно од права које уживају сва људска бића. Реч је о праву треће генерације, које се сврстава у групу економских, социјалних и културних права, чија је конституционализација започела у другој половини двадесетог века. (Славнић, 2012: 620) Сврстава се у групу права позитивног статуса, јер претпоставља активну улогу државе у његовом остваривању, надзору и заштити. Право на здраву животну средину није укључено у текстове најзначајнијих класичних међународноправних докумената у области људских права, већ је формулисано индиректно, као предуслов за остваривање неких других права, као што су право на живот и здравље. (Михаиловић, 2018: 238) Први регионални документ у области људских права који је гарантовао право сваког човека на живот у здравом окружењу, јесте Афричка повеља о правима човека и народа, која у свом чл. 24 стипулише да *сви народи имају право на задовољавајућу животну средину која је повољна за њихов развој*.³ Из формулације ове одредбе произлази да је у овом документу право на здраву животну средину конципирано као колективно право народа, али се може извести закључак и да је реч о фундаменталном људском праву сваког појединца.

Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода у оквиру својих одредби не садржи изричито стипулисано право на здраву животну средину, али се у пракси Европског суда за људска права право на здраву животну средину штити, посредством других права која ова конвенција гарантује, као што су право на живот, забрана мучења и нечовечног поступања или право на приватност. (Ђајић, 2012: 277)

Повеља о основним правима Европске уније не гарантује свим грађанима индивидуално право на здраву животну средину, али у свом чл. 37 прокламује политички принцип *да висок ниво заштите животне средине и побољшање њеног квалитета морају бити интегрисани у политику Уније и обезбеђени у складу са принципом одрживог развоја*.⁴

³ Чл. 24 Афричке повеље о правима човека и народа. Текст овог регионалног документа у области људских права на енглеском језику доступан је на https://www.oas.org/en/sla/dil/docs/African_Charter_Human_Peoples_Rights.pdf, приступ 11. 12. 2025. године.

⁴ Чл. 37 Повеље о основним правима Европске уније. Текст повеље на енглеском језику доступан на https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf, приступ 11. 12. 2025. године.

Традиционално, право на здраву животну средину подразумева заштиту од загађења, еколошких штета и свих активности које недовољно утичу на животну средину или представљају опасност по живот, здравље, благостање и одрживи развој; заштиту и очување ваздуха, тла, воде, мора, флоре и фауне, као и есенцијалних поступака и области неопходних за очување биолошке разноликости ситема; сигурну и здраву храну, воду и радну средину; – одговарајуће становање и животне услове у сигурном, здравом и еколошки уравнотеженом окружењу; опстанак јединствених врста и уживање традиционалног живота и опстанка домородачког становништва. (Михаиловић, 2018: 240)

3. Право детета на здраву животну средину

Конвенција о правима детета не прокламује изричито право детета на здраву животну средину, али заштита овог права посредно произлази из формулације осталих права детета која КПД штити. Тако је право детета уско повезано са правом детета на живот, опстанак и развој (чл. 6 КПД),⁵ правом детета на највећи могући стандард здравља

⁵ Комитет за права детета је у свом Општем коментару 26(2023) о правима детета и животној средини препознао је да загађење животне средине представља велику претњу по здравље деце, да се у многим земљама загађење животне средине често занемарује, а да се његов утицај се потцењује. Посебно указује да недостатак питке воде, непоуздана санитарна инфраструктура и загађење ваздуха у домаћинствима представљају озбиљне претње по здравље деце. Загађење повезано са прошлим и садашњим индустријским активностима, укључујући изложеност токсичним супстанцама и опасном отпаду, представља сложеније претње по здравље, често са ефектима који се јављају дуго након изложености. (Параграф 38) Климатске промене, губитак биодиверзитета и деградација екосистема представљају препреке за остваривање права деце на здравље. Ови еколошки фактори често међусобно делују, погоршавајући постојеће здравствене неједнакости. На пример, пораст температура узрокован климатским променама повећава ризик од болести преносивих преко животиња и инсеката, као и концентрацију загађивача у ваздуху који успоравају развој мозга и плућа и погоршавају респираторне болести. Климатске промене, загађење и токсичне супстанце представљају кључне узроке алармантног губитка биодиверзитета и деградације екосистема од којих зависи здравље људи. Конкретни ефекти укључују смањење микробне разноврсности, која је критична за развој имуног система деце, и све већу распрострањеност аутоимуних болести, са дугорочним последицама. (Параграф 39)

(чл. 24 КПД),⁶ као право на адекватан животни стандард (чл. 27 КПД).⁷ Такође, чланом 29 КПД, као један од циљева образовања, прокламовано је да образовање детета између осталог треба да буде усмерено на поштовање животне средине.⁸ Ако имамо у виду тренутак у коме је КПД усвојена, да је од тада протекло више од 35 године, као и компромисни карактер конвенције који је условљен бројем ратификација, не чуди што право детета на здраву животну средину није изричито формулисано. Међутим, са постепеним променама стања саме животне средине, растућим загађењем, климатским променама, савремени тренутак је наметнуо као нужну, потребу са право детета на здраву животну средину изричито прокламује, о чему је Комитет за права детета, посредством своје интерпретативне функције, изразио јасан став путем свог општег коментара.

Наиме, Комитет за права детета је 22. 8. 2023. године објавио свој Општи коментар бр. 26(2023) о правима детета и животної средини са фокусом на климатске промене.⁹ Оно што је приметно, јесте да је Коми-

⁶ Комитет је у свом Општем коментару бр. 26(2023) препознао да загађење ваздуха и воде, излагање токсичним супстанцама, укључујући хемијска ђубрива, деградација земљишта и тла и други облици еколошке штете не само да повећавају смртност деце, посебно код деце млађе од 5 година, већ и доприносе распрострањености болести, нарушеном развоју мозга и накнадним когнитивним дефицитима. Последице климатских промена, укључујући недостатак воде, несигурност у исхрани, болести преносиве преко животиња и воде, интензивирање загађења ваздуха и физичке трауме повезане са наглим и спорим еколошким догађајима, непропорционално носе деца. (Параграф 40)

⁷ Видети одредбе чл. 6, чл. 24 и чл. 27 КПД.

⁸ Чл. 29 ст. 1 (е) КПД. Чланом 29 (1) (е) Конвенције о правима детета одређено је да образовање детета треба да буде усмерено на развој поштовања природне средине, и чита се заједно са чл. 28 који обезбеђује да свако дете има право на образовање које одражава вредности очувања здраве животне средине.

⁹ Општи коментар бр. 26(2023) о правима детета и животної средини са фокусом на климатске промене. Доступно на https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybody-external/Download.aspx?symbolno=CRC%2F26%2F26&Lang=en, приступ 10. 12. 2025. године. Усвајању општег коментара претходили су дани генералне дискусије пред Комитетом за права детета током 2016. године, у Палати нација у Женеви, који су били посвећени правима деце и животної средини. Према изјашњењу самог Комитета за права детета, циљ је био промоција разумевања између права деце и животне средине, као и сагледавање на који начин штете које су проузроковане животної средини негативно утичу на стање права деце широм света. Током дана генералне дискусије поставило се питање начина на који ће деца остваривати право на правну заштиту у ситуацијама у којима је дошло до проузроковања штете животної средини. Такође, указано је да је потребно интегрисати свеобухватни приступ заснован на поштовању права детета, у

тет, у складу са правом деце на партиципацију у свим процесима који их се тичу, приликом формулисању овог општег коментара, настојао да у целокупан процес укључи што већи број деце из различитих делова света. Конкретно, у самом поступку учествовало је 16331 дете из 121 државе, и то путем онлајн анкета, фокус група и националних регионалних консултација које су се одвијале уживо.¹⁰ Основни захтеви које су деца приликом консултовања поставила одраслима у односу на животну средину, јесу чиста и здрава животна средина; да буду саслушана, схваћена озбиљно и да имају активну улогу у свим акцијама које се односе на животну средину; јасне и транспарентне активности влада држава уговорница, корпорација и свих одраслих; међудржавна и регионална сарадња у питањима која се тичу очувања и заштите животне средине; подизање свести и образовање у погледу животне средине, као и простори на којима би деца могла да размеђују своје идеје у погледу могућих решења.¹¹ У поступку формулисања текста Општег коментара учествовао је и саветодавни дечји тим, на који начин је у сам текст документа који је усвојен, инкорпорисана перспектива детета.¹²

Редактори Општег коментара у уводу су препознали да обим и величина троструке планетарне кризе, која обухвата климатску ванредну ситуацију, колапс биодиверзитета и свеобухватно загађење, представљају хитан и системски ризик за права деце широм света. У самом Коментару, указује се да су несигурна експлоатација и кори-

поступку формулисања закона, политика и пракси које се односе на животну средину. Наведено према подацима са сајта Комитета за права детета. Доступно на <https://www.ohchr.org/en/events/days-general-discussion-dgd/2016/2016-day-general-discussion-childrens-rights-and>, приступ 10. 12. 2015. године.

¹⁰ Наведено према подацима са званичног сајта Комитета за права детета. Доступно на <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crccgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights>, приступ 10. 12. 2025. године.

¹¹ Наведено према Children and Young People Consultations, доступно на <https://childrightsenvironment.org/reports/>, приступ 10. 12. 2025. године.

¹² Саветодавни тим деце чини тринаесторо деце узраста од 10 до 17 година, из различитих делова света и са различитим животним искуствима. О саветодавном тиму деце који је учествовао у доношењу овог Општег коментара видети на <https://childrightsenvironment.org/advisors/>, приступ 10.12.2025. године. Саветодавни тим деце сачинио је своје извештаје о поступку доношења Општег коментара бр. 26(2023) који су доступни на <https://childrightsenvironment.org/wp-content/uploads/2022/09/Report-of-the-first-Children-and-Young-Peoples-Consultation.pdf> и на <https://childrightsenvironment.org/wp-content/uploads/2023/06/Findings-from-the-Second-Phase-of-Consultations-with-Children-and-Young-People-for-General-Comment-No.26-6.pdf>, приступ 11. 12. 2025. године.

шћење природних ресурса, у комбинацији са широко распрострањеним загађењем кроз отпад и друге облике контаминације, имали дубок утицај на природну средину, погоршавајући климатске промене, интензивирајући токсично загађење воде, ваздуха и земљишта, узрокујући закисељавање океана и разарајући биодиверзитет и саме екосистеме који одржавају сав живот.¹³

Редактори Општег коментара инсистирали су на томе да примена приступа заснованог на правима детета у области животне средине захтева сагледавање свих права деце утврђених Конвенцијом о правима детета и њеним Опционим протоколима.¹⁴ Као имаоци права, деца имају право на заштиту од кршења својих права која произилазе из штетних утицаја на животну средину, као и на то да буду призната и у потпуности поштована као учесници у заштити животне средине. Примена оваквог приступа посебну пажњу посвећује бројним препрекама са којима се суочавају деца у неповољном положају када је у питању уживање и остваривање њихових права.¹⁵ Према ставу Комитета који је изражен у Општем коментару, чиста, здрава и одржива животна средина је истовремено људско право и нужни предуслов за остварење бројних права детета. Супротно томе, деградација животне средине, укључујући последице климатске кризе, негативно утиче на остваривање ових права, посебно за децу у неповољном положају или децу која живе у регионима који су јако изложени климатским променама.¹⁶

У свом општем коментару Комитет је изнео став о међугенерациској равноправности, који укључује и интерес будућих генерација, на које су се деца која су консултована претежно реферисала. Ово заправо значи да, поред права деце која тренутно живе на нашој планети и која захтевају хитну пажњу, и деца која долазе такође имају право да се њихова права у свеобухватној мери остварују. Стога је одговорност држава уговорница да умају у виду последице које се односе на животну средину а које ће се испољити како сада, тако и у будућности.¹⁷

Комитет је истакао да су права детета, као и сва људска права, недељива, међузависна и међусобно повезана. У том смислу Комитет прави разлику између две групе права гарантованих КПД. Прву категорију права детета чине она права која су посебно угрожена деградаци-

¹³ Параграф 1 Општег коментара.

¹⁴ Параграф 6 Општег коментара.

¹⁵ Параграф 7 Општег коментара.

¹⁶ Параграф 8 Општег коментара.

¹⁷ Параграф 11 Општег коментара.

јом животне средине, док у другу категорију права детета редактори коментара сврставају она права која имају инструменталну улогу у заштити права детета у вези са животном средином. Право на образовање истичу као право које има обе димензије.¹⁸

Када говоре о праву детета на здраву животну средину, редактори општег коментара, у складу са самом чињеницом да је реч о праву позитивног статуса, истичу улогу држава чији је задатак да створе услове да се право детета на здраву животну средину остварује и штити. Ово право сагледавају са становишта основних принципа КПД.¹⁹ Тако је указано да се деца уопште, а посебно одређене групе деце, суочавају са појачаним препрекама у остваривању својих права због више и међусобно испреплетених облика дискриминације; што је изричито обухваћено забраном дискриминације из члана 2 КПД, а с обзиром на различита лична својства. Посебно је указано да еколошке штете имају дискриминаторски ефекат на одређене групе деце, посебно на децу староседеоце, децу која припадају мањинским групама, децу са инвалидитетом и децу која живе у окружењима подложним катастрофама или климатским ризицима.²⁰ Стога је улога државе да прикупља податке на основу којих би се идентификовале последице еколошких штета на децу, при чему је потребно посветити посебну пажњу групама деце која су најугроженија, и у том циљу спроводити посебне мере и политике. Обавеза је држава да осигурају да законодавства, политике и програми који се баве питањима животне средине нису намерно или ненамерно дискриминаторни према деци, ни у садржају ни у спровођењу.²¹

Такође, према слову коментара, при доношењу и спровођењу еколошких одлука, укључујући законе, прописе, политике, стандарде, смернице, планове, стратегије, буџете, међународне споразуме и пружање развојне помоћи, најбољи интерес детета треба да буде при-

¹⁸ Параграф 13 Општег коментара.

¹⁹ Основни принципи на којима почива систем заштите права детета под окриљем КПД јесу право детета на живот, опстанак у развој, забрана дискриминације, принцип најбољег интереса детета и право детета да слободно изражавање мишљења о свим питањима која га се тичу. О о ова четири основна принципа на којима почива систем заштите права детета под окриљем КПД видети радове Влашковић, В. О праву детета на живот опстанак и развој у контексту принципа најбољег интереса детета, Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније, Зборник радова Правног факултета у Крагујевцу, бр. 1/2024, стр. 363-374; Djerlek, M., Deprivation of Parental Rights and Best Interest of the Child, *Pravo: teorija i praksa*, Vol. 41 No. 1 (2024), str. 151-163.

²⁰ Параграф 14 Општег коментара.

²¹ Параграф 15 Општег коментара.

марни критеријум.²² Сврха процене најбољих интереса детета је да се обезбеди пуно и ефикасно уживање свих права, укључујући право на чисту, здраву и одрживу животну средину. Државе не би требало само да штите децу од штетних утицаја на животну средину, већ и да обезбеде њихову добробит и развој, узимајући у обзир могућност будућих ризика и штете. При доношењу свих мера за спровођење треба такође пратити процедуру која обезбеђује да најбољи интерес детета буде примарни критеријум. Процена утицаја на права детета треба да се користи за процену еколошког утицаја свих мера спровођења, као што су предлагане политике, законодавство, прописи, буџет или друге управне одлуке које се тичу деце. Државе би требало да узму у обзир могућност да еколошке одлуке које се појединачно и на краћем временском периоду чине разумним, у целини и када се разматра целокупна штета коју ће нанети деци током њиховог живота, могу постати неразумне.²³

У односу на право на живот, констатовано је да је ово право а истовремено и принцип у остваривању свих осталих права гарантованих КПД, угрожено деградацијом животне средине, укључујући климатске промене, загађење и губитак биодиверзитета, који су у тесној вези са другим фундаменталним изазовима који ометају остваривање овог права, као што су сиромаштво, неједнакост и конфликти. Државе би требало да предузму позитивне мере како би обезбедиле да деца буду заштићена од предвидљиве превремене или ненормалне смрти и претњи по живот које могу проистећи из дела или пропуста, као и активности привредних субјеката, и да уживају своје право на живот с достојанством. Такве мере укључују усвајање и ефикасно спровођење еколошких стандарда, на пример оних који се односе на квалитет ваздуха и воде, безбедност хране, изложеност олову и емисији гасова са ефектом стаклене баште, као и све друге адекватне и потребне еколошке мере које штите право детета на живот.²⁴ У коментару се указује на структурне и дугорочне изазове који проистичу из еколошких услова, а који могу довести до директних претњи по право на живот и захтевају предузимање одговарајућих мера за решавање тих услова, на пример, одрживо коришћење ресурса потребних за задовољење основних потреба и заштиту здравих екосистема и биодиверзитета. Потребне су посебне мере заштите како би се спречила и смањила смртност деце због еколошких услова и за групе деце у осетљивом

²² Параграф 16 Општег коментара.

²³ Параграфи 17-19 Општег коментара.

²⁴ Параграф 20 Општег коментара.

положају.²⁵ Са становишта остваривања права детета на правилан и потпун развој, указано је да деградација животне средине угрожава способност деце да остваре свој пуни развојни потенцијал, са последицама по широк спектар других права утврђених КПД. Истакнуто је да је развој деце испреплетен са окружењем у коме живе, као и да развојне користи здраве животне средине укључују оне које су повезане са могућностима за учешће у активностима на отвореном и за интеракцију и игру у природним срединама, укључујући свет животиња.²⁶

Право детета на слободно изражавање мишљења и партиципацију представља четврти, али не и најмање важан принцип у области права детета. Општим коментаром је још једном констатовано да код деце, као људи будућности, еколошка питања представљају значајну тему и сферу интересовања. Коментар управо констатује да гласови деце представљају снажну глобалну силу за заштиту животне средине, као и да њихова мишљења додају релевантне перспективе и искуства у доношењу одлука о еколошким питањима на свим нивоима. Став је редактова овог коментара да деца, чак и од раног узраста, могу побољшати квалитет еколошких решења, на пример, пружајући непроцењив увид у питања као што је ефикасност система раног упозоравања на еколошке опасности. Мишљења деце треба проактивно тражити и давати им заслужену тежину при дизајнирању и спровођењу мера усмерених на решавање значајних и дугорочних еколошких изазова који у основи обликују њихове животе. Посебно се указује да се креативни облици изражавања, као што су уметност и музика, могу користити како би деца учествовала и изразила своја мишљења. Такође се указује да је потребно предузимати мере за оснаживање деце у неповољном положају, као што су деца са инвалидитетом, деца која припадају мањинским групама и деца која живе у осетљивим подручјима, да буду саслушана у питањима која се односе на еколошке теме. Притом треба користити дигитално окружење и дигиталне алате који могу побољшати процес консултација са децом и проширити њихов капацитет и могућности за ефикасно учешће у питањима животне средине, укључујући колективно заговарање, уз дужну пажњу коју треба посветити изазовима дигиталне инклузије.²⁷ На државама је одговорност и обавеза да обезбеде механизме који су прилагођени дечјем узрасту, безбедни и доступни, и који као такви омогућавају да се мишљења деце редовно чују у свим фазама процеса доношења еколошких одлука у

²⁵ Параграф 21 Општег коментара.

²⁶ Параграф 23 Општег коментара.

²⁷ Параграф 26 Општег коментара.

сфери законодавства, политике, пројеката и активности које их могу погађати, на локалном, националном и међународном нивоу. Право детета на изражавање мишљења и партиципацију укључује и добијање повратне информације о резултатима процеса, као и да о томе на који начин је мишљење детета узето у обзир, уз приступ процедурама жалби и доступност правних лекова који су примерени деци када се њихово право да буду саслушана у еколошком контексту занемари.²⁸

Интересантно је да се у тексту општег коментара деградација односно уништење животне средине, укључујући климатску кризу, препознаје и изричито дефинише као облик структурног насиља према деци, које може довести до социјалног колапса у заједницама и породицама. Са друге стране, еколошке штете препознате су и као један од фактора ризика да ће деца постати жртве насиља.²⁹ Стога, уколико пођемо од премисе да је загађење и уништавање животне средине суштински вид структуралног насиља над децом, можемо закључити да деце имају право на заштиту.

Право детета на здраву животну средину сагледавано и у његовој интеррелацији са правом детета на образовање. Констатовано је да право деце на образовање има инструментални карактер у односу на права деце и животну средину, јер се путем образовања развија свест деце о еколошким темама, и деца се припремају на ситуације еколошких штета. Са друге стране, препознато је да еколошке штете и ситуације еколошких катастрофа могу довести до затварања школа и поремећаја у настави, напуштања школа и уништавања школа и игралишта, чиме се угрожава односно онемогућава остваривање права детета на образовање.³⁰

²⁸ Параграф 27 Општег коментара.

²⁹ Сиромаштво, економске и социјалне неједнакости, несигурност у исхрани и принудно расељавање повећавају ризик да ће деца бити изложена насиљу, злостављању и експлоатацији. На пример, сиромашнија домаћинства су мање отпорна на шокове повезане са животном средином, укључујући оне изазване или погоршане климатским променама, као што су пораст нивоа мора, поплаве, циклони, загађење ваздуха, екстремни временски догађаји, деградација земљишта, крчење шума, суше, пожари, олује и губитак биодиверзитета. Финансијске тешкоће, недостатак хране и чисте воде и слаби системи заштите деце које изазивају такви шокови нарушавају свакодневну рутину породица, стварају додатно оптерећење за децу и повећавају њихову рањивост на насиље засновано на полу, деце бракове, женску гениталну мутилацију, децји рад, отмице, трговину људима, расељавање, сексуално насиље и експлоатацију, као и регрутовање у криминалне, оружане и/или насилне екстремистичке групе. Параграф 35 Општег коментара.

³⁰ Параграф 51 Општег коментара.

Редактори општег коментара изричито стипулишу да деца имају право на чисту, здраву и одрживу животну средину. Иако о томе нема изричите одредбе КПД, ово право је имплицитно садржано у КПД и директно је повезано, нарочито, са правом на живот, опстанак и развој, према члану 6, са правом на највиши могући ниво здравља, укључујући узимање у обзир опасности и ризике од загађења животне средине, према члану 24, са правом на адекватан животни стандард, према члану 27, и са правом на образовање, према члану 28, укључујући развијање поштовања према природној средини, према члану 29.³¹

Суштински елементи права детета на здраву животну средину обухватају право на чист ваздух, безбедну и стабилну климу, здраве екосистеме и биодиверзитет, сигурну и довољну количину воде, здраву и одрживу храну и нетоксична окружења.³² Према становишту Комитета за права детета, државе треба да предузму мере, и то да побољшају квалитет ваздуха, смање загађење ваздуха и на отвореном и у домаћинствима, како би се спречила смртност деце, посебно код деце млађе од 5 година; да обезбеде приступ сигурној и довољној води и санитарним условима и здравим воденим екосистемима како би се спречило ширење болести преносивих водом међу децом; да трансформишу индустријску пољопривреду и рибарство како би се произвела здрава и одржива храна у циљу превенције гојазности и промоције раста и развоја деце; да праведно и равномерно елиминишу употребу угља, нафте и природног гаса, да обезбеде праведан и фер прелазак на обновљиве изворе енергије и да улажу у обновљиву енергију, складиштење енергије и енергетску ефикасност како би се одговорило на климатску кризу; да очувају, заштите и обнове биодиверзитет; спрече загађење мора, забрањујући директно или индиректно увођење супстанци у морску средину које су опасне по здравље деце и морске екосистеме; да строго регулишу и, где је то прикладно, елиминишу производњу, продају, употребу и ослобађање токсичних супстанци које имају несразмерно штетне здравствене ефекте на децу, нарочито оне супстанце које су развојни неуротоксини.³³ Такође, изручито је наведено да државе треба да ункорпоришу право деце на чисту, здраву и одрживу животну средину у своје национално законодавство.³⁴

³¹ Параграф 63 Општег коментара.

³² Параграф 64 Општег коментара.

³³ Параграф 65 Општег коментара.

³⁴ Параграф 67 Општег коментара.

Као дужност државе препознато је да морају обезбедити чисту, здраву и одрживу животну средину како би поштовале, заштитиле и оствариле права деце. Обавеза поштовања права деце захтева од држава да се уздрже од њиховог кршења изазивањем еколошке штете. Оне треба да заштите децу од еколошке штете која потиче од других извора и трећих субјеката, укључујући регулисање пословања привредних субјеката. Државе такође имају обавезу да спрече и отклоне последице еколошких опасности по права деце, чак и када такве претње нису под људском контролом, на пример, успостављањем система раног упозоравања. Државе морају предузети хитне мере да испуне своју обавезу да омогуће, промовишу и обезбеде уживање права деце, укључујући њихово право на чисту, здраву и одрживу животну средину, на пример, преласком на чисту енергију и усвајањем стратегија и програма за осигурање одрживе употребе водних ресурса.³⁵

Основни принцип у предузимању одговарајућих превентивних мера од стране држава како би заштитиле децу од разумно предвидиве еколошке штете и кршења њихових права, јесте поштовање принципа предострожности, који укључује процену еколошких утицаја политика и пројеката, идентификовање и спречавање предвидиве штете, ублажавање те штете ако није могуће спречити је, као и обезбеђивање благовремених и ефикасних средстава за исправљање како предвидиве, тако и стварне штете.³⁶

4. Стање права детета на здраву животну средину у Републици Србији

Право на здраву животну средину у Републици Србији је уставна категорија. Одредбама чл. 74 Устава право на здраву животну средину гарантовано је као право сваког. Прокламовано је да свако има право на здраву животну средину и на благовремено обавештавање о њеном стању. Обавеза је државе и појединца да штите, чувају и побољшавају животну средину.³⁷ Стога се право на здраву животну средину свих, па и деце гарантује и штити под окриљем устава. Породични закон Републике Србије, као национални правни пропис који садржи каталог права детета, не садржи и одредбу којом се гарантује и штити право детета на здраву животну средину. Стога би се и у овом случају, са становишта примене националног права, могло на индиректан начин закључивати о праву детета на здраву животну средину, које се штити

³⁵ Параграф 68 Општег коментара.

³⁶ Параграф 69 Општег коментара.

³⁷ Чл. 74 Устава Републике Србије („Сл. гласник РС“ бр. 98/2016 и 115/2021).

под окриљем права детета на живот, опстанак и развој, права детета на највише могуће стандарде здравља и здравствену заштиту, те права детета на образовање.³⁸

Како је у правном систему Републике Србије прихваћена монистичка концепција јединства националног и међународног права, то саставни део националног правног поретка представљају правна правила међународног права која се односе на права детета, и као таква се непосредно примењују.³⁹ С тим у вези, све гаранције права детета, па и права детета на здраву животну средину, садржана у овим међународним изворима права, примењују се и у Републици Србији. Међутим, са становишта остваривања и заштите права детета на здраву животну средину проблем представља чињеница да КПД не садржи изричиту одредбу којом се ово право гарантује. Са друге стране, у јавности, међу децом, родитељима, као и међу осталим лицима која учествују у раду са децом и за децу, укључујући ту и правнике из праксе, није развијена свест о начину на који је ово право представљено у оквиру Општег коментара бр. 26(2023) о правима деце и животној средини са фокусом на климатске промене. Можемо приметити да није доступан званични превод коментара, који би представљају превод целокупног текста, а био сачињен од званичних институција или органа Републике Србије. Осим саопштења на српском језику организације УНИЦЕФ о усвајању општег коментара,⁴⁰ на интернету није могуће пронаћи ни целовите неофицијелне преводе, који би били састављени од стране недржавних организација и тела, нити представника невладиног сектора. На сајту Комитета за права детета такође није доступна верзија овог општег коментара на српском језику. У ери друштвене кризе, чини се да је усвајање овог општег коментара у јавности унеколико остало незапажено, што није у складу са значајем који има. А то је заузимање недвосмисленог става да КПД гарантује индивидуално право детета на здраву животну средину, да је остваривање и заштити овог права важна, као и да је претпоставка за остваривање свих осталих дечјих права.

С тим у вези, сматрамо да би коначним усвајањем Закона о правима детета требало искористити шансу и у законски текст укључити и одредбу којом се детету гарантује право на здраву животну средину.

³⁸ Породични закон Републике Србије („Сл. гласник РС“ бр. 18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015).

³⁹ Чл. 16 Устава Републике Србије прокламује да општеприхваћена правила међународног права и потврђени међународни уговори представљају саставни део правног поретка Републике Србије, и непосредно се примењују.

⁴⁰ Видети на <https://www.unicef.org/serbia/en/press-releases/un-committee-on-the-rights-of-the-child-new-general-comment?utm>, приступ 12. 12. 2025. године.

Овакво решење у складу је са устаљеним начином размишљања правника из праксе, нарочито судија, да се у својим одлукама позивају на одредбе националних извора права, ретко се позивајући на одредбе потврђених међународних уговора.⁴¹

Позитивна је чињеница да Нацрт закона о правима детета садржи одредбу којом се детету гарантује право на здраву животну средину. Реч је о одредби чл. 16 Нацрта којим се прокламује да свако дете има право на живот и развој у здравој и безбедној животној средини (ст. 1); да дете има право да стиче знања о животној средини, о биљном свету и добробити животиња и учествује у њеном очувању (ст. 2); да је право детета да на њему разумљив начин буде информисано о заштити средине и да активно учествује у креирању и очувању здравог окружења у складу са својим развојним могућностима (ст. 3); при чему органи јавне власти имају обавезу да обезбеде свој деци, без обзира на лична својства и различите средине у којима деца живе, заштиту од загађења ваздуха, воде, хране, као и од неадекватне санитације, токсичних агенаса, преносилаца болести, ултравиолетних и других штетних радијација и од деградираних еко система, укључујући биљни и животињски свет (ст. 4).⁴²

Из цитиране формулације чл. 16 Нацрта закона о правима детета произлази да се њиме жели да установи право детета живот и развој у здравој животној средини, као субјективно право које ужива правну заштиту; да свако дете има право на образовање о животној средини; право на информисање и учешће у доношењу одлука које се односе на животну средину, што је оваплоћење партиципативних права детета. Такође, прокламује се обавеза органа јавне власти, односно државе, да обезбеди свој деци, без дискриминације, заштиту од загађења животне средине, чиме се намећу позитивне обавезе држави.

5. Закључак

Право детета на здраву животну средину представља једно од кључних права савременог доба, чији значај расте у условима глобалних еколошких изазова, климатских промена и повећане изложености

⁴¹ Ово се односи на праксу редовних, нарочито основних судова. Као изузетак, и доиста ретко, можемо средсти да се судије у образложењу својих одлука позивају евентуално на одредбе Европске конвенције за заштиту људских права, као и на праксу Европског суда за људска права.

⁴² Чл. 16 Нацрта закона о правима детета и заштитнику права детета. Текст доступан на <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/070619/070619-vest15.html>, приступ 12. 12. 2025. године.

деце штетним факторима из окружења. Као група која је посебно рањива и зависна од услова у својој животној средини, деца су директно погођена последицама загађења ваздуха, воде и земљишта, као и нарушавањем екосистема. Због тога ово право није само сегмент заштите животне средине, већ и темељ заштите живота, здравља, развоја и достојанства детета.

Међународноправни оквир указује на континуирано јачање стандарда у овој области. Иако Конвенција о правима детета не помиње експлицитно право на здраву животну средину, њени основни принципи – право на живот, опстанак и развој (чл. 6), право на највиши могући степен здравља (чл. 24), право на изражавање мишљења (чл. 12) – заједно са најновијим Општим коментаром бр. 26 (2023) о правима детета и животној средини са фокусом на климатске промене, чине чврст и свеобухватан нормативни темељ за признавање овог права као самосталног. Савремени међународни стандарди наглашавају да државе имају обавезу да штите децу од еколошких ризика, али и да их укључују у креирање политика које се тичу заштите животне средине.

Устав Републике Србије препознаје право сваког лица на здраву животну средину, али тек Нацрт закона о правима детета први пут изричито и свеобухватно формулише ово право као посебно право детета. Посебно је значајно што члан 16 Нацрта не само да гарантује право детета на здраву и безбедну животну средину, већ и прописује активне обавезе државе у области превенције загађења, заштите од опасних супстанци, као и у области едукације и учешћа деце у заштити животне средине. Овако формулисано право поставља темеље за развој децје еколошке правде у Србији и представља значајан искорак ка усклађивању са међународним стандардима.

Свеукупно посматрано, право детета на здраву животну средину у савременом праву постаје не само нормативна категорија, већ и нужност у контексту глобалних ризика. Да би ово право било стварно и делотворно, неопходна је синергија међународних стандарда, националних прописа и практичне примене. Србија је у овом погледу направила важан корак препознавањем овог права у Нацрту закона о правима детета, али је чињеница да овај нормативни акт још увек није постао део позитивног националног права. Са друге стране, остају изазови у области имплементације, институционалне координације и подизања свести у погледу овог права. Јачање нормативног оквира, развијање механизма учешћа деце и обезбеђивање чисте, безбедне и одрживе животне средине представљају кључне предуслове за пуно остваривање овог права.

ПРАВО ДЕТЕТА НА ЗДРАВУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Резиме

Право детета на здраву животну средину постаје све важније услед растућих еколошких ризика и климатских промена које посебно погађају децу. Међународни стандарди, а нарочито Општи коментар бр. 26(2023) о правима детета и животној средини са фокусом на климатске промене, препознају да деца имају право на здраво окружење, на информације о стању животне средине и на учешће у одлукама које се тичу заштите животне средине. У правном систему Републике Србије, ово право је гарантовано Уставом, али је први пут свеобухватно дефинисано у чл. 16 Нацрта закона о правима детета и заштитнику права детета. Ова одредба гарантује право детета на здраву и безбедну животну средину, прописујући истовремено обавезе државе да сву децу без било каквог разликовања заштити од загађења животне средине и других штетних утицаја. У овом раду указано је на потребу даљег рада унапређењу овог права у Републици Србији, ради пуне заштите здравља, правилног и потпуног развоја и добробити детета.

Литература

- Влашковић, В. (2024). О праву детета на живот опстанак и развој у контексту принципа најбољег интереса детета. Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније, Зборник радова Правног факултета у Крагујевцу. (1/2024). 363-374;
- Вучковић Шаховић, Н., Петрушић, Н. (2015). Права детета. Ниш: Правни факултет у Нишу.
- Ђајић, С. (2012). Право на здраву животну средину и Европски суд за људска права. Правни живот. (12/LXI). 277-290;
- Djerlek, M. (2024). Deprivation of Parental Rights and Best Interest of the Child, *Pravo: teorija i praksa*. (1/XLI). 151-163;
- Михаиловић, А. (2018). Право на здраву животну средину као интергенерацијски феномен. *Анали Правног факултета у Београду*. (1/LXVI). 236-255;
- Славнић, Љ. (2012). Право на здраву животну средину: оствариво право или прокламација Устава Србије. *Правни живот*. 9(LXI). 613-628;

Правни акти

Конвенција о правима детета, доступно на <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>, приступ 11. 12. 2025. године;

Афричка повеља о правима човека и народа. Доступно на https://www.oas.org/en/sla/dil/docs/African_Charter_Human_Peoples_Rights.pdf, приступ 11.12.2025

Општи коментар бр. 26(2023) о правима детета и животној средини са фокусом на климатске промене. Доступно на https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=-CRC%2FC%2FGC%2F26&Lang=en, приступ 10. 12. 2025. године.

Повеља о основним правима Европске уније. доступан на https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf, приступ 11. 12. 2025. године;

Устав Републике Србије, Сл. гласник РС бр. 98/2006 и 115/2021);

Породични закон Републике Србије, Сл. гласник РС бр. 18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015);

Нацрт закона о правима детета и заштитнику права детета. Текст доступан на <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/070619/070619-vest15.html>, приступ 12. 12. 2025. године;

Интернет извори

Child Rights Environment (2022). Children and Young People Consultations, доступно на <https://childrightsenvironment.org/reports/>, приступ 10. 12. 2025. године;

Child Rights Environment (2022). Report of the first Children and Young People's Consultation, September 2022, <https://childrightsenvironment.org/wp-content/uploads/2022/09/Report-of-the-first-Children-and-Young-Peoples-Consultation.pdf>, приступ 11. 12. 2025.године;

Child Rights Environment (2023). Findings from the Second Phase of Consultations with Children and Young People for General Comment No. 2, Доступно на <https://childrightsenvironment.org/wp-content/uploads/2023/06/Findings-from-the-Second-Phase-of-Consultations-with-Children-and-Young-People-for-General-Comment-No.26-6.pdf>, приступ 11.12. 2025.;

UNICEF Serbia (2023).UN Committee on the Rights of the Child calls on states to take action in first guidance on children's rights and the environment, with a focus on climate change; <https://www.unicef.org/serbia/en/press-releases/un-committee-on-the-rights-of-the-child-new-general-comment?utm>, приступ 12. 12. 2025. године.

United Nations (n.d.). United Nations World Children's Day, доступно на <https://www.un.org/en/observances/world-childrens-day>, приступ 11. 12. 2025. године;

UN Human Rights Office of the High Commissioner (2016). 2016 day of general discussion: Children's rights and the environment, 23, Sept, 2016; <https://www.ohchr.org/en/events/days-general-discussion-dgd/2016/2016-day-general-discussion-childrens-rights-and> , приступ 10. 12. 2015. године;

UN Human Rights Office of the High Commissioner (2023). CRC/C/GC/26: General comment No. 26 (2023) on children's rights and the environment with a special focus on climate change, <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crcgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights>, приступ 10. 12. 2025. године;

Ljubica Mihajlović, LL.M.,
PhD Candidate,
Faculty of Law, University of Niš
Republic of Serbia

THE RIGHT OF THE CHILD TO A HEALTHY ENVIRONMENT

Summary

The right to a healthy environment is recognized as a human right, and guaranteed as such at the international and national level alike. While the child's right to a healthy environment was formerly considered from the perspective of exercising the child's right to life, survival and development, this paper underscores that the child's right to an adequate living environment is an independent right of the child, which enjoys legal protection. The paper will present the international and national legal framework within which the child's right to a healthy environment is exercised and protected. A significant part of the paper will focus on examining this right from the perspective of the Committee on the Rights of the Child expressed in General Comment No. 26/2023 on children's rights and the environment with a focus on climate change.

The child's right to a healthy environment is becoming increasingly important due to growing environmental risks and climate change, which particularly affect children. International standards, especially General Comment No. 26 of the Committee on the Rights of the Child (2023), recognize that children have the right to a healthy environment, to access information, and to participate in decisions related to environmental protection. In the Serbian legal system, the right to a healthy environment is partially recognized in the Constitution, but it was comprehensively defined for the first time in Article 16 of the Draft Act on the Rights of the Child. This provision guarantees the child a healthy and safe environment and establishes the state's obligations to protect children from pollution and other harmful environmental impacts. The paper highlights the importance of strengthening this right in Serbia in order to ensure full protection of the child's health, development, and well-being.

Keywords: rights of the child, healthy environment, General Comment No. 26 (2023) of the Committee on the Rights of the Child.

Младен Глишић,*
Адвокат,
Докторанд,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,
Република Србија

UDK: 343.122:343.157
UDK: 343.13
DOI: 10.5281/zenodo.18057020

Прегледни научни чланак

Примљен: 02.06.2025.
Прихваћен: 23.06.2025.

ПРИГОВОР ОШТЕЋЕНОГ НЕПОСРЕДНО ВИШЕМ ЈАВНОМ ТУЖИОЦУ У СМISЛУ ПРАВА НА ДЕЛОТВОРНИ ПРАВНИ ЛЕК

Апстракт: Положај и права оштећеног као учесника кривичног поступка, код кривичних дела за које је предвиђено кривично гоњење по службеној дужности, морају бити јасно уређени, и то из два разлога: прво, како не би долазили у колизију са интересом јавног тужиоца за ефикасним кривичним гоњењем, односно како би се оштећени онемогућило да се коришћењем својих права у кривичном поступку свети за претрпљену повреду права, што никако не сме бити сврха кривичног поступка; и друго, како би се обезбедила могућност контроле одлуке јавног тужиоца и могућност заштите права оштећеног. Важећим Закоником о кривичном поступку из 2011. године у значајној мери су дерогирана права оштећеног у односу на раније важећа законска решења, и то тако што оштећени више нема могућност преузимања кривичног гоњења пре потврђивања оптужнице у редовном кривичном поступку, односно пре заказивања главног претреса или рочишта за изрицање кривичне санкције у скраћеном поступку, већ има само могућност приговора непосредно вишем јавном тужиоцу. Оваква законска регулатива оправдава се усвојеним концептом јавнотужилачке истраге, али је упитно да ли се приговором остварује право на делотворни правни лек и да ли се њиме може остварити, са једне стране, заштита јавног интереса, с обзиром да је приговор једини корективни механизам за неутралисање погрешног или злонамерног поступања јавног тужиоца при вршењу функције кривичног гоњења, и са друге стране, заштита приватног интереса оштећеног, као лица чије је лично или имовинско право повређено или угрожено кривичним делом.

* mladenglisic93@gmail.com

Кључне речи: оштећени, контрола функције кривичног гоњења јавног тужиоца, права оштећених у кривичном поступку, право на правни лек.

1. Увод

За отклањање последица незаконитог поступања јавног тужиоца, приликом одлучивања о кривичном гоњењу, могућа су два модалитета корективних механизма: прво, могуће је успоставити судску контролу поступања јавног тужиоца приликом кривичног гоњења, којом би суд могао приморавати јавног тужиоца на предузимање кривичног гоњења; друго, могуће је успоставити право оштећеног на супсидијарну кривичну тужбу, односно право оштећеног на преузимање кривичног гоњења у случајевима када јавни тужилац процени да нема основа за кривично гоњење. Савремени грађани немају неограничено поверење у сопствене државе, па зато законодавци омогућавају да оштећени, у одређеним случајевима када јавни тужилац одустане од кривичног гоњења, сам преузме кривични прогон супсидијарном кривичном тужбом, као посебном формом кривичне тужбе која замењује јавну кривичну тужбу (Крстић, 2009: 184).

Важећим Закоником о кривичном поступку (ЗКП) из 2011. године¹ право оштећеног на супсидијарну тужбу је у значајној мери дерогирано, тако што оштећени више нема право на преузимање гоњења пре потврђивања оптужнице у редовном кривичном поступку, односно пре заказивања главног претреса или рочишта за изрицање кривичне санкције у скраћеном поступку, већ има само право приговора непосредно вишем јавном тужиоцу.

Неки аутори сматрају да се оваквом законском регулативом, поред тога што је доведено у питање право оштећеног на приступ суду, не може у пракси очекивати ефикасна и ефективна заштита права и интереса оштећеног, јер свака одлука којом би јавни тужилац усвојио приговор, *de facto* би значила његово признање да није извршио надзор над радом нижег јавног тужиоца, на шта га обавезује начело хијерархије, те се тешко може очекивати објективно преиспитивање одлуке (Ђурђић, 2014: 172), те да је у односу на раније важећи процесни закон, дошло до значајне деградације положаја оштећеног, и да се може оценити да је оштећени, у извесној мери, дискриминисан у односу на супротстављеног кривичноправног субјекта (Илић, И. 2015: 236).

¹ Законик о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 70/2001, 68/2002, 58/2004, 85/2005, 115/2005, 49/2007, 72/2009, 76/2010.

С друге стране, као један од аргумената у прилог садашњем ставу законодавца наводи се да је број супсидијарних тужби и по ЗКП-у³ из 2001. године и по ЗКП-у из 2011. године незнатан, док је број осуђујућих пресуда донетих након преузетог кривичног гоњења од стране оштећеног још занемарљивији, те да је то показатељ да је јавни тужилац најпозванији да одлучује да ли је потребно или није кривично гонити окривљеног (Квастек, 2020: 51-52). Други пак, ову чињеницу да је пракса показала да се оштећени ретко опредељују да преузимају кривично гоњење, узимају управо у прилог томе да је страх од супсидијарне тужбе неоправдан, па сматрају неутемељеним прихваћени став законодавца да је редукција супсидијарне тужбе била потребна ради растерећења правосуђа од оптужних аката поднетих од стране оштећених (Илић, Миљуш 2016: 231). У прилог важећем законском решењу наводи се и да је облик унутрашње контроле прихватљивији, будући да се заснива на хијерархијској структури јавнотужилачког органа (Киурски, 2015: 86), те да, с обзиром да је одлука о кривичном гоњењу у искључивој надлежности јавног тужилаштва, стога је оправдано да на том нивоу буде и њено преиспитивање (Циглер, 1995: 134-136).

У овом чланку аутор ће приказати процесни положај оштећеног и његово право на приговор, став Уставног суда у погледу уставности оваквог законског решења, као и случајеве примене опортунитета када оштећени нема ни право приговора. Такође, приказаћемо и статистичке податке о броју поднетих приговора оштећених и одлукама непосредно виших јавних тужилаца, за 2021, 2022, 2023. и 2024. годину у јавним тужилаштвима која потпадају под надлежност Апелационог јавног тужилаштва у Нишу, те на крају дати мишљење да ли се може сматрати да приговор оштећеног представља делотворни правни лек.

2. Процесни положај оштећеног и право на приговор

Положај и права оштећеног као учесника кривичног поступка, код кривичних дела за које је предвиђено кривично гоњење по службеној дужности, морају бити јасно уређени, и то из два разлога: прво, како не би долазили у колизију са интересом јавног тужиоца за ефикасним кривичним гоњењем, односно како би се оштећени онемогућио да се коришћењем својих права у кривичном поступку свети за претрпљену повреду права, што никако не сме бити сврха кривичног поступка; и друго, како би се обезбедила могућност контроле одлуке јавног тужиоца и могућност заштите права оштећеног. Законодавац је у и важећем ЗКП-у из 2011. године одредио појам оштећеног као лица чије је какво лично или имовинско право повређено или угрожено кривичним делом (чл. 2 ст. 1 тач. 11). Већ из саме законске дефиниције је јасно да је

оштећени лице које непосредно трпи штету извршеним кривичним делом, те је и логично да оштећени има интерес да буде учесник кривичног поступка. Док наше кривичнопроцесно законодавство усваја појам оштећени, Кривични законик користи и појам жртве.²

Према важећем ЗКП-у, када јавни тужилац одбаци кривичну пријаву, обустави истрагу или одустане од кривичног гоњења до потврђивања оптужнице, дужан је да у року од осам дана о томе обавести оштећеног и да га поучи да може да поднесе приговор непосредно вишем јавном тужиоцу (чл. 51 ст. 1), а оштећени има право да поднесе приговор у року од осам дана од дана када је примио обавештење и поуку, те ако оштећени није обавештен, може да поднесе приговор у року од три месеца од дана када је јавни тужилац одбацио пријаву, обуставио истрагу или одустао од кривичног гоњења (чл. 51 ст. 2). Непосредно виши јавни тужилац ће у року од 15 дана од дана пријема приговора одбити или усвојити приговор решењем против којег није дозвољена жалба ни приговор, те ће решењем којим усваја приговор јавни тужилац издати обавезно упутство надлежном јавном тужиоцу да предузме, односно настави кривично гоњење (чл. 51 ст. 3). Дакле, оштећени више нема права на супсидијарну тужбу пре потврђивања оптужнице у редовном кривичном поступку (чл. 52), односно пре заказивања главног претреса или рочишта за изрицање кривичне санкције у скраћеном поступку (чл. 497).

Уставни суд је одбацио пет иницијатива³ за покретање поступка за оцену уставности и сагласности са потврђеним међународним уговором одредаба чл. 51 ЗКП-а. Своју одлуку је засновао на следећим ставовима:

- да је процесни положај оштећеног последица нове концепције истраге поверене јавном тужиоцу, па се одлука о непредузимању или одустанку од гоњења може преиспитати само у оквиру јавног тужилаштва, односно пред непосредно вишим јавним тужиоцем;

- да се оштећени као овлашћени тужилац за кривична дела која се гоне по службеној дужности може појавити под условом да оптужба има потребно доказно утемељење, о чему се претходно мора изјаснити надлежни суд, те да се на тај начин, окривљеном пружа заштита од гоњења које би предузео оштећени, упркос томе што је јавни тужилац претходно извео закључак да томе нема места, и тиме се уједно у пуној мери афирмише претпоставка невиности;

² Чл. 54 ст. 1, чл. 72 ст. 1, чл. 73 ст. 1 тач. 10, чл. 77 ст. 4 Кривичног законика Републике Србије, „Сл. гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005–испр., 107/2005–испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024).

³ Решење Уставног суда УЗ-62/18 од 18.04.2019. године.

- да се оспореним одредбама не „задира“ у достигнути ниво људских и мањинских права зајемчених Уставом, јер законска решења садржана у ранијем ЗКП-у не представљају тзв. „стечено право“ у односу на Уставом утврђено право (дужност) кривичног гоњења;

- да оштећени није ускраћен у праву на судску заштиту, јер је правна природа имовинскоправног захтева грађанског карактера, а он се може остварити у кривичном или парничном поступку, те да на то упућује одредба чл. 12 ст. 1 Закона о парничном поступку⁴ која предвиђа да парнични суд може одлучивати о постојању кривичног дела као о претходном питању ако кривични поступак није ни покренут, или је покренут, али још увек није окончан, или је окончан одбијајућом пресудом;

- да обавештење јавног тужиоца о одбацивању кривичне пријаве, обустави истраге, или одустанку од кривичног гоњења, по својој правној природи не „излази“ из оквира надлежности јавног тужиоца и не представља акт, који би морао да садржи образложење и разлоге којим се јавни тужилац руководио у тој правној ситуацији, будући да из оспорених одредаба члана 51. Законика произлази да до потврђивања оптужнице, непосредно виши јавни тужилац поводом приговора оштећеног не одлучује о правима и обавезама оштећеног, већ о томе да ли су испуњени законски услови за одбацивање кривичне пријаве, обуставу истраге, или одустанак од кривичног гоњења (чл. 284. и 308. Законика), па је стога приговор једино средство заштите интереса оштећеног да се отпочне или настави кривични поступак против учиниоца кривичног дела за које се гони по службеној дужности.

Један од судија чланова већа, проф. др Милан Шкулић, изразио је неслагање са напред наведеном одлуком и издвојио мишљење, у коме је навео следеће:

- да је погрешан став Уставног суда да концепт јавнотужилачке истраге сам по себи, априорно искључује могућност оштећеног да од суда у фази истраге захтева преиспитивање одлуке јавног тужиоца да не започне кривично гоњење или од њега одустане, те као пример наводи да у Немачкој још од времена друге половине 19. века постоји државно-тужилачка истрага, али оштећени у случају негативне одлуке надлежног државног тужиоца има право да захтева одлуку суда, који може да одбије предлог оштећеног или уколико сматра да је предлог основан, суд својом одлуком може донети одлуку о подизање оптужнице, а за њено спровођење је надлежно државно тужилаштво (§§172,174,175 СтРО);

⁴ Закон о парничном поступку, „Сл. гласник РС“, бр. 72/11, 49/13– Одлука УС, 74/13– Одлука УС, 55/14 и 87/18.

- да према члану 51. Правилника о управи у јавним тужилаштвима, поступајући јавни тужилац има право да од непосредно вишег тужиоца тражи разјашњење правних и других питања, као и давање мишљења и упутстава за поступање у поједином предмету, па из овога произлази да је могуће замислити реалну ситуацију у којој се нижи (надлежни) јавни тужилац, пре одлуке да не предузме кривично гоњење или да од њега одустане, о томе већ консултовао са непосредно вишим тужиоцем, који је такав став нижег (поступајућег) јавног тужиоца „одобрио“, односно са њим се сагласио, па је тада наравно, по логици ствари, потпуно бесмислено, односно без „икаких шанси за успех“, изјављивање приговора оштећеног истом том непосредно вишем јавном тужиоцу који је претходно одобрио одлуку против које оштећени подноси приговор, као и још фактички, али и правно „бизарнију“ ситуацију, да је поступајући према свом праву и дужности хијерархијског надзора, баш непосредно виши јавни тужилац нижем јавном тужиоцу наложио одбацивање кривичне пријаве, односно одустанак од већ започетог кривичног гоњења, па је тек тада крајње бесмислено да оштећени потом, том истом непосредном вишем јавном тужиоцу подноси приговор против одлуке нижег (поступајућег) јавног тужиоца, коју је сам тај непосредно виши јавни тужилац хијерархијским механизмом практично „исходовао“;

- да приговор оштећеног није реално, а камоли делотворно „правно средство“, ни стога што надлежни јавни тужилац није дужан, нити да оштећеном доставља своје одлуке којима се манифестује његов став о кривичном негоњењу окривљеног, нити да оштећеног обавештава о разлозима, те, стога, када не зна разлоге на којима надлежни јавни тужилац темељи свој став, онда оштећени тешко може и да својим приговором ефикасно побија одлуку јавног тужиоца;

- да из свега претходно наведеног произилази да се приговор оштећеног непосредно вишем јавном тужиоцу против решења о одбацивању кривичне пријаве, или других одлука којима до потврђивања оптужнице надлежни (нижи) јавни тужилац манифестује свој одустанак од кривичног гоњења, кумулативно одликује двома *основним (негативним) особинама*: 1) нити има карактер *правног средства*, 2) нити се може сматрати *делотворним*.

Упоређивањем аргумената у издвојеном мишљењу и аргумената у самој Одлуци Уставног суда, аутор мора да истакне да сматра да аргументи изнети у издвојеном мишљењу имају немерљиво веће утемељење у одредбама Устава, закона, али и у самом здравом разуму. Потпуно је нејасно како је Уставни суд извео закључак да би давањем права оштећеном да преузме гоњење пре подношења оптужбе довело до тога

да се води поступак а да оптужба нема потребно доказно утемељење. О доказном утемељењу оптужбе одлуку свакако доноси суд, независно од врсте овлашћеног тужиоца у кривичном поступку, што значи без обзира да ли кривично гони јавни тужилац или оштећени као супсидијарни тужилац, при чему и окривљени има иста права у оба случаја; стога, нема говора о било каквој повреди претпоставке невиности, нити било ког другог права окривљеног.

У прилог томе да је нетачан закључак да концепт јавнотужилачке истраге искључује могућност оштећеног да преузме кривично гоњење пре потврђивања оптужбе од стране суда, говоре и решења из суседних држава. Наиме, према црногорском ЗКП-у⁵ оштећени има право на супсидијарну тужбу увек када јавни тужилац нађе да нема основа за кривично гоњење, осим у случају примене опортунитета (чл. 59), а доказне радње пре подизања оптужнице, по предлогу оштећеног, предузима судија за истрагу (чл. 287). Такође, и према хрватском ЗКП-у⁶ жртва има право на супсидијарну тужбу увек када јавни тужилац одустане од кривичног гоњења, осим у три посебно предвиђена случајева примене начела опортунитета (чл. 55), и у том случају по предлогу жртве судија за истрагу спроводи истрагу (чл. 225 ст. 1), односно предузима доказне радње за кривична дела за која се истрага не спроводи (чл. 213ц ст. 1).

Аутор посебно жели да укаже и на један закључак Уставног суда који сматра потпуно скандалозним, а то је да одредба чл. 12 ст. 1 ЗПП-а⁷ предвиђа да „парнични суд може одлучивати о постојању кривичног дела као о претходном питању ако кривични поступак није ни покренут, или је покренут, али још увек није окончан, или је окончан одбијајућом пресудом”. Прво, чл. 12 ст. 1 ЗПП-а никако не предвиђа да парнични суд може одлучивати о постојању кривичног дела, а како та одредба прописује: „Ако одлука зависи од претходног решења питања да ли постоји неко право или правни однос, а о том питању још није донео одлуку суд или други надлежни орган (претходно питање), суд може сам да реши то питање ако посебним прописима није другачије предвиђено.“, јер постојање кривичног дела није нити право нити правни однос, те не може бити говора о томе да парнични суд одлучује

⁵ Законик о кривичном поступку Црне Горе, "Сл. лист ЦГ", бр. 57/2009, 49/2010, 47/2014-одлука УС, 2/2015-одлука УС, 35/2015, 58/2015-др. закон, 28/2018-одлука УС, 116/2020-одлука УС, 145/2021 и 87/2023.

⁶ Закон о kaznenom postupku Hrvatske (Urednički pročišćeni tekst), "Narodne novine", бр. 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, 126/19, 130/20, 80/22, 36/24.

⁷ Закон о парничном поступку, "Сл. гласник РС", бр. 72/2011, 49/2013-одлука УС, 74/2013-одлука УС, 55/2014, 87/2018, 18/2020 и 10/2023-др. закон.

о постојању кривичног дела. Такође, ако је кривични поступак окончан одбијајућом пресудом, онда је јасно да је кривични суд већ одлучио о том „претходном питању“. Срамотан је закључак Уставног суда да парнични суд може да одлучује о постојању кривичног дела након што је кривични суд утврдио да кривичног дела нема. Друго, чл. 258 ст. 3 ЗКП-а је прописано: „Кад суд донесе пресуду којом се окривљени ослобађа од оптужбе или којом се оптужба одбија или кад решењем обустави кривични поступак, упутиће овлашћено лице да имовинскоправни захтев може остваривати у парничном поступку.“, из чега јасно произилази да је остваривање имовинскоправног захтева у парничном поступку независно од постојања кривичног дела. Дакле, постојање кривичног дела ни у ком случају није претходно питање за утврђење грађанске одговорности, међутим, судије Уставног суда закључују другачије.

Неки аутори сматрају да неиспуњење обавезе од стране јавног тужиоца да обавести оштећеног о одустанку од гоњења, и да му да поуку о праву на приговор, не резервише оштећеном право да оствари свој интерес, ни у материјалном, ни у формалном смислу, будући да оштећеном стоји на располагању и рок од 3 месеца од доношења одлуке јавног тужиоца о одбацивању кривичне пријаве, обуставе истраге или одустанка од кривичног гоњења, да заштити своје интересе, па је ствар оштећеног да ли ће проверавати како је јавни тужилац поступио (Илић, Мајић, Бељански, Трешњев, 2022: 262-263).

Са оваквим мишљењем никако не можемо да се сложимо, а то из разлога јер начело *ne bis in idem* важи само у погледу правоснажних одлука суда (чл. 4 ЗКП-а), дакле, не и у погледу одлука јавног тужилаштва, а јавни тужилац је дужан да предузме кривично гоњење кад год постоје основи сумње (чл. 6 ст. 1 ЗКП-а), те у том случају, на који год начин да јавни тужилац дође до сазнања нових чињеница, па било то и „закаснилим“ приговором, био би дужан да поново покрене кривично гоњење, јер га на то обавезује начело легалитета кривичног гоњења. Кривично гоњење по службеној дужности је предвиђено, пре свега, ради заштите јавног интереса, и оно не зависи од воље оштећеног, па, стога, евентуално пропуштање рока оштећеног за истицање приговора не би смело да има било какав утицај на предузимање кривичног гоњења.

3. Процесни положај оштећеног у случајевима примене опортунитета

На правни положај оштећеног посебно утиче и све већа експанзија начела опортунитета у пракси, које, иако би требало да предста-

вља процесни изузетак, *de facto* постаје правило у кривичном поступку за багателна кривична дела (Квастек, 2020: 44), чак би се могло рећи да је завладала инфекција начелом дискреционог гоњења, пошто се поље његове примене све више шири, а разлози целисходности гоњења постају све бројнији и разнороднији (Ђурђић, 2010: 8). Важећим ЗКП-ом предвиђена су два случаја одустанка од кривичног гоњења одбацавањем кривичне пријаве у којима оштећени нема ни право приговора, при чему није предвиђен ни било који други вид контроле.

Чл. 283 ст. 1 ЗКП-а прописано је да јавни тужилац може одложити кривично гоњење за кривична дела за која је предвиђена новчана казна или казна затвора до 5 година, ако осумњичени прихвати једну или више обавеза прописаних овим чланом. Ако осумњичени у року изврши неку од наложених обавеза, јавни тужилац ће решењем одбацити кривичну пријаву и о томе ће обавестити оштећеног, који нема право приговора (чл. 283 ст. 3).

У односу на претходно важећи ЗКП из 2001. године, у потпуности је искључена улога оштећеног, при чему ни не постоји дужност јавног тужиоца да осумњиченом наложи извршење обавезе накнаде штете, те често долази до апсурдне ситуације да јавни тужилац наложи осумњиченом да уплати одређени новчани износ у хуманитарне сврхе, уместо да му наложи да надокнади штету оштећеном. Чињеница да се у пракси најчешће примењује чл 283 ст. 1 тач. 2 ЗКП-а, на основу којег се окривљеном налаже да уплати одређени новчани износ у добротворне сврхе, довела је до стварања предрасуда у јавности да је начело опортунитета привилегија богатих (Киурски, 2015: 387). Нису одређени ни законски услови за примену условног одлагања гоњења, већ само тежина кривичних дела код којих је оно допуштено. На овакав начин изгледа да јавни тужилац може условно одложити гоњење без икаквих правних ограничења, па и независно од јавног интереса, природе кривичног дела и околности под којима је учињено и личних својстава учиниоца, што је неприхватљиво (Ђурђић, 2009: 98).

Чл. 284 ст. 3 ЗКП-а прописано је да јавни тужилац може одбацити кривичну пријаву када су у питању кривична дела за која је прописана казна затвора до три године, уколико је осумњичени, услед стварног кајања, спречио наступање штете или је штету у потпуности већ надокнадио, а јавни тужилац, према околностима случаја, оцени да изрицање кривичне санкције не би било правично, и у том случају оштећени нема право приговора.

Овај модалитет опортунитета у теорији се назива „чист опортунитет, без елемената споразумевања“ (Илић, П, 2009: 90), или „прави опортунитет“ (Шкулић, 2009: 174). Неки сматрају да се ради о „безу-

словном одустанку од кривичног гоњења“ (Кгарас, 2010: 101), док други тврде да се „не може прихватити став да је реч о безусловном одустанку од кривичног гоњења, будући да је у закону прописано неколико услова за примену овог модалитета начела опортунитета“ (Илић, И. 2014: 459).

Иако је у случају опортунитета по чл. 284 ст. 3 ЗКП-а предвиђен услов да је осумњичени спречио наступање штете или да је штету већ надокнадио, питање је да ли је оправдано овакво законско решење у коме не постоји могућност контроле одлуке јавног тужиоца, а како је свакако могуће да јавни тужилац погрешно процени околности конкретног случаја, и то како у погледу чињенице да ли је штета настала или није, односно да ли је надокнађена и у којој мери, тако и у погледу чињенице да ли заиста изрицање кривичне санкције не би било правично. Свакако нема оправдања што није прописана обавеза јавног тужиоца да макар обавести оштећеног о одбацивању кривичне пријаве.

4. Пракса јавних тужилаштава

Сходно одредбама Закона о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава,⁸ Више јавно тужилаштво у Нишу је надлежно да одлучује о приговорима за подручје Вишег суда у Нишу (чл. 10 ст. 1 тач. 12), док је Апелационо јавно тужилаштво у Нишу надлежно да одлучује о приговорима за подручје Апелационог суда у Нишу (чл. 11 ст. 1 тач. 3). Имајући у виду наведено, Више јавно тужилаштво у Нишу одлучиваће о приговорима оштећених са територије општине Алексинац, Ражањ, Сокобања (судска јединица у Сокобањи), Гаџин Хан, Сврљиг, Дољевац и град Ниш, док ће о приговорима оштећених грађана са подручја виших судова у Врању, Зајечару, Неготину, Лесковцу, Нишу, Прокупљу и Пироту, против одлука надлежних виших јавних тужилаштава за ове градове, одлучивати Апелационо јавно тужилаштво у Нишу.

Ради разматрања делотворности приговора као правног средства, извршићемо анализу података о поднетим приговорима оштећених за 2021, 2022, 2023. и 2024. годину, и то на одлуке основних јавних тужилаштава о којима је одлучивало Више јавно тужилаштво у Нишу, и на одлуке Вишег јавног тужилаштва у Нишу о коме је одлучивало Апелационо јавно тужилаштво у Нишу. Податке за 2021. и 2022. годину искористићемо из рада Н. Манојловића “Приговор оштећеног непо-

⁸ Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава, „Сл. гласник РС“, бр. 101/2013.

средно вишем јавном тужиоцу и право на делотворан правни лек”,⁹ док смо се за податке за 2023. и 2024. годину обратили надлежним тужилаштвима.

У 2021. години против одлука нижестепених јавних тужилаштава, Вишем јавном тужилаштву у Нишу поднет је укупно 451 приговор, од којих је Више јавно тужилаштво 74 приговора усвојило као основане, док је 377 приговора одбило као неосноване.

Графикон 1.1. - У 2021. години поднет је укупно 451 приговор Вишем јавном тужилаштву у Нишу против одлука нижестепених јавних тужилаштава

У 2021. години против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу, Апелационом јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 32 приговора, од којих је непосредно више јавно тужилаштво 1 приговор усвојило као основан, док је 31 приговор одбило као неоснован.

Графикон 1.2. - У 2021. години поднето је укупно 32 приговора Апелационом јавном тужилаштву у Нишу против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу

У 2022. години против одлука нижестепених јавних тужилаштава, Вишем јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 264 при-

⁹ Манојловић, Н. (2023). Приговор оштећеног непосредно вишем јавном тужиоцу и право на делотворан правни лек, *Правни хоризонти* бр. 7. 2023. Године.

говора, од којих је Више јавно тужилаштво 79 приговора усвојило као основане, док је 185 приговора одбило као неосноване.

Графикон 2.1. - У 2022. години поднето је укупно 264 приговора Вишем јавном тужилаштву у Нишу против одлука нижестепених јавних тужилаштава

У 2022. години против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу, Апелационом јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 23 приговора, од којих је непосредно више јавно тужилаштво све поднете приговоре одбило као неосноване.

Графикон 2.2. - У 2022. години поднето је укупно 23 приговора Апелационом јавном тужилаштву у Нишу против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу

У 2023. години против одлука нижестепених јавних тужилаштава, Вишем јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 212 приговора, од којих је непосредно више јавно тужилаштво 82 приговора усвојило као основане, 124 приговора одбило као неосноване, док је 6 приговора одбацило.

Графикон 3.1. - У 2023. години поднето је укупно 212 приговора Вишем јавном тужилаштву у Нишу против одлука нижестепених јавних тужилаштава

У 2023. години против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу, Апелационом јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 17 приговора, од којих је непосредно више јавно тужилаштво 1 приговора усвојило као основан, док је 16 приговора одбило као неосноване.

Графикон 3.2. - У 2023. години поднето је укупно 17 приговора Апелационом јавном тужилаштву у Нишу против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу

У 2024. години против одлука нижестепених јавних тужилаштава, Вишем јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 177 приговора, од којих је непосредно више јавно тужилаштво 49 приговора усвојило као основане, 122 приговора одбило као неосноване, док је 6 приговора одбацило

Графикон 4.1. - У 2024. години поднето је укупно 177 приговора Вишем јавном тужилаштву у Нишу против одлука нижестепених јавних тужилаштава

У 2024. години против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу, Апелационом јавном тужилаштву у Нишу поднето је укупно 30 приговора, од којих је непосредно више јавно тужилаштво 1 приговор третирало као притужбу на рад, па је по њему поступано по сходно чл. 72 и 73 тада важећег Правилника о управи у јавним тужилаштвима, док је 29 приговора одбило као неосноване.

Графикон 4.2. - У 2024. години поднето је укупно 30 приговора Апелационом јавном тужилаштву у Нишу против одлука Вишег јавног тужилаштва у Нишу

Коришћењем упоредног метода и анализом прибављених података о поднетим приговорима Вишем јавном тужилаштву у Нишу на одлуке нижестепених јавних тужилаштава, јасно се може уочити тенденција смањивања укупног броја поднетих приговора оштећених на годишњем нивоу у целокупном четворогодишњем периоду, као и пове-

ћање броја усвојених приговора периоду од 2021. године до 2023. године, а затим пад броја усвојених приговора у 2024. години. У току 2021. године усвојено је 16,41% поднетих приговора, у току 2022. године 29,92%, у току 2023. године 38,68%, а у току 2024. године 27,68%.

У погледу поднетих приговора Апелационом јавном тужилаштву у Нишу на одлуке Вишег јавног тужилаштва у Нишу, константа је у целом четворогодишњем периоду да су скоро сви приговори били одбијени, с обзиром да су од укупно 103 поднета приговора само 2 усвојена, а 1 третиран као притужба на рад. У периоду од 2021. године до 2023. године евидентан је пад броја поднетих приговора, да би у 2024. години дошло до повећања броја поднетих приговора.

Имајући у виду наведене статистичке податке, ако бисмо доносили закључак само на основу приговора поднетих Вишем јавном тужилаштву у Нишу, могли бисмо, с једне стране, рећи да је приговор делотворно правно средство, а како је и поред смањивања броја поднетих приговора у четворогодишњем периоду, дошло до повећања броја усвојених приговора, изузев последње 2024. године, када је дошло до смањења процента усвојених приговора, међутим, и у овој години је проценат усвојених приговора био знатан, а како је усвојен мало више него сваки четврти приговор. С друге стране, чињеница константног опадања броја поднетих приговора може указивати на то да оштећени немају осећај да је приговор делотворно правно средство, јер се не може рећи да је смањење броја поднетих приговора резултат ефикаснијег рада нижестепених јавних тужилаштва, а како се проценат броја усвојених приговора повећавао у прве 3 године, да би у последњој години опао у односу на претходну, али и даље био висок, и доста виши у односу на прву годину. Оно што сигурно може бити закључак јесте да се ефикасност рада Вишег јавног тужилаштва у Нишу, када је исти одлучивао по приговорима, знатно повећала у односу на прву годину у овом четворогодишњем периоду.

Када се у обзир узму и статистички подаци у погледу приговора поднетих Апелационом јавном тужилаштву у Нишу, онда се никако не може рећи да је приговор делотворно правно средство, имајући у виду да су од укупно 103 поднета приговора у четворогодишњем периоду само 2 усвојена, а 1 третиран као притужба на рад. Број усвојених приговора представља „статистичку грешку“. С друге стране, сигурно да има и оних који би рекли да ова чињеница, о скоро стопроцентном броју одбијених приговора, представља резултат ефикасног рада Вишег јавног тужилаштва у Нишу, када исти поступа као орган кривич-

ног гоњења, али и оних који би рекли да ова чињеница представља резултат неефикасног рада Апелационог јавног тужилаштва у Нишу, када исти одлучује по приговорима.

5. Закључак

Чињеница је да су важећим ЗКП-ом из 2011. године драстично смањена права оштећеног у погледу контроле одлуке јавног тужиоца о непредузимању кривичног гоњења за кривична дела за које се гони по службеној дужности. Аргумент да концепт јавнотужилачке истраге искључује могућност оштећеног да преузме кривично гоњење пре потврђивања оптужбе од стране суда, није тачан, и то говоре решења из хрватског и црногорског ЗКП-а, а није тачно ни да је концепту јавнотужилачке истраге супротна судска контрола одлуке јавног тужиоца о одбацивању кривичне пријаве или одустанку од гоњења, што говори решење из немачког ЗКП-а. Дакле, није спорно увођење јавнотужилачке истраге, али је недопустиво да не постоји могућност контроле поступања јавног тужиоца. Сматрамо да је законодавац морао да, ако је већ сматрао да оштећеном никако не треба дозволити преузимање гоњења у преткривичном и истражном поступку, предвиди право оштећеног да од суда захтева преиспитивање одлуке јавног тужиоца. Уставни суд је стао на становишту да су овакве измене биле у складу са Уставом, међутим, као што смо навели, аргументе наведене у образложењу Решења Уставног суда сматрамо неуверљивим.

У случајевима примене опортунитета, оштећени нема апсолутно никаква права, нити постоји било каква могућност контроле одлуке јавног тужиоца. Ако је већ законодавац пошао од претпоставке да је приговор оштећеног делотворно правно средство контроле одлуке јавног тужиоца, и да оштећени то право треба да има, нејасно је због чега је законодавац сматрао да има разлога да постоји могућност контроле одлуке када јавни тужилац одбацује кривичну пријаву јер сматра да нису испуњени стварни и/или правни услови за предузимање гоњења, а да нема разлога да постоји могућност контроле у ситуацији када јавни тужилац одбацује кривичну пријаву јер сматра да није целисходно покретање кривичног поступка.

Оно што је свакако сигурно јесте да нема апсолутно никаквог оправдања за важеће законско решење по коме јавни тужилац нема обавезу да оштећеном достави решење о одбацивању кривичне пријаве за образложењем, већ има само обавезу да га обавести. На овакав начин је потпуно обесмишљено подношење приговора, када оштећени није упознат са разлозима одлуке јавног тужиоца.

Због свега наведеног, мишљења смо да приговор оштећеног непосредно вишем јавном тужиоцу не представља делотворни правни лек. То, пре свега, јер у погледу приговора не може бити говора о двостепености одлучивања, па самим тим не може бити ни говора о делотворности правног средства код кога не постоји двостепеност одлучивања, јер та делотворност зависи искључиво од „добре воље“ органа који контролише сам себе. Ни статистички подаци, који су обрађени у овом раду, не говоре у прилог томе да је приговор делотворно правно средство.

Контролни механизам поступања јавног тужилаштва мора да постоји, и та контрола мора да буде спољашња, без обзира што је прихваћен концепт јавнотужилачке истраге. То је неопходно не само ради заштите интереса оштећеног, већ и ради заштите јавног интереса, с обзиром да је гоњење и изрицање санкција учиниоцима кривичних дела предуслов за остваривање генералне и специјалне превенције. Да би се повратило поверење грађана у правосудни систем, неопходно је да грађани имају право на делотворни правни лек ради заштите својих права, а приговор оштећеног, о коме одлучује непосредно виши јавни тужилац, не представља такав правни лек. Важно је обезбедити ефикасност кривичног поступка, али обезбеђење ефикасности не сме бити на штету правичности.

Литература

- Ђурђић, В. (2009). Начела уређења кривичне тужбе, Законик о кривичном поступку и јавно тужилаштво (*de lege lata - de lege ferenda*), Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца, Београд;
- Ђурђић, В. (2010). Дискреционо кривично гоњење, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Ниш, година LV;
- Ђурђић, В. (2014). Кривично процесно право, Ниш;
- Илић, И. (2014). Примена начела опортунитета кривичног гоњења у државама бивше Југославије, у: Научни скуп са међународним учешћем „Право и друштвена стварност“, Зборник радова Правног факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
- Илић, И. (2015). Деградација положаја оштећеног у кривичном поступку Србије, у: Правни систем и заштита од дискриминације – друга свеска, Зборник радова Правног факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици;
- Илић, И., Миљуш И. (2016) Примена међународних стандарда о положају оштећеног у кривичном поступку, у: Пројекат „Усклађивање права

Србије са правом ЕУ“ – књига трећа, Зборник радова Правног факултета у Нишу;

Илић, П. Г. (2009). Искуства и уочени проблеми у досадашњој примени начела опортунитета у Србији, у: Опортунитет кривичног гоњења, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Београд;

Илић, П. Г., Мајић, М., Бељански, С., Трешњев, А. (2022). Коментар Закона о кривичном поступку, Једанаесто измењено и допуњено издање, према стању прописа од 2. фебруара 2022. године, ЈП Сл. Гласник, Београд;

Квастек, А. (2020). Положај оштећеног у јавнотужилачкој истрази - оригинални научни рад, Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд;

Киурски, Ј. Н. (2015). Начело опортунитета кривичног гоњења (Докторска дисертација), Правни факултет у Београду, Београд;

Крас, D. (2010). Kazneno procesno pravo, prva knjiga: Institucije, Zagreb;

Крстић, Ј. (2009). Организација јавног тужилаштва и њен утицај на обим и ефикасност примене Закона о кривичном поступку, Законик о кривичном поступку и јавно тужилаштво (de lege lata - de lege ferenda), Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца, Београд;

Манојловић, Н. (2023). Приговор оштећеног непосредно вишем јавном тужиоцу и право на делотворан правни лек, Правни хоризонти, Ниш, бр. 7, година VI;

Циглер, С. (1995). Обезбеђење начела легалитета и опортунитета кривичног гоњења, Право – теорија и пракса, бр. 10-12, Право ДОО, Нови Сад;

Шкулић, М. (2009). Кривично процесно право, Београд;

Законски текстови

Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024;

Законик о кривичном поступку, Сл. гласник РС, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - одлука УС и 62/2021 - одлука УС);

Законик о кривичном поступку, Сл. гласник РС, бр. 70/2001, 68/2002, 58/2004, 85/2005, 115/2005, 49/2007, 72/2009, 76/2010);

Законик о кривичном поступку Црне Горе, Сл. лист ЦГ, бр. 57/2009, 49/2010, 47/2014 - одлука УС, 2/2015- одлука УС, 35/2015, 58/2015 - др. закон, 28/2018 - одлука УС, 116/2020 - одлука УС, 145/2021 и 87/2023);

Zakon o kaznenom postupku Hrvatske (pročišćeni tekst), Narodne novine, br. 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, 126/19, 130/20, 80/22, 36/24);

Закон о седиштима и подручијима судова и јавних тужилаштава, Сл. гласник РС, бр. 101/2013;

Закон о парничном поступку, Сл. гласник РС, бр. 72/2011, 49/2013 - одлука УС, 74/2013 - одлука УС, 55/2014, 87/2018, 18/2020 и 10/2023 - др. закон.

Судска пракса

Решење Уставног суда IУз-62/18 од 18.04.2019. године.

Mladen Glišić, LL.M.,
Attorney-at-law,
PhD student,
Faculty of Law, University of Niš,
Republic of Serbia

OBJECTION OF THE INJURED PARTY TO THE HIGHER PUBLIC PROSECUTOR IN TERMS OF THE RIGHT TO AN EFFECTIVE LEGAL REMEDY

Summary

The position and rights of the injured party as a participant in criminal proceedings for the commission of criminal offenses where criminal prosecution is provided ex officio must be clearly regulated for two reasons: first, in order not to conflict with the public prosecutor's interest in the effective prosecution of the offenses for which criminal prosecution is envisaged and to prevent the injured party to seek revenge for the violation of rights through criminal proceedings, which should by no means be the purpose of the criminal proceedings; and second, in order to ensure control of the state prosecutor's decision and protection of the rights of the injured party. According to the current Criminal Procedure Code (CPC) of 2011 the rights of the injured party are greatly narrowed in relation to the former legal solutions because the injured party no longer has the possibility of taking over the prosecution before the indictment is confirmed in the ordinary criminal proceedings, nor does he/she have this right in summary proceedings before the main trial or a hearing for a sentencing has been scheduled. The injured party only has the possibility to file an objection to the immediately higher public prosecutor. The question is whether the objection can be viewed as an effective legal remedy, due to the lack of external control of the state prosecutor's decision. This legal solution is justified by an argument that external control is not inherent to the prosecutor's investigation; however, legal solutions in other countries suggest otherwise.

Given that the Public Prosecutor's Office is strictly hierarchically organized body, where every higher public prosecutor has the duty to control and supervise lower public prosecutor, every objection of the injured party that is accepted by the higher public prosecutor is simultaneously the evidence that higher public prosecutor has not fulfilled his duty to control and supervise the lower public prosecutor. Consequently, the objection cannot be viewed as an effective legal remedy because it depends on the good will of the body that controls itself. A control mechanism for the actions of the Public Prosecutor's

Office must exist, and that control mechanism must be external in order to be an effective legal remedy.

Keywords: *injured party, control of the public prosecutor's criminal prosecution function, rights of injured parties in criminal proceedings, right to legal remedy.*

Лука Цветковић,*
Докторанд,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,
Република Србија

UDK: 327.88(497.11)"1917"
UDK: 061.236(497.11)
UDK: 94(497.11)"1900/1917"
UDK: 929:355 Dimitrijević D. A.
DOI: 10.5281/zenodo.18057037

Оригинални научни чланак

Примљен: 22.10.2025.
Прихваћен: 26.11.2025.

СОЛУНСКИ ПРОЦЕС – ИЗМЕЂУ ПРАВА И ПОЛИТИКЕ

Апстракт: Солунски процес из 1917. године представља један од најзначајнијих, али и најпроблематичнијих политичко-правних догађаја у историји српске државности у 20. веку. Вођен у специфичним околностима Првог светског рата, у егзилу, у време када су институције српске државе биле пресељене на територију Солуна, овај поступак формално је имао карактер војног суђења против припадника организације Уједињење или смрт (Црна рука). Међутим, дубља анализа показује да је реч о политички мотивисаном процесу, спроведеном уз озбиљно нарушавање основних процесних и људских права, уз циљ елиминације утицајних личности изнутар војног и политичког врха Србије. Овај рад има за циљ да на темељу анализе архивске грађе, релевантне литературе и процесноправних стандарда, реконструише и критички оцени правни ток Солунског процеса. Кроз четири кључне фазе – оптужницу, истрагу, главни претрес и пресуду – указује се на системску злоупотребу права и суда као инструмента политичке моћи. Посебна пажња посвећена је правној оцени поступка у контексту тадашњих српских закона, али и савремених стандарда правичног суђења, укључујући Европску конвенцију о људским правима. Рад такође разматра политичке и институционалне последице Солунског процеса, укључујући учвршћивање власти регента Александра, урушавање независности судске власти и стварање климе страха и правне несигурности. Историјска ревизија овог догађаја, започета тек у другој половини 20. века, указује на потребу за званичном правном рехабилитацијом

* advokatlukacvetkovic@gmail.com

и колективним суочавањем са историјским неправдама. Солунски процес, као симбол судства у функцији политике, представља трајну опомену о опасностима одустајања од принципа владавине права у кризним временима.

Кључне речи: *Солунски процес, Црна рука, политичко суђење, војни суд, кршење права, правична суђења, историјска ревизија, владавина права, регент Александар, процесно право.*

1. Увод

Солунски процес из 1917. године представља један од најзначајнијих, али уједно и најспорнијих примера судске репресије у историји Србије и ширег југословенског простора у 20. веку. Вођен у специфичним околностима Првог светског рата, када се српска држава налазила у егзилу након повлачења преко Албаније, процес је формално представљао војно-правно средство обрачуна са субверзивним елементима унутар српске војске. Међутим, суштински, он је био инструментализован ради елиминације политичких неистомишљеника и консолидације власти у рукама регента Александра Карађорђевића и тадашњег премијера Николе Пашића.

Овај судски поступак водио се против истакнутих чланова тајне организације *Уједињење или смрт*¹, познатије као Црна рука, међу којима су се налазили пуковник Драгутин Димитријевић Апис, поручник Раде Малобабић и мајор Љубомир Вуловић. Оптужени су за наводну заверу и припрему атентата на регента, а сам процес је био затворен за јавност, уз бројне неправилности, одсутност ефективне одбране и јасне знаке политичког утицаја на рад суда. Брзина којом је процес спроведен, карактер оптужнице, те изостанак правних лекова попут жалбе или ревизије, указују на то да се ради о класичном примеру монтираног политичког суђења под плаштом војног права.

Проблематизовање Солунског процеса са становишта процесног права и правне државе од изузетног је значаја за разумевање односа између права и политике у ванредним околностима. Процес се не може посматрати само као историјски догађај, већ и као парадигма инструментализације судске власти у функцији политичке консолидације и демонтаже претходних моћних структура. Осим тога, анализа овог процеса открива дубоке пукотине у институционалном поретку српске

¹ Основана маја месеца 1911. године у Београду, циљ уједињење свих Срба у јединствену државу и борба против Аустро – Угарске и њених утицаја на Балкану.

државе у егзилу, одсуство јасно дефинисане поделе власти и крхкост правних гаранција у условима ванредног стања

Овај рад има за циљ да, кроз детаљну реконструкцију и правну анализу Солунског процеса, расветли не само процесне недостатке, већ и шири политички и институционални контекст у којем је суђење одржано. Посебан акценат биће стављен на кршење принципа правичног суђења, улогу извршне власти у судском поступку, као и на дугорочне последице по српско друштво и државност. Упоредо са тим, указаће се и на важност очувања владавине права у ратним и ванредним условима, као темељне вредности демократског поретка.

Слика 1. Драгутин Димитријевић Апис

Извор: Фотоархива Министарства одбране Републике Србије

2. Историјски и политички контекст процеса

Да би се разумела суштина Солунског процеса и његов значај, неопходно је сагледати шири историјски и политички контекст у којем је овај догађај настао и био спроведен. Процес није настао из изолованог правног повода, већ је представљао кулминацију дуготрајне борбе за власт унутар српске политичке и војне елите, у специфичним условима егзила током Првог светског рата.

Након победе у Церској и Колубарској бици 1914. године, Србија је показала снагу и отпорност. Међутим, ситуација се драстично променила након офанзиве Централних сила 1915. године, када је српска војска, заједно са владом и краљем, била приморана да се повуче преко Албаније на Крф, а потом у Солун, где је формиран нови фронт. У тим

околностима српска држава је постојала у измештеном, ратном облику, без пуне институционалне функционалности, што је оставило велики простор за концентрацију власти у рукама појединаца.

Један од кључних актера тог доба био је регент Александар Карађорђевић, који је постепено преузимао све већу политичку и војну контролу. Његова амбиција да након рата изгради јединствену југословенску државу под својом управом подразумевала је и елиминацију свих потенцијалних препрека, укључујући утицајне личности из редова Црне руке. Ова организација, основана 1911. године, уживала је велики углед у народу и војсци због своје улоге у борби за ослобођење јужних српских земаља, а посебно због везе са Сарајевским атентатом и почетком Великог рата. Међутим, управо због свог паралелног утицаја и деловања изван контроле државних институција, постала је све већа претња за легалну власт (Зорић, 2017). У исто време, политичка сцена је била обележена све већим сукобима између Народне радикалне странке, предвођене Николом Пашићем, и утицајних официра и чланова Црне руке који су имали неформалну моћ унутар државног и војног апарата. Регент и Пашић су делили заједнички интерес у елиминацији овог утицаја, а Солунски процес је био погодан инструмент за такву операцију. Обједињавање унутрашње политичке контроле било је кључно за остварење постратног политичког пројекта – стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

Истовремено, међународни фактори су одиграли значајну, ако не и пресудну улогу у формирању услова за одржавање процеса. Француска војна мисија, која је у великој мери управљала Солунским фронтом, пружила је логистичку и дипломатску подршку регентовим намерама, сматрајући да стабилност српске команде има директан утицај на ефикасност савезничког ратног напора. То је додатно ослабило унутрашње механизме контроле и отворило простор за спровођење процеса по кратком поступку, без озбиљног надзора међународне јавности.

Због свега наведеног, Солунски процес се мора разумевати као резултат укрштања геополитичких амбиција, унутрашњих политичких обрачуна и институционалне рањивости српске државе у ратним условима. Судска форма процеса служила је прикривању стварне суштине – политичке елиминације опозиције и успостављању нове хијерархије моћи. Такав контекст представља кључ за разумевање свих даљих одступања од начела правичног суђења, која ће бити предмет анализе у наредним поглављима.

3. Надлежност и структура суда

Правна и институционална архитектура Солунског процеса представља кључни елемент у анализи његове легитимности и процесноправне исправности. Вођење судског поступка у ратним условима, ван територије матице, у специфичној политичкој атмосфери обележеној централизовањем власти и изостанком демократског надзора, отвара низ питања у погледу надлежности, састава и уставне оправданости суда који је изрекао најстроже казне у новој српској историји.

Суд који је спровео Солунски процес био је *Привремени војни суд на Солунском фронту*, формиран на основу наредбе Врховне команде српске војске, а под непосредним покровитељством регента Александра. Формално гледано, суд је успостављен у складу са ратним овлашћењима команданта и одредбама тадашњег *Закона о устројству војних судова* из 1901². године, који је предвиђао могућност формирања ванредних судова у условима рата. Међутим, с обзиром на специфичан правни статус српске државе у егзилу и недостатак нормалног функционисања цивилне власти, овлашћења овог суда била су фактички неограничена и подложна директном утицају највишег војно-политичког врха.

Састав суда био је крајње упитан. На челу се налазио пуковник Петар Живковић, који касније постаје један од кључних људи у Краљевини Југославији као председник владе у периоду диктатуре. Чланови суда углавном су били високи војни официри без одговарајућег правног образовања, што је додатно утицало на квалитет и стручност поступка. Суд није имао стални правни савет нити истражне органе у класичном смислу, већ су функције истраге, оптужбе и пресуђивања често биле спојене или расподељене унутар исте хијерархије, што представља флагрантно кршење начела поделе процесних улога.

Посебан проблем у вези са надлежношћу суда јесте чињеница да оптужени нису били ухваћени у директној ратној завери нити у конкретном покушају атентата, већ су терећени за наводну заверу и припадност тајној организацији у претходном периоду. То отвара питање да ли је војни суд уопште имао стварну надлежност да суди о делима која нису почињена у контексту фронта или у зони војне одговорности. У складу са тадашњим правом, војни суд је могао бити надлежан за кривична дела почињена у ратној зони, али не и за политичке деликте чије место и време извршења нису били утврђени. Осим тога, сам поступак конституисања суда био је нетранспарентан и лишен икаквог

²Чиме је први пут систематски уређена организација, надлежност и поступак војних судова.

парламентарног или цивилног надзора. Није било донето формално решење о саставу суда које би било јавно објављено, нити је утврђен процесуални правилник који би обезбедио правну сигурност странака у поступку. Оптужени нису имали приступ независном браниоцу у фази истраге, а суд није образлагао своје процесне одлуке у складу са правилима вођења поступка. У суштини, суд је представљао *ad hoc* орган чија је основна функција била политичка елиминација и демонстрација силе нове власти.

Правна теорија познаје институцију војног суда у ратним условима као изузетну меру која мора бити строго ограничена и поткрепљена процедуралним гаранцијама. Међутим, у случају Солунског процеса, чак и ти минимални стандарди били су систематски прекршени. Не само да је суд био састављен од политички лојалних лица, већ је био потпуно лишен независности, чиме је његов рад постао изразито инструменталан. Истовремено, изостанак контроле од стране Савезника, који су имали доминантну војну улогу на Солунском фронту, указује и на шири проблем игнорисања принципа владавине права у току ратних сукоба. Са аспекта савременог уставног права и људских права, структура и надлежност овог суда биле би оцењене као неуставне и незаконите. Одсуство елементарне процесне легитимације, непропорционална концентрација функција и недостатак институционалне неутралности доводе до закључка да се у конкретном случају ради о квазисудском телу, чија је мисија била утемељена на политичкој вољи, а не на праву.

4. Оптужница и ток поступка

Кључни доказ неправичности и политичке инструментализације Солунског процеса огледа се у структури, садржају и начину извршења оптужнице, као и у самом току поступка. Овај сегмент процеса показује у којој мери је нарушена уставна и законска процедура, али и како је судски апарат употребљен као средство за остваривање политичких циљева, а не за остварење правде.

4.1. Састав и садржај оптужнице

Оптужница у Солунском процесу представља централни документ који открива и правне и политичке недостатке читавог поступка. Уместо да буде правно утемељена, конкретна и доказиво аргументована, она је служила као средство политичке дискредитације и правне ликвидације истакнутих личности из редова Црне руке. Њен садржај, структура и логика одражавају дубоку субјективизацију правног пос-

тупка, у којем су појам кривице, мотив и доказ били подређени политичком циљу.

Најзначајнија тачка оптужнице била је усмерена против пуковника Драгутина Димитријевића – Аписа, којем је стављено на терет да је, као вођа завереничке организације, планирао и организовао убиство регента Александра Карађорђевића. Уз њега су оптужени и његови блиски сарадници, поручник Раде Малобабић и мајор Љубомир Вуловић, као непосредни извршиоци или саучесници у планирању. Ипак, оптужница није пружила јасне доказе о постојању конкретног плана, времену и месту предузимања радњи, нити о наводним покушајима атентата. Терет доказивања је, фактички, замењен политичком индукцијом – претпоставка да припадност Црној руци имплицира субверзивну делатност.

Структурно, оптужница је била кратка, нејасна и мањкава. Није садржала конкретан опис радњи које се стављају на терет оптуженима, нити прецизну правну квалификацију према тадашњем кривичном законодавству. Деловања оптужених описана су генерализовано – као „угрожавање безбедности престолонаследника“, „подривање војног морала“, „завереничко деловање“, што су појмови више политичко-идеолошког, него правног карактера. Таква пракса представља опасан прецедан – замена правног језика нејасним и емоционално набијеним квалификацијама, које онемогућавају квалитетну одбрану и објективно сагледавање кривичне одговорности.

Посебно је проблематично то што оптужница није садржала списак материјалних доказа. Уместо њих, она се ослањала на исказе самих оптужених, који су прибављени у фази истраге под неутврђеним околностима, без присуства адвоката, у условима који су вероватно укључивали психолошки и физички притисак. Употреба таквих изнуђених признања као основног доказа у оптужници представља кршење основних процесних и етичких стандарда. Правило *nemo tenetur se ipsum accusare*³ било је у потпуности занемарено. Такође, у оптужници није јасно раздвојена индивидуална одговорност од колективне припадности. Сви оптужени су третирани као једно тело, без индивидуализације улога, мотива и радњи, што је супротно једном од основних начела кривичног права – да се кривица мора доказивати појединачно, на основу конкретних чињеница. Овакво поступање суда указује на политички наратив у коме је Црна рука представљена као „деструктивна структура“ коју је неопходно демонтирати по сваку цену, без обзира на индивидуалне разлике међу члановима.

³ Нико није дужан да сам себе терети.

Иако се у формалном смислу оптужница позивала на војне прописе, њена садржина открива да је реч о чисто политичкој конструкцији. Њен циљ није био утврђивање истине у поступку, већ обезбеђивање судске фасаде за политичко разрачунавање. У том смислу, Солунска оптужница је представљала симбол „права без права“ – ритуализованог поступка којим се прикрива суштина насилне промене унутрашњих односа моћи.

У академској и историјској литератури, попут радова историчара Слободана Марковића и Милана Живановића, оптужница у Солунском процесу оцењена је као *„најпогубнији документ српског правосуђа у 20. веку“* (Живановић, 1955) јер је означила тренутак у коме је правосуђе престало да служи правди, а постало средство политичког егзекутирања. Управо зато је анализа оптужнице од кључне важности за разумевање читавог процеса и његовог каснијег места у правној и историјској свести Србије.

4.2. Истражни поступак и услови испитивања

Фаза истраге у Солунском процесу представља један од најконтроверзнијих и процесноправно најспорнијих сегмената читавог поступка. Управо у овој фази открива се озбиљно одступање од тадашњих норми војног и кривичног процесног права, као и системско кршење основних људских права и слобода. Наместо транспарентног и правно уређеног истражног поступка, сведочимо примени метода карактеристичних за репресивне политичке режиме, које укључују тајност, изолацију, физички и психички притисак, као и манипулацију исказима.

Након хапшења у јануару 1917. године, оптужени су били затворени у строгој изолацији, под надзором војне контраобавештајне службе. Лишени контакта са спољним светом, адвокатима, породицама, па чак и међусобне комуникације, доведени су у позицију потпуне беспомоћности. У таквом амбијенту, где је психологија страха доминирала над правом, спровођена су испитивања чији су резултати представљали кључни елемент за подизање и подршку оптужнице.

Према сведочењима и историјским изворима, испитивања су често обављана у ноћним часовима, без присуства сведока, адвоката или медицинског особља, што указује на методологију усмерену на изнуду, а не на утврђивање истине. Забележено је да су неки од оптужених потписивали унапред припремљене исказе, а у неким случајевима и бланко документе који су касније допуњавани од стране истражитеља. На тај начин, целокупан доказни материјал стекао је озбиљан

легитимитетски недостатак – не само због сумњивих метода, већ и због недостатка било какве процесне контроле над испитивањем.

Посебно је индикативно то што је истрага вођена без икакве судске контроле. Уместо да истражни судија или тужилац води поступак у складу са правилима, испитивања су обављали војни обавештајци, по налогу Врховне команде. Изостала је свака форма процесне неутралности, а оптужени су били третирани не као осумњичени, већ као унапред одређени кривци. У пракси, то је значило суспензију претпоставке невиности и замагљивање границе између оптужбе и осуде.

Методе испитивања указују на системску примену принуде. Иако формално није остављен писани траг о употреби физичке тортуре, индиректни докази, као и природа и тон исказа, упућују на то да су оптужени били изложени притиску и психолошкој манипулацији. Неки од њих су накнадно повукли своја признања, тврдећи да су дата под претњом смртне казне или малтретирања. Ипак, суд није прихватио аргументацију одбране о неприхватљивости тако прибављених доказа, што је још један показатељ суштинског одсуства правичности поступка.

Право на браниоца, као једна од основних гаранција фер суђења, било је у потпуности занемарено у фази истраге. Оптужени су тек пред почетак главног претреса добили додељене војне браниоце, што је онемогућило адекватну припрему одбране. Браниоци су били ограничени у увиду у истражни материјал, а самим тим и у могућности да контрибуишу поступку на равноправан начин.

Истрага је, стога, изведена као затворен, нетранспарентан и монополизован процес, у коме је основни циљ био прибављање инкриминишућих доказа по сваку цену, а не утврђивање објективне истине. На тај начин је нарушен и принцип законитости, према коме се свака доказна радња мора изводити у складу са законом, и у складу са правилима процесне етике.

Упоредном анализом са принципима савременог кривичног процесног права, попут оних зајамчених Европском конвенцијом о људским правима (чл. 6),⁴ постаје јасно да је истражни поступак у Солунском процесу представљао модел системског кршења процесних права. Без транспарентности, без правне помоћи, без заштите од самовоље органа, оптужени су унапред били осуђени – и то не на основу закона, већ на основу политичке потребе.

⁴ Свако има право на правично и јавно суђење од стране независног и непристрасног суда. Свако оптужен за кривично дело има право на брзо суђење, обавештеност о оптужби, приступ одбрани, бесплатну правну помоћ ако је потребно ради правичности суђења.

4.3. Главни претрес и процесне неправилности

Фаза главног претреса у Солунском процесу требало је да представља централни моменат у коме се сукобљавају оптужба и одбрана, уз потпуну процесну једнакост и поштовање основних права окривљених. Међутим, оно што се у пракси одиграло било је супротно свим принципима правичног суђења – главни претрес је спроведен у атмосфери правне несигурности, са унапред донетим одлукама, без јавности, и уз системско обесмишљавање улоге одбране. Суд је, уместо да буде неутрално тело, постао извршилац политичке воље.

Слика 2. Призор из суда

Сама организација главног претреса указује на тежњу да се поступак формално спроведе, али суштински контролише. Суђење је одржано у Солуну, у просторијама војне команде, под строгим контролом Врховне команде српске војске. Претресу није присуствовала јавност, не само грађани и новинари већ ни дипломатски представници савезника, нити било који независни посматрач. Иако је тадашњи Закон о војним судовима предвиђао могућност искључења јавности из безбедносних разлога, у овом случају је та мера злоупотребљена како би се процес учинио непрозирним и политички удобним.

Још већи проблем представљао је третман одбране. Војни браниоци, који су именовани непосредно пред почетак главног претреса, били су ограничени у припреми, без приступа пуној документацији, без могућности самосталног прикупљања доказа или сведока. Њихова улога сведена је на формалну, симболичку функцију – присуство у судници без стварног утицаја на ток поступка. Оваква пракса је грубо повредила право на ефективну одбрану, што представља не само процесни, већ и етички пропуст.

Сведоци оптужбе били су углавном особе које су већ биле под истрагом или под командом Врховне команде. Њихови искази били су једностранни, често противречни и без могућности унакрсног испитивања од стране бранилаца. Предлози одбране за извођење сопствених сведока – укључујући официре који су могли потврдити алиби или оповргнути кључне наводе – редовно су одбијани без образложења. Суд је игнорисао и захтеве да се саслушају лица која су учествовала у истрази, као и захтеве за психолошку или медицинску процену сведока и оптужених.

У поступку није постојала могућност формалног приговора на одлуке суда током главног претреса, чиме је обесмишљена свака форма процесног ремедија. Није било записника у стандардном облику који би омогућио ревизију поступања суда, што је изузетно проблематично из угла касније контроле правилности поступка. На тај начин, суд је задржао апсолутну контролу над током суђења и елиминисао било какав ризик од правне интервенције у корист оптужених.

Временски ток суђења такође говори о унапред одређеној динамици. Суђење је било кратко – трајало је мање од месец дана, са дневним саслушањима и доношењем пресуде у кратком року. Брзина којом је поступак окончан, уз изостављање суштинских расправа, указује да је функција суда била унапред дефинисана: да „озакони“ већ донету политичку одлуку. Суд није анализирао ни правну ни чињеничну основу оптужбе са пажњом и непристрасношћу, већ је само формално испунио улогу која му је била додељена од стране политичког врха.

Упоредно посматрано, главни претрес у Солунском процесу представља пример тзв. *sham trial*, облик судског поступка који симулира фер процес, али у основи функционише као политички ритуал репресије. Изостали су сви кључни елементи савременог правичног суђења: јавност, независност суда, равноправност страна у поступку, право на ефикасну одбрану и унакрсно испитивање.

Правна и историјска анализа овог сегмента процеса указује да је реч о институционализованом облику политичке репресије који се спроводи под плаштом легалности. Главни претрес је, уместо механизма правде, постао алат у служби изградње новог политичког поретка, при чему су правна форма и симболи права били злоупотребљени да прикрију суштину: елиминацију политичких противника под видом војног правосуђа.

4.4. Донета пресуда и њена извршења

Кулминација Солунског процеса дошла је у форми пресуде која је, по свом садржају, тоналитету и непосредној примени, представљала не само правни већ и историјски акт са дубоким политичким и друштве-

ним последицама. Пресуда изречена у јуну 1917. године против Драгутина Димитријевића Аписа, Рада Малобабића, Љубомира Вуловића и других оптужених представља завршни чин једног процеса који је, од самог почетка, више личио на политичку егзекуцију него на судски поступак. Изрицање и извршење смртних казни потврдили су природу суда као инструмента политичке елиминације, а не правде.

Пуковнику Димитријевићу, као главном оптуженом, као и поручнику Малобабићу и мајору Вуловићу, изречена је казна смрти стрељањем, док је осталим оптуженима изречено више вишегодишњих казни затвора, без могућности жалбе или ревизије. Пресуда није била образложена у складу са основним начелима кривичног права: није садржала детаљну анализу доказа, логичко-правно образложење нити формалну правну квалификацију свих дела за која су оптужени проглашени кривима. Оваква пракса супротна је и тадашњим војним прописима, који су захтевали минимум образложења пресуде, посебно у случајевима изрицања најтеже казне.

Сам чин доношења пресуде обављен је у тајности. Јавност није била обавештена о датуму изрицања, нити су браниоци имали могућност да поднесу било какав правни лек. Жалба као инструмент правне заштите није постојала у ванредним војним условима, што би се, у нормалним околностима, могло оправдати ратним стањем. Међутим, у овом случају, изостанак жалбе био је алат којим је онемогућено преиспитивање неправилности поступка и заштита права оптужених, чиме је нарушен основни постулат правичног суђења – право на двостепеност поступка.

Извршење пресуде спроведено је нагло, у ноћи између 26. и 27. јуна 1917. године. Оптужени су стрељани без обавештавања породица, без могућности тражења помиловања, а њихова тела су сахрањена у тајности, што је додатно оснажило утисак о природи поступка као прикривеном политичком чину, а не формалном кривичноправном поступку. Породицама погубљених није достављена званична документација о извршењу казне, а јавност је о пресуди обавештена са закашњењем и кроз контролисане медијске канале.

Посебно је значајно нагласити да је регент Александар, као врховни командант, имао могућност да донесе одлуку о помиловању. Тај механизам није примењен, што указује на његову улогу не само као симболичког већ и као фактичког покровитеља читавог процеса. У том смислу, регентова одлука да дозволи, односно наложи, извршење смртне казне представља последњи чин у демонтажи политичког утицаја Црне руке, али и конкретно нарушавање владавине права у ситуацији где су управо носиоци највише власти требало да буду њени чувари.

Пресуда Солунског суда, и начин на који је она извршена, оставили су трајне последице не само на судбину осуђених, већ и на институционалну културу Србије и Краљевине СХС. Њоме је послата порука да је могуће искористити правосудни апарат као инструмент унутрашње политике и елиминације непожељних актера. Тај образац, нажалост, понављаће се у историји балканских држава током целог 20. века, у различитим облицима. Тек деценијама касније, у делу правне и историјске науке почиње озбиљније преиспитивање легитимитета и законитости ове пресуде. Поједини историчари и правници указивали су на потребу ревизије, рехабилитације и јавног признања неправде. Међутим, упркос различитим иницијативама, формално-правна рехабилитација осуђених у Солунском процесу није у потпуности спроведена ни до данас, што оставља отворену рану у правном сећању српског друштва.

5. Процесноправна оцена

Судски поступак познат као Солунски процес, сагледан из угла правне теорије и процесног права, представља пример драстичног одступања од основних начела правичног и законитог суђења. Анализа целокупног поступка – од хапшења и истраге, преко главног претреса, до изрицања и извршења пресуде – показује да су правна правила служила више као симболика, него као обавезујући оквир поступања. У том смислу, Солунски процес није био судски поступак у класичном значењу тог појма, већ институционализовани облик политичке репресије, изведен под плаштом легалности.

Основни критеријум за процесноправну оцену представља поштовање тзв. „минималних стандарда правичног суђења“, које су у правној теорији познате и као *proseduralne garancije*. Оне обухватају право на јавност поступка, независност и непристрасност суда, право на одбрану, забрану принуде при давању исказа, право на унакрсно испитивање сведока, право на жалбу и право на помиловање. Практично ниједна од ових гаранција није била испоштована у Солунском процесу.

Пре свега, суд није био независан. Његов састав одређен је политичком одлуком Врховне команде, а главни судија – пуковник Петар Живковић – био је блиски сарадник регента Александра и особа без адекватног правничког образовања. Одсуство институционалне и функционалне независности суда унапред је онемогућило непристрасно одлучивање. Даље, право на одбрану било је озбиљно угрожено. Браниоци су именовани непосредно пред главни претрес, без времена

за припрему, без пуне документације и без стварне комуникације са оптуженима. Истовремено, у фази истраге, оптужени су били изложени изнуђивању исказа, без присуства адвоката или сведока, што представља класичан пример повреде забране принуде (*nemo tenetur se ipsum accusare*⁵). Још драстичнији проблем представља одсуство јавности. Суђење је вођено иза затворених врата, без присуства новинара, страних посматрача или јавности. Иако је могуће да се у ратним условима нека суђења спроведу без јавности, у овом случају то није било нужно из безбедносних разлога, већ је послужило да се сакрије од очију јавности политички мотивисан поступак.

Процесна права оптужених, попут права на извођење доказа у своју корист и право на унакрсно испитивање сведока, сведена су на формалност. Судије су редовно одбијале све доказне предлоге одбране, док су сведоци оптужбе испитивани без могућности критичке анализе њихових исказа од стране одбране. Такав дисбаланс нарушио је начело „једнакости оружја“ (*equality of arms*), што представља један од стубова фер суђења.

Посебно се мора указати на чињеницу да у Солунском процесу није постојала могућност жалбе. Пресуде су биле коначне и извршне, а правни лекови нису били дозвољени чак ни у случају смртних казни. То представља флагрантно кршење начела правне сигурности и супротставља се свим постулатима демократског кривичног поступка. У савременом контексту, Европски суд за људска права доследно истиче важност права на жалбу као суштински елемент фер поступка (чл.13 Европске конвенције). Додатно, мора се указати да Солунски процес није био заснован на *nullum crimen, nulla poena sine lege*⁶. Нека од дела која су стављена на терет оптуженима нису у том тренутку представљала кривична дела у складу са позитивним прописима, већ су била политички квалификована као „субверзивна делатност“ или „угрожавање власти“. Такве одредбе, нејасне и ретроактивно примењене, супротне су основним правним принципима и представљају симптом правне несигурности.

Са становишта упоредног права, Солунски процес се може упоредити са другим политичким процесима 20. Века, као што су Стаљинови процеси у СССР-у, нацистички *Volksgerichtshof*⁷, или неки политички процеси у Југославији након Другог светског рата. Њихова заједничка

⁵ Нико није обавезан да се сам оптужује, што суштински значи да оптужени не мора да износи доказе или признања против себе.

⁶ Нема злочина, нема казне без закона.

⁷ Посебан политички суд у нацистичкој Немачкој (1934-1945).

карактеристика је укидање судске независности, спајање политичке и правосудне функције, и коришћење суда као алата за утврђивање политичке лојалности.

У научној и стручној литератури, Солунски процес је готово универзално оцењен као пример злоупотребе правосуђа. У раду Слободана Марковића „Солунски процес – између политике и права“, као и у анализама правника попут Драгољуба Ђорђевића и Бранислава Станковића, указује се да се ради о „процесу без права“, где је форма суда искоришћена као симболичка сцена елиминације једног дела политичке и војне елите. Дакле, процесноправна оцена Солунског процеса не оставља простор за дилему: ради се о поступку који је системски нарушио све кључне елементе фер суђења. У том смислу, он представља негативан историјски преседан, али и опомену правној струци да чак и у условима ванредног стања, основна људска права и процесна начела морају остати неприкосновена.

6. Последице и историјска ревизија

Солунски процес из 1917. године оставио је дубоке и вишеслојне последице не само по директне актере, већ и по српско друштво, политички систем, правосуђе и колективно историјско памћење. Његова наслеђа могу се посматрати у неколико равни: политичкој, институционалној, друштвеној, историјској и правној. Он је означио не само крај једне утицајне идеолошко-политичке струје унутар српске елите, већ и почетак нове етапе у развоју српске и југословенске државности – етапе обележене централизацијом моћи, угушивањем опозиције и маргинализацијом судске власти.

6.1. Политичке последице

Одмах након процеса, уклањањем Аписа и његових сарадника, регент Александар Карађорђевић и председник владе Никола Пашић обезбедили су апсолутну доминацију над српским политичким простором. Елиминисан је најозбиљнији центар алтернативне моћи у држави – тајна организација *Уједињење или смрт*, која је, иако ванинституционална, имала значајан утицај на кадровску политику, војну стратегију и националну идеологију. Тиме је створен предуслов за касније стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године као унитарне државе под доминацијом династије Карађорђевић. Уклањањем Црне руке, регент Александар је такође уклонио све војне и идеолошке елементе који би могли ометати његову визију централистичке и монархистичке државе (Јеремић, 2017: 499-522.). Солунски процес је, у том

смислу, био неформални увод у систематско јачање извршне власти и будућу диктатуру краља Александра проглашену 1929. године.

6.2. Последице по правосуђе и институционалну културу

На нивоу институционалне културе, Солунски процес је представљао опасан преседан: први пут је у модерној српској историји суд употребљен као директан инструмент политичке борбе. Уместо да буде независан коректив власти, суд је постао средство за елиминацију политичких непријатеља. Ова пракса ће се, нажалост, понављати у различитим облицима током целог 20. века – од комунистичких суђења после Другог светског рата, до политички мотивисаних хапшења у време разних режима. Истовремено, Солунски процес је трајно нарушио поверење у судску власт као заштитника грађанских права. Створена је култура страха и уверења да правна заштита није гарантована уколико је политичка воља усмерена против појединца. Тај слом правног легитимитета одразио се и на генерације правника, судија и интелектуалаца који су се суочавали са дилемом између личног морала и сервилности према власти.

6.3. Друштвене и културне последице

На друштвеном плану, Солунски процес је изазвао дуготрајну поделу у националном корпусу – на „црнорукаше“ и „белорукаше“ (Казимировић, 2013), односно на оне који су били лојални идеји националног уједињења путем револуционарних метода, и оне који су подржавали легалистички и централизован приступ. Та подела није нестала након Првог светског рата – напротив, наставила се кроз идеолошке и политичке конфликте током целог периода између два рата, па и касније. Лик и дело Аписа постали су предмет митологизације и романтизовања у народној свести, што је кулминирало у покушајима његове рехабилитације након Другог светског рата. Постојала је трајна перцепција да је осуђен невин човек, патриота и херој, што је у великој мери утицало на колективну свест о држави и правди.

6.4. Историјска и правна ревизија

Историјска ревизија Солунског процеса почела је тек у другој половини 20. века, када су историчари попут Слободана Марковића, Милана Живановића и других почели да детаљно анализирају архивску грађу и указују на неправилности поступка. Постепено се обликовало уверење да је реч о политички мотивисаном процесу који нема правни легитимитет. У периоду после 2000. године, појачан је интерес

за формалну рехабилитацију осуђених, али је тај процес наилазио на отпоре због дубоких идеолошких подела унутар друштва и правне несигурности око надлежности за преиспитивање војних пресуда из ратног периода. Упркос томе, поједине институције, попут Војно-историјског института, подржале су иницијативу за научно и правно преиспитивање пресуда. На симпозијумима, у стручним часописима и монографијама, све више се залагало за став да је потребна не само морална, већ и правна рехабилитација осуђених. Ипак, до данас није донета званична судска одлука којом би се поништила или ревидирала пресуда Привременог војног суда у Солуну.

7. Закључак

Солунски процес из 1917. године остаје један од најконтроверзнијих и најмрачнијих примера судског поступка у новијој историји српске државности. Иако формално представљен као војни судски процес против припадника завереничке организације, он је у суштини био политички мотивисан чин уклањања утицајне групе која је представљала алтернативни центар моћи унутар српске војске и друштва. Правне норме и процедурална правила била су искоришћена као инструмент легитимизације унапред донете политичке одлуке, док су права оптужених била системски ускраћена.

Кроз детаљну анализу оптужнице, истраге, главног претреса, изрицања и извршења пресуде, јасно се показује да је читав поступак био лишен кључних гаранција правичног суђења: независности суда, права на одбрану, јавности поступка, непристрасности, двостепености и забране принуде. Суд је функционисао као продужена рука извршне власти, а не као самосталан орган правде. У том смислу, Солунски процес је дубоко нарушио темеље правне државе и установио образац који ће, нажалост, бити више пута поновљен у историји српског и југословенског правосуђа.

Политичке и институционалне последице овог процеса биле су далекосежне. Елиминацијом Аписа и његових сарадника, регент Александар је учврстио своју власт и утврдио пут ка унитаристичкој визији Краљевине СХС. Истовремено, системски је ослабљен легитимитет судске власти и створена је клима у којој суд више није перципиран као заштитник права, већ као оруђе власти. Тај губитак поверења у правосуђе оставио је трајне последице по политичку културу, институционални развој и правну свест грађана.

Историјска ревизија Солунског процеса, започета тек у другој половини 20. века, осветлила је бројне неправилности и подвукла

потребу за критичким преиспитивањем правне прошлости. Ипак, упркос моралној и научној рехабилитацији оптужених, званична судска рехабилитација још увек није спроведена, што сведочи о тешкоћама у суочавању друштва са сопственим историјским неправдама.

Солунски процес, као предмет правне, политичке и историјске анализе, остаје трајна опомена о томе шта се дешава када се судска власт подреди политичкој вољи, а право изгуби своју суштину у корист идеолошке или државне агенде. Он није само историјска чињеница – он је упозорење свим будућим генерацијама правника и грађана да се владавина права мора бранити и у најтежим околностима, јер само у правној држави појединац има стварну заштиту од моћи.

Литература

Зорић, М. (2017). Сто година од Солунског процеса – Апис чека суд историје. Одбрана. Доступно на: <https://www.odbrana.mod.gov.rs/specijalniprilog/165/Prilog%20165.pdf>, приступ 22.10.2025.

Јеремић, С. (2017). Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917). Војно дело, 5: 499-522.

Казимировић, В. (2013). Црна рука, Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917, Фототипско издање. Нови Сад: „Прометеј“.

Милан Живановић (1955). Пуковник Апис: Солунски процес хиљаду девесто седамнаесте, Београд „Савремена администрација“ и реиздање (2015) Нови Сад, Прометеј.

Извор фотографија

Слика 1: Colonel Dragutin Dimitrijević Apis, фотоархива Министарства одбране Републике Србије.

Слика 2: Wikimedia Commons: Dragutin Dimitrijević Apis Trial, 1917 (Solunski proces) – јавно власништво, извор: Архив Југославије / Војни архив Србије.

Luka Cvetković, LL.M.,
PhD student,
Faculty of Law, University of Niš,
Republic of Serbia

THE SALONIKA TRIAL: BETWEEN LAW AND POLITICS

Abstract

The Salonika Trial of 1917 stands as one of the most significant yet contentious political-legal events in the history of the 20th-century Serbian statehood. Conducted under the extraordinary World War I circumstances, when the institutions of the Serbian state had been relocated to Salonika (in exile), the trial formally took the shape of a military proceeding against members of the secret organization "Unification or Death" (commonly known as the "Black Hand"). Yet, closer examination reveals that the trial was politically motivated, marked by serious violations of fundamental procedural and human rights, and aimed at removing influential figures from Serbia's military and political elite.

This study seeks to reconstruct and critically evaluate the legal trajectory of the Salonika Trial through archival sources, relevant literature, and procedural legal standards. By analyzing four key stages: the indictment, the investigation, the main trial and the verdict, the paper highlights the systemic instrumentalization of law and judiciary for political purposes. Particular attention is given to assessing the legality of the proceedings both within the framework of contemporary Serbian law and against modern standards of fair trial, including those enshrined in the European Convention on Human Rights. The paper also examines the political and institutional consequences of the Salonika Trial, including the consolidation of power by Regent Alexander, the erosion of judicial independence, and the cultivation of a climate of fear and legal uncertainty. Historical reassessments of the event, which began in the latter half of the 20th century, underscore the need for formal legal rehabilitation and a collective reckoning with past historical injustices. The Salonika Trial, as a paradigmatic illustration of justice subordinated to politics, serves as a lasting cautionary tale about the perils of abandoning the rule of law in times of crisis.

Keywords: Salonika Trial, "Black Hand" organization, political trial, military court, human rights violations, fair trial, historical reassessment, rule of law, Regent Alexander, procedural law.

Милан С. Момчиловић, мастер правник,*
Адвокат,
Студент докторских студија,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,
Република Србија

UDK: 342.4(497.11)"1835"
UDK: 342.4(430)"1819"
DOI: 10.5281/zenodo.17337999
Прегледни научни чланак

Примљен: 20.08.2025.
Прихваћен: 09.12.2025.

„РЕВОЛУЦИОНАРНА ФРАНЦУСКА КОНШТИТУЦИЈА” ИЛИ МОНАРХИСТИЧКИ УСТАВ ПО НЕМАЧКОМ МОДЕЛУ – СЛИЧНОСТИ УСТАВА КЊАЖЕСТВА СЕРБИЈЕ ИЗ 1835. И УСТАВА КРАЉЕВСТВА ВИРТЕМБЕРГ ИЗ 1819. ГОДИНЕ

Апстракт: Пре равно четрдесет година академик Радомир Д. Лукић указао је да једну од битних ствари када је реч о Сретењском уставу представља уважавање огромног значаја спољног утицаја, што изгледа још увек није довољно схваћено. Циљ овог рада јесте идентификовање сличности, пре свега у садржинском смислу између Сретењског устава и устава Краљевства Виртемберг из 1819. године. У том смислу у раду ће највише бити коришћена упоредноправна метода, затим правнодогматска, а у ограниченом обиму и социолошка метода. Као очекивани резултат рада постављено је „разбијање” стереотипа о искључивом утицају француских уставних текстова из првих деценија XIX века на садржину првог српског устава. Такође, рад за аутора представља полазну тачку и основу за касније дубље и свестраније проучавање присуства и порекла правних транспланата у Сретењском уставу.

Кључне речи: устав, Србија, Виртемберг, Сретење, сличности.

1. Увод

Када је реч о присуству страних правних утицаја у Сретењском уставу, акценат је до сада углавном стављан на француске уставне текстове са почетка XIX века.

* Милан С. Момчиловић, мастер правник, адвокат, ул. Цара Уроша 6А, Ниш, студент 3. године докторских студија, Правни факултет Универзитета у Нишу

За такав приступ определили су се већ многи савременици. Критика Сретењског устава у аугзбуршком *Allgemeine Zeitung*-у септембра 1835. године оценила је да „за Србију нису слободоумне уредбе по француском кроју” (Продановић, 1936: 61). Руски посланик у Цариграду, Бутењев, изјавио је да је „Србија у бездан пропала због француско-швајцарске конституције” (Продановић, 1936: 64). Француски писац Сипријан Робер изразио се о Сретењском уставу као о „француском расаду у турској шуми”, коју фразу је преузео и Бартоломео Куниберт (Аврамовић, 2010: 56).

Светозар Марковић оштро напада Сретењски устав као „жалосни крпеж из конституције Луја XVIII и Шарте Карла X – ваљда два најгора устава, што су год икада постојала у Европи” (Марковић, 1872: 85). Доцније је Слободан Јовановић забележио како је Димитрије Давидовић био љубитељ француских конституција (Јовановић, 1932: 10). Он закључује да је Сретењски устав, захваљујући афинитетима свог аутора, од француских конституција преузео спољашњи облик, наводећи као пример његову девету главу („Општенародна права Србина”), која га „својом редакцијом подсећа на француске декларације о правима човека и грађанина” (Јовановић, 1932: 10). У међуратном периоду запажено је гледиште М. Поповића, који је категорично тврдио да је Сретењски устав писан искључиво по угледу на „француску конституцију” (Поповић, 1936: 16).

Од аутора из друге половине XX века ваља поменути академика М. Јовичића, који је указивао на сличности Сретењског устава са француским уставним повељама из 1814. и 1830. године (Јовичић, 1985: 103-104). Насупрот томе, сразмерно мало пажње се посветило везама Сретењског устава са уставним документима немачких држава из првих деценија XIX века. Први корак учинио је Ј. Продановић у пионирској упоредноправној анализирашег првог устава. Он је истакао како Сретењски устав највише додирних тачака има са уставом Виртемберга, наводећи неколико примера (Продановић, 1947: 77). На поједине сличности између Сретењског и тадашњих немачких устава касније је указао и Д. Поповић (Поповић, 2009: 63-69). Напослетку, краћи осврт на могуће правне позајмице из устава Виртемберга дао је М. Тишма (Тишма, 2006: 26-28).

Поводом 175 година од доношења Сретењског устава, проф. С. Аврамовић написао је студију о најпознатијим предрасудама везаним за њега, указујући на „стереотип о француским утицајима” (Аврамовић, 2010: 56) Он је истакао неопходност исцрпног осветљивања значаја бројних устава немачких држава при настанку српског уставног првенца (Аврамовић, 2010: 50). Проф. Аврамовић упозорава да, „непре-

стано треба имати на уму да је од страних језика немачки био далеко најраспрострањенији међу малобројним образованим Србима који су се тада нашли у Србији, јер су то углавном били људи који су се школовали у Аустрији и Угарској, тако да има смисла темељније истраживати и евентуално преношење правних идеја с тог говорног подручја”.¹

2. Уводне одредбе

Прва глава оба устава бави се питањима државне суверености и територије. Већ у првом члану (Сретењски), односно параграфу (Виртембершки), оба документа на сличан начин постављају идеју државног јединства као главно уставно начело. Сретењски устав наглашава да је „Србија *нераздјелно* и у правленију свом независимо Књажество...” (Стојичић, 2002: 130), док Виртембершки предвиђа да „сви саставни делови Краљевства јесу, и остају уједињени у једну, *недељиву целину*, под једним и истим уставом” (Bazille, Kostlin, 1905: 11). На овом месту приметно је настојање да се дефинише сложен правно-политички статус државе. У чл. 1. Сретењског устава истакнуто је да се целовитост и независност Кнежевине Србије оснивају на признању турског султана и руског цара (Стојичић, 2002: 130). Са друге стране, §3. устава Виртемберга потврђује припадност земље немачком савезу и проглашава одређене његове одлуке обавезујућим пошто буду обнародоване од стране краља (Bazille, *et al.*, 1905: 1).

3. Владар

Први део чл. 15. Сретењског устава, према коме је „лице Књаза Србског свето и неприкосновено” (Стојичић, 2002: 132) истоветан је §4. ст. 2. устава Виртемберга, који краљеву личност штити као „свету и неповредиву” (Bazille, *et al.*, 1905: 14).

Први део наредног чл. 16. Сретењског устава, који гласи „Књаз Србски глава је државе” (Стојичић, 2002: 132), дословни је превод првог дела §4. ст. 1. устава Виртемберга – “Der König ist das Haupt des Staates” (Bazille, *et al.*, 1905: 14). Међутим, у наставку се наилази на супротна решења. Устав Виртемберга прокламује начело јединства власти, означавајући монарха као суверена који „у себи обједињује све прерогативе државне власти” (Bazille, *et al.*, 1905: 14). Са друге стране, Сретењски устав донекле спроводи принцип поделе власти прокламо-

¹ Лазар Зубан, члан прве комисије за припрему устава, формиране још 1830, жалио се да су комисији узроковале тешкоће “све иностране не немачке речи”. (Аврамовић, 2010: 57)

ван у чл. 5, и кнезу поверава „само“ вршење законодавне и извршне власти.² Како је приметио Д. Поповић, посреди је реч о „Давидовићевој методи“ вршења правних позајмица, која подразумева да се у једном делу одредба из неког страног устава преузима неизмењена, док се у другом делупреправља, и тако прилагођава домаћим потребама (Поповић, 2009: 65). Поред језичке истоветности, тезу о правном трансплатуовде поткрепљује чињеница да се цитиране одредбе у оба устава налазе на почетку главе посвећене владару.

Описани приступ нашег уставописца уочава се и код правила о престолонаслеђу. Према чл. 23, „Књаз Србски наслеђствен је са отца на најстаријега сина, докле год траје праве и најближе мушке Књажеске врсте, тако, да увјек најстарији син покојнога и последњега Књаза, и најстаријега његова сина син следују“ (Стојичић, 2002: 132). Следећи чл. 24. прописује да „у случају, ако неби остало никаквога мушкога наслеђника иза најстаријега сина покојнога Књаза, то прелази право наслеђства на његова брата и његове мушке наслеђнике и опет по праву првородства“ (Стојичић, 2002: 132). У питању је начело примогенитуре по мушкој линији, прокламовано и у првом делу §7. устава Виртемберга, само на мање казуистичан начин: „Право престолонаслеђа припада мушком колену краљевског дома; редослед наслеђивања одређен је линеалним наследним системом и правом првородства“ (Bazille, *et al.*, 1905: 16-17). Међутим, у чл. 25. Сретењски устав предвиђа да „у случају, ако би са свим нестало мушке врсте наслеђнога Књаза, то прелази наслеђство на *мушку врсту* кћери Књажеске, и опет с најстаријега члена женске врсте на најстаријега сина по гласу члена 23“ (Стојичић, 2002: 132). На тај начин чини се одклон од решења предвиђеног у наставку §7. устава Виртемберга, према коме, „угаси ли се мушка, право престолонаслеђа прелази на женску линију, *без разлике у погледу пола*, и то тако да предност даје близина сродства са последње владајућим краљем, а у случају истог степена сродства, наслеђује старији“ (Bazille, *et al.*, 1905: 17).

² „Њему пристоји право, по преслушанију државнога Совјета, давати законе и уредбе и извршивати их посредством Попечитеља разни струка дјела народни, и именовати све власти и све чиновнике Србске“ (Стојичић, 2002: 132) Међутим, као што Сретењски устав не остварује у потпуности прокламовану поделу власти, тако ни устав Виртемберга не спроводи доследно начело јединства власти. Тако се према §88. „без сагласности сталешке скупштине ниједан закон не може издати, аброгирати, изменити, нити се може дати његово аутентично тумачење“ (Bazille, *et al.*, 1905: 89). Ваља запазити да је у оба устава заступљена подела законодавне власти између владара и још једног уставног чиниоца.

Оба устава уређују питање обавезне верске припадности монарха. Док Виртембершки устав у §5. кратко прописује да „краљ припада једној од хришћанских цркава” (Bazille, *et al.*, 1905: 16), шира и прецизнија одредба чл. 30. Сретењског устава налаже да књаз и остали чланови владарског дома морају исповедати православље (Стојичић, 2002: 133).

Чл. 29. Сретењског устава, сходно коме „Књаз Србски постаје пунољетним, како наврши двадесету своју годину” (Стојичић, 2002: 133) има пандан у §9 устава Виртемберга: „Пунолетство краља наступа са навршеном осамнаестом годином” (Bazille, *et al.*, 1905: 18).

Одредба чл. 31. Сретењског устава, према коме „Књаз Србски не може држати столице изван Србије” (Стојичић, 2002: 133), у потпуности одговара §4 устава Виртемберга, који прописује да „седиште владе (место пребивања владоца, прим. аут.) ни у ком случају не може бити премештено изван Краљевства” (Bazille, *et al.*, 1905: 15).

Владар је по чл. 10. Сретењског устава у својим актима ограничен премапотписом надлежног министра (Стојичић, 2002: 132), какво решење срећемо и у §51 устава Виртемберга (Bazille, *et al.*, 1905: 55).

Напоследку, члану 17. Устава Књажества Србије, који књазу даје право „помиловати кривце и олакшавати и праштати им отсуђене казни” (Стојичић, 2002: 132) веома је сличан први део §97 Виртембершког устава, сходно коме „краљу пристоји да, користећи се правом помиловања, након затраженог и прибављеног извештаја поступајућег суда, укида или ублажава кривичне осуде” (Bazille, *et al.*, 1905: 96).

4. Савет

У реду највиших државних органа оба устава предвиђају и једно саветско тело. У Сретењском уставу то је Државни совјет, док је у уставу Виртемберга реч о установи Приватног (у дословном преводу „тајног”) савета (*der Geheime Rat*).

Као узор за чл. 45. Сретењског устава, који Државни совјет дефинише као „највишу власт у Србији до Књаза” (Стојичић, 2002: 135) извесно је послужио §54 устава Виртемберга, према коме „Приватни савет представља највиши, непосредно под краљем стојећи, и по својој главној функцији чисто саветодавни државни орган” (Bazille, *et al.*, 1905: 59). На овом месту долази до изражаја Давидовићев метод правне трансплантације. Наиме, он је изоставио део виртембершке дефиниције савета као чисто саветодавног органа, будући да је Државни совјет према чл. 6. други носилац законодавне и извршне власти, док му чл. 78. даје и највишу судску власт (Стојичић, 2002: 131,

137). Зато Давидовић не назива Совјет просто „државним органом”, како то чини писац Виртембершког устава, већ „влашћу”. Са друге стране, једина власт у Виртембергу био је монарх, па тамошњи Приватни савет није ни могао понети тај епитет.

У оба савета по положају улазе министри, као шефови појединих државних ресора (Стојичић, 2002: 131, 135; Bazille, *et al.*, 1905: 59). Сретењски устав, могуће управо по узору на устав Виртемберга, предвиђа шест идентичних министарстава, и то: правосуђа, унутрашњих послова, финансија, спољних послова, Војске и просвете (Стојичић, 2002: 131; Bazille, *et al.*, 1905: 59).³ Поред министара, оба савета чини и неограничени број саветника именованих од стране монарха.⁴

Према М. Тишми, чл. 54. Сретењског устава, који Совјет дефинише као „орудије којим се Књаз разговара с народом на Скупштинама, кад му неби обстојатељства допуштала да се лично с њим види, и устмено разговори” има свој еквивалент у §126. устава Виртемберга, који у ст. 1. предвиђа да је Приватни савет „орган преко кога краљ издаје своја саопштења сталежима и преко кога сталежи изјављују своја саопштења, молбе и жеље краљу” (Тишма, 2006: 29). Међутим, цитиране одредбе нуде битно другачија решења. Назначени параграф устава Виртемберга предвиђа комуникацију између владара и Скупштинеискључиво посредством Приватног савета. Напротив, тумачењем чл. 54. Сретењског устава да се закључити да владар по правилу непосредно општи са Скупштином, а посредством Државног совјета тек када постојеће околности не би допуштале директну комуникацију.

Много већу сличност имају чл. 12. и 13. Сретењског устава, према којима министри упућују предлоге закона и уредаба Совјету, који их прегледа и подноси књазу на одобрење (Стојичић, 2002: 132), са §58 Виртембершког устава, сходно коме се „сви министарски предлози

³ Једина разлика огледала се у томе што је виртембершко министарство просвете укључивало и ресор црквених дела. Међутим, већ је Устројенијем Државног совјета од 14. 02. 1835. године ресор просвете преименован управо у министарство „црквених дјела и просвештенија” (Поповић, 2009: 67). Наведена истоветност истовремено носи и поуку да се закључци о постојању правних транспланата не смеју доносити пренагљено. Наиме, поменутих шест министарстава у Сретењском уставу јесу могла бити позајмљена из Виртемберга, али је чињеница да их је садржала већ „прва влада” нововековне Србије, оличена у Правитељствујушчем Совјету из 1811. године.

⁴ Истини за вољу, овлашћење владара да именује саветнике експлиците је предвидео само устав Виртемберга у свом §55. Међутим, оно је проистицало и из чл. 16. Сретењског устава, који је књазу дао право да именује „све власти и све чиновнике србске” (Поповић, 1985: 174).

краљу у важним питањима... најпре достављају Приватном савету на разматрање, који их са својим стручним мишљењем доставља краљу” (Bazille, *et al.*, 1905: 61).⁵ Цитиране одредбе спречавају непосредно општење појединих министарства са монархом, у случају Сретењског устава у поступку предлагања закона, а према уставу Виртемберга и у другим питањима.

Посматрани уставни документи слично дефинишу и министарску одговорност. Према чл. 63. Сретењског устава, „попечитељи стоје под одговором за све, што би сами по себи приводили у дејство” (Стојичић, 2002: 136). Са друге стране, сходно §52 устава Виртемберга, „сваки министар или шеф ресора одговоран је за оно о чему сам одлучује, као и за оно што му је дужност да ради или одлучује у оквиру круга поверених му послова” (Bazille, *et al.*, 1905: 56).

5. Положај чиновника

Према слову чл. 16. Сретењског устава, књаз именује све чиновнике (Стојичић, 2002: 132), док сходно §43 устава Виртемберга то право има краљ, изузев „уколико Устав или нарочита права (привилегије, прим. аут.) не предвиђају изузетак”⁶ (Bazille, *et al.*, 1905: 49-50). Може се рећи да је Сретењски устав прихватио основну црту немачког чиновничног система, присутну од првих векова Пруске краљевине па све до Другог светског рата, оличену у ексклузивном овлашћењу шефа државе да именује чиновнике.

Приметне су сличности и у самом поступку именовања. Тако чл. 135. Сретењског устава прописује да „кад је званије које празно, ил' остане којим начином без чиновника; то је његова власт дужна представити државному Совјету сва лица, која су званије исто тражила и дати мњеније своје о тројици от њи, које држи за најспособније” (Стојичић, 2002: 142). Са друге стране, §43. Виртембершког устава предвиђа да краљ државне службенике именује „са изузетком часништва колегија, на предлог надређених колегија, при чему се сваког пута у обзир морају узети сви кандидати” (Bazille, *et al.*, 1905: 49). Дакле, према оба устава је поступак попуњавања упражњеног службеничког места отпочињао расписивањем конкурса, где је свака уредна пријава морала бити узета у разматрање. (Продановић, 1947: 77).

⁵ Једини изузетак устав Виртемберга предвиђа у војним и питањима иностраних послова, када природа ствари то налаже.

⁶ То је био случај нпр. са службеницима сталешке скупштине и неким службеничким местима у систему образовања.

Део чл. 139. Сретењског устава, по коме „чиновник заклиње се, при полученију Књажескога наименованија, на званије, власти, која му је најближа, овако: „Заклињем се светом, јединосушчном и нераздјелном Тројицом, да ћу Устав Књажества Србије точно набљудавати.“ (Стојичић, 2002: 142), јако подсећа на §45 устава Виртемберга, према коме се „у службену заклетву, коју сви чиновници полажу Краљу, има унети обавеза да савесно чувају Устав“ (Bazille, et al., 1905: 51).

Први део чл. 116. Сретењског устава, по коме је „свакому грађанину Србском у отворен пут к свим чиновима у Србији, како се само нађе, да је способан и достојан к њима“ (Стојичић, 2002: 140), има свој еквивалент у првом делу §44 Виртембершког устава, где стоји да „нико не може добити државну службу, без да је претходно проверен у складу са законом и да је утврђено да је компетентан“ (Bazille, et al., 1905: 50). Други део цитираног члана Сретењског устава, који прописује да се „при једнакој способности предпоставља Србин страному“ (Стојичић, 2002: 140), дословни је превод другог дела наведеног параграфа устава Виртемберга ("Landes-Eingeborene sind bei gleicher Tüchtigkeit vorzugsweise vor Fremden zu berücksichtigen") (Bazille, et al., 1905: 50).

Према чл. 137. ст. 1. Сретењског устава социјална заштита следује, старим, или због болести своје немогућим служити чиновницима ...“ (Стојичић, 2002: 142), што је превод првог дела §50 устава Виртемберга ("für die Staatsdiener, welche durch Krankheit oder Alter zu Führung ihres Amtes unfähig geworden sind...")⁷ (Bazille, et al., 1905: 50).

Упечатљива је сличност и између чл. 132. Сретењског и §53. ст. 1. Виртембершког устава, који за предмет имају чиновничку одговорност. Обе одредбе у првом делу предвиђају одговорност државних дужносника за рад у оквиру припадајућег им делокруга послова, а у наставку обавезу извршавања налога који долазе од претпостављене власти (Стојичић, 2002: 141; Bazille, et al., 1905: 56-57).

⁷ На наведену сличност у литератури је већ указивано (Продановић, 1947: 77). Ипак, у наставку цитираних одредаба долази до размимоилажења. Сретењски устав прецизира износ пензије који следује угроженом чиновнику, опредељујући га с обзиром на време проведено у служби, док се устав Виртемберга задржава на прокламованој гарантини социјалне сигурности чиновника, остављајући закону да регулише конкретна питања. Чини се да Продановић није у праву када тврди да чл. 132. Сретењског устава предвиђа право на пензију и породица преминулих чиновника, као што то чини устав Виртемберга у §50 ("für die Hinterbliebenen"), с обзиром да је у цитираном члану децидно наведено да се пензија исплаћује до смрти чиновника. Са друге стране, одредба чл. 132. ст. 3. Сретењског устава, којом се најављује доношење закона о заштити "сиротих" (осиромашених) чиновника, нема свој еквивалент у уставу Краљевства Виртемберг.

Ј. Продановић је истакао да се „одредба чл. 133. нашега устава по коме се без кривице судски доказане не може чиновник отпустити из службе или свргнути с вишег звања на ниже, налазиу чл. 47. виртембершког устава” (Продановић, 1947: 77). Међутим, према слову поменутог параграфа устава Виртемберга, одлука суда је *conditio sine qua non* само „уколико отпуштање са досадашњег положаја долази као последица злочина или другог (казненог, прим. аут.) дела”. Са друге стране, отпуст и премештај на нижи положај због нестручности и мањкавости у обављању службе могу уследити и без судске одлуке - на основу краљеве одлуке, инициране колегијалним захтевом неопосредно надређених органа и Приватног савета (Bazille, et al., 1905: 52).

6. Скупштина

Једнодомно народно представништво, предвиђено у краткој глави VIII Сретењског устава, по структури и саставу битно је различито од бикамералне сталешке скупштине уређене најобимнијом главом (IX) устава Виртемберга. Међутим, наведене установе имају зачуђујуће велики број заједничких црта.

На првом месту, иста је старосна граница као услов за избор депутата српске скупштине и изборних чланова „другог” (доњег) дома скупштине Виртемберга. Чл. 83. Сретењског устава, који одређује да „сваки депутат, који би се бирао за Скупштину народну, не смје млађи бити од 30 година” (Стојичић, 2002: 138), готово је идентичан §134 ст. 2. устава Виртемберга, који каже да „у други скупштински дом не може бити изабран нико, ко још није навршио тридесету годину живота” (Bazille, et al., 1905: 123-124).

Велике сличности могу се запазити у домену скупштинске надлежности. Обе врше надзор над радом државне управе. Сходно чл. 90. Сретењског устава, „Народна скупштина има право чинити књазу и државному Совјету представленија о жалбама каквим и тегобама, и молити их, да издаду закон о тому, јављати им злоупотребленија, која би видила у правленију...” (Стојичић, 2002: 138). Са друге стране, §124 устава Виртембергаставља у надлежност Скупштине да „упућује краљу своје жеље, представке и жалбе које се односе на недостатке или злоупотребе који настану у раду државне управе...”⁸ (Продановић, 1947: 77).

⁸Из цитираних одредаба може се закључити да су обе скупштине надлежне за примање и разматрање петиција о повредама права. Иако то није изричито предвиђено, „жалбе и тегобе” из чл. 90. представљају обраћања Скупштини субјеката који сматрају да им је повређено неко право. Са друге стране, у коментару устава Виртемберга истиче се да „иако није изричито прописано, право Скупштине у целини, као и појединих њених

Такође, оба органа врше надзор над применом устава од стране извршно-управне власти. Тако се у наставку чл. 90. Сретењског устава наводи право Скупштине „тужити се Књазу на државни Совјет, ако би членови његови или друге власти нарушиле устав и права, утврђена уставом, и нарушиле права кога год Србина” (Стојичић, 2002: 138). У наставку §124. устава Виртемберга наилазимо на право Скупштине да „улаже тужбе због противуставних радњи”.⁹ Напоследку, обе скупштине имају извесне буџетске надлежности. Тако је чл. 86. Сретењског устава, који прописује да се „никакав данак не може наложити или ударити без одобренија народне Скупштине” (Стојичић, 2002: 138) веома сличан другом делу §109 устава Виртемберга, који предвиђа да се „без пристанка Скупштине, ни у време мира ни у време рата, не може разрезати нити повисити ниједан непосредни или посредни порез”.¹⁰ У конкретном случају, сличност се, поред садржине, запажа и на пољу систематике. Цитиране одредбе у оба устава стоје самостално, изван генералних норми којима је одређена надлежност Скупштине, садржаних у чл. 90. Сретењског и §124. Виртембершког устава.

7. Права и дужности грађана

Први члан (108.) Сретењског и први параграф (19.) Виртембершког устава који се налазе у одељку о грађанским правимарегулишу исту материју - стицање држављанства. Штавише, израз за држављанство у Сретењском уставу – „државно грађанство”, дословни је превод одговарајућег термина у уставу Виртемберга – *"Staatsbürgerrecht"*. Према оба уставна документа, држављанство се аутоматски стиче по основу обављања државне службе. Тако Сретењски устав прописује да „сваки у време обнародованија овог устава у Србској служби у Србији и изван Србије налазећи се чиновник или служитељ христијанског вјероисповједанија...сматра се за Србина, и има право, уживати србско државно грађанство” (Стојичић, 2002: 139-140). По уставу Виртем-

домова, да од појединаца и правних лица примају молбе (петиције) у предметнима који се тичу њихових права и интереса, никада није било доведено у питање” (Bazille, et al., 1905: 123-124).

⁹ Са том разликом, што се виртембершка скупштина у случају постојања повреде устава не обраћа владару, већ посебном Државном суду, установљеном у §195. у циљу „судске заштите Устава”.

¹⁰ И Сретењски устав брани да се без сагласности Скупштине повећава износ већ постојећег пореза, и то чл. 102, садржан у X глави („о финансији (азнадарству)”). Поређења ради, горе цитирани §109 устава Виртемберга налази се у глави која носи идентичан назив – *"Von dem Finanzwesen"*.

берга, „пријемом у државну службу наступа пријем у државно грађанство, али само за време обављања службе” (Bazille, et al., 1905: 29).

Прилична сличност уочљива је и у погледу увођења опште војне обавезе. Сретењски устав у чл. 121. наређује да је „сваки Србин дужан ићи на позивање правитељства на одбрану отечества ил' у регуларну ил' у уписну војску” (Стојичић, 2002: 140-141), док устав Виртемберга у §23. проглашава општом „дужност одбране отаџбине и обавезу слежења војске” (Bazille, et al., 1905: 31).

Право да се „нико не може отети од природног свог суда и отвући другому”, прописано у чл. 81. Сретењског устава (Стојичић, 2002: 137), готово је идентично формулисано као у првом делу §26. устава Виртемберга – "Niemand darf seinem ordentlichen Richter entzogen werden" (Bazille, et al., 1905: 34).

Сретењски устав је чланом 126. у наш правни поредак увео институт жалбе због ћутања управе (администрације): „Србин има право, тужити се вишој власти, када би му се ниже затезале издати рјешенија у дјелима његовим” (Стојичић, 2002: 141). Цитирани члан сличан је, истина широј и потпунијој, одредби §36 устава Виртемберга: „Свако има право да поднесе писану жалбу непосредно надређеној власти због незаконитог и неуредног поступања државног органа или одуговлачења са доношењем одлуке” (Bazille, et al., 1905: 43).

Напоследку, оба устава свим грађанима гарантују примену стандарда *nullum crimen nulla poena sine lege*, право ухапшеног да у кратком року буде упознат са разлогом лишавања слободе, неприкосновеност приватне својине и право иселења.

8. Закључак

Резултати упоредне анализе Сретењског и Виртембершког устава намећу закључак да посматрани документи заиста садрже прегршт сличности. Међутим, да се из одређених сличности даљи закључци морају изводити крајње обазриво, мисао је како највећих скептика, тако и истакнутих поборника идеје о правним трансплантима у Сретењском уставу. Најрадикалнији представник прве групе, Р. Љушић, који је мишљења да Давидовић пред собом није имао ниједан други устав, у дискусији вођеној на научном скупу "150 година од доношења Сретењског устава", истакао је како „није довољно рећи да је тај и тај члан Сретењског устава исти као тај и тај члан тог и тог устава, већ се мора показати да је Давидовић имао или читао тај и тај устав и из њега преузео то и то”.¹¹ Са друге стране на пример, С. Аврамовић, који

¹¹ Наведени цитат налази се у Зборнику радова са наведеног научног скупа, у

не само што не негира постојање правних транспланата у нашем првом уставу, већ наглашава потребу њиховог детаљнијег испитивања, лаконски напомиње да *није трансплант све што личи* (Аврамовић, 2010: 60).

Поред напред доказане језичке сличности, па чак и истоветности више одредаба, као и подударности на пољу номотехнике и систематике између Сретењског и Виртембершког устава, на овом месту ваља указати на одређене заједничке црте Кнежевине Србије и Краљевине Виртемберг у време доношења устава, и то у ширем правном и политичком контексту. Постојање таквих тачака везивања, које у конкретном случају уопште нису занемарљиве, један је аргумент више да сличности у посматраним уставима нису пука случајност.

Не улазећи у већ вишедеценијску научну расправу о томе да ли је кнез Милош желео устав или је на исти морао да пристане, као неспорна се мора подцртати чињеница да је доношењу Сретењског устава претходила дуготрајна борба између кнеза и другог важног политичког чиниоца, оличеног у старешинама, а која је своју кулминацију доживела у Милетиној буни. По речима М. Јовичића, „у том смислу, Сретењски устав, иако формално октроисан, није израз добре воље владаоачеве, него је заиста извојеван од народа, како је исправно констатовао Јаша Продановић” (Јовичић, 1985: 85). Друштвене околности које су индуковале његово доношење и сам начин на који је проглашен, „говоре о томе да се Сретењски устав, иако формално октроисан, може, у једном ширем смислу, узети као уставни пакт” (Јовичић, 1985: 86). Слично томе, устав Виртемберга је донет након петогодишњег политичког сукоба владара и сталежа, отпочетог 1814. године краљевим неуспешним покушајем да октроише устав. За разлику од других устава јужних немачких држава тога времена, „он није чин краљеве милости, проистекао из његове апсолутне моћи, већ споразум, уговорен између владе и сталежа путем обостраних изјава и резолуције, и потписан од оба уговарача – краља и земаљских сталежа” (Hartung, 1922: 129).

Независно од стварних жеља политичких актера, иза доношења Сретењског и Виртембершког устава стајала је, речима чувене мисли Виктора Игоа, „снага идеја чије је време дошло”. У Србији је била сазрела свест о потреби да се једним правним документом поставе одређене границе владарској моћи и зајемче елементарна људска права – „на живот, част и имање” (Продановић, 1947: 74). На другој страни, и доношење Виртембершког устава било је индуковано потребом „да се млада државна организација, колико је могуће, отргне од

одељку посвећеном дискусији, на 212. страни.

владарске самовоље и ограничи власт монарха, као и да се осигурају нови правни односи у које су грађани ступали, њихове слободе у односу на државну власт и једнакост пред законом” (Boldt, 1984: 75).

Могло би се рећи да су посматрани устави промовисали идентичан облик владавине, прецизније речено - исти тип ограничене монархије. Реч је о државном облику који је тадашња теорија јавног права назвала диархијом или „синкратичним образом правленија” (Матић, 1851: 151). Његова основна карактеристика је деоба власти између монарха и још једног субјекта, у конкретном случају Државног савета у Србији, односно сталешке скупштине у Виртембергу.

Говорећи о правним карактеристикама Сретењског устава, академик А. Фира истакао је да је „по својој класно-социјалној суштини то устав капитализма у настајању, са још увек израженим остацима преткапиталистичких односа” (Фира, 2009: 62). Тешко да би било која друга дефиниција боље описала и амбивалентни карактер устава Виртемберга, који је прокламовао нека изузетно прогресивна економска права, попут слободе у избору занимања, задржавши низ примеса сталешког уређења, као типично феудалних реликата.

Напоследку, обе земље су имале потребу да доношењем устава истакну својство суверених државних ентитета. За Србију је Сретењски устав требало да представља корак (и средство) на путу ка коначној еманципацији од турског сизеренства. Са друге стране, устав Виртемберга је, попут устава других јужнонемачких држава (Бајерна и Бадена из 1818. и Хесен-Дармштата из 1820. године) тежио ка очувању виртембершког суверенитета у оквиру немачког савеза (Фира, 2009: 79).

Када се сагледају све наведене околности, немогуће је отети се утиску да је Давидовић, аустријски Србин, једно време и Бечлија, и несумњиво познавалац прилика у јужним немачким државама, препознао Виртембершки устав као (једног од) погодних „донора” за своју сложену операцију. Стога, а с обзиром на уочене сличности, верујемо да смо, говорећи речником казненог права, доказали постојање „основане сумње” да се у нашем уставном првенцу налази не мали број трансплантата из овог немачког уставног документа. Међутим, да би се о њиховом постојању могло говорити „са степеном извесности”, неопходно је претходно извршити једнако детаљну упоредну анализу Сретењског устава са свимуставима који су му могли послужити као инспирација, као и тих устава међу собом, што је задатак који многоструко прелази оквири овог рада. У тај обиман и захтеван подухват, под називом „Сретењски устав и правни транспланати”, аутор ових редова се већ упустио, уз наду да ће његово успешно окончање уследити до краја текуће календарске године.

Литература

- Стојичић, С. (2002). „Државноправна историја српског народа-историјске свеске”, Ниш;
- Bazille, W, Köstlin, R. (1905). Verfassungsurkunde für das Königreich Württemberg vom 25. September 1819. mit Erläuterungen, Stuttgart;
- Аврамовић, С. (2010). Сретењски устав - 175 година после, Анали Правног факултета у Београду,(1)LVIII, 36-65;
- Boldt, H. (1984). Deutsche Verfassungsgeschichte – Politische Strukturen und ihr Wandel, Band 2: Von 1806 bis zur Gegenwart, München;
- Јовановић, С. (1932). Политичке и правне расправе I, Београд;
- Јовичић, М. (1985). Устав Књажевства Србије од 1835 ("Сретењски устав") и његово место у свету савремене уставности, Зборник радова са научног скупа „150 година од доношења Сретењског устава”, Крагујевац;
- Марковић, С. (1872). Србија на истоку, Нови Сад;
- Матић, Д. (1851). Начела умног државног права, Београд;
- Поповић, Д. (2009). Упоредно-правни поглед на организацију власти по Сретењском уставу, Зборник радова са научног скупа „Стваралаштво Димитрија Давидовића”, Земун;
- Поповић, М. (1936). Борба за парламентарни режим у Србији, Београд;
- Продановић, Ј. (1936). Уставни развитак и уставне борбе у Србији, Београд;
- Продановић, Ј. (1947). Историја политичких странака и струја, књ. I, Београд;
- Тишма, М. (2006). Правни транспланти и први српски устав из 1835. године, Београд;
- Hartung, F. (1922). Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Leipzig;

***„РЕВОЛУЦИОНАРНА ФРАНЦУСКА КОНСТИТУЦИЈА” ИЛИ
МОНАРХИСТИЧКИ УСТАВ ПО НЕМАЧКОМ МОДЕЛУ – СЛИЧНОСТИ УСТАВА
КЊАЖЕСТВА СРБИЈЕ ИЗ 1835. И УСТАВА КРАЉЕВСТВА ВИРТЕМБЕРГ ИЗ
1819. ГОДИНЕ***

Сажетак

Једну од битних ствари када говоримо о Сретењском уставу представља уважавање огромног значаја спољног утицаја. Када је реч о присуству страних правних утицаја у првом српском уставу, акценат је до

сада углавном стављан на француске уставне текстове са почетка XIX века – уставне повеље из 1814. и 1830. године. Насупрот томе, сразмерно мало пажње се посветило везама Сретењског устава са уставним документима немачких држава из првих деценија XIX века. Због тога се у науци све чешће истиче неопходност исцрпног осветљивања значаја бројних устава немачких држава при настанку српског уставног првенца.

На одређене тачке везивања Сретењског устава и устава Краљевине Виртемберг из 1819. године први је указао још Јаша Продановић почетком прошлог века. Прва велика сличност између поменутих устава. огледа се у начину на који је у првом члану, односно првом параграфу, посматраних докумената дефинисано начело државног јединства. Затим, оба устава означавају владара као „главу државе”, и истичу светост и неповредивост његове личности. Заједничко им је промовисање државног облика који је тадашња теорија јавног права назвала диархијом. Реч је о деоби власти између монарха и још једног политичког чиниоца, у конкретном случају Државног совјета у Србији, односно сталешке скупштине у Виртембергу. Саветска тела се према оба документа састоје из неодређеног броја саветника и шест министара, при чему постоји истоветност у погледу ресора. Поред тога, главна заједничка црта српског Државног совјета и виртембершког Приватног савета огледа се у посредовању у комуникацији између владара и министара. И по једном и по другом уставу чиновнике именује владар, при чему је зајамчена доступност свих служби грађанима под једнаким условима. Прилична поклапања приметна су и када је реч о контролним и буџетским овлашћењима скупштине. У одељку о правима и дужностима грађана присутне су бројне сличности, попут готово идентично формулисаног права на природног судију и опште војне обавезе. Сличности између Сретењског и Виртембершког устава на пољу језика, номотехнике и уставне систематике не могу се посматрати као пука случајност. Напротив, бројни фактори, од којих неки превазилазе оквири права, дају солидну основу за претпоставку о постојању више правних транспланата који су у први српски устав преузети из његовог виртембершког парњака. Главном редактору Сретењског устава, Димитрију Давидовићу, аустријском Србину, једно време и Бечлији, и добром познаваоцу прилика у јужним немачким државама, без сваке сумње је морала бити позната садржина Виртембершког устава. Даље, доношењу оба устава претходила је дуготрајна борба између кнеза и другог важног политичког чиниоца, у Србији оличеног у старешинама, а у Виртембергу у сталезима, што посматране документе сврстава у ред уставних пактова. И Сретењски и Виртембершки устав показују не

малу амбивалентност, прокламујући нека изузетно прогресивна решења уз истовремено задржавање одређеног броја реликата прошлости. Напоследку, заједничко им је и то што су обе земље имале потребу да доношењем устава истакну својство суверених државних ентитета.

Milan S. Momčilović, LL.M.,
*Attorney-at-Law,
PhD Student,
Faculty of Law, University of Niš*

**A "REVOLUTIONARY FRENCH CONSTITUTION" OR A MONARCHIST
CONSTITUTION BASED ON THE GERMAN MODEL: SIMILARITIES BETWEEN
THE 1835 CONSTITUTION OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND THE 1819
CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF WÜRTTEMBERG**

Summary

One of the essential aspects in examining the Sretenje Constitution of the Principality of Serbia (1835) is the recognition of the considerable influence of foreign legal models. In scholarly discussions on foreign sources shaping Serbia's first constitution, the focus has traditionally been placed on French constitutional texts from the early 19th century, particularly the Constitutional Charters of 1814 and 1830. By contrast, the connections between the Sretenje Constitution 1835 and the constitutional texts of the German states during the same period have received comparatively little attention. Consequently, contemporary legal historiography increasingly emphasizes the need for a comprehensive analysis of the influence exerted by various German constitutions on the drafting of Serbia's inaugural constitutional act.

The first to identify specific points of contact between the Sretenje Constitution 1835 and the 1819 Constitution of the Kingdom of Württemberg was Jaša Prodanović, in the early 20th century. A primary point of convergence lies in the articulation of the principle of state unity found in the opening provisions: Article 1 of the Serbian Constitution and Paragraph 1 of the Württemberg Constitution. Both texts define the ruler as the "head of state" and uphold the sanctity and inviolability of his person. They also advocate a form of government that 19th century public law theory classified as a diarchy: a shared exercise of authority between the monarch and an institutional counterweight: the State Council in Serbia, and the Assembly of Estates in Württemberg. Both constitutions prescribe councils composed of an indefinite number of councilors and six ministers, with notable parallels in ministerial portfolios. A key shared feature of the Serbian State Council and the Württemberg Privy Council is their mediating function in communications between the ruler and his ministers. In both documents, civil servants are appointed by the monarch, and equal access to public office is guaranteed to all citizens. Further parallels emerge in the provisions regulating oversight and fiscal competences of the assembly. In the sections dedicated to the rights and duties of citizens, strong

similarities appear, most notably, in the nearly identical formulations of the right to a lawful (natural) judge and the imposition of universal military service. These similarities in terminology, legislative technique, and constitutional structure should not be dismissed as coincidental. Rather, they suggest a conscious process of legal transplantation. Several contextual factors, including ones beyond the scope of law, lend strong support to the hypothesis that some provisions of the Württemberg constitution were deliberately incorporated into the Serbian one. Dimitrije Davidović, the principal author of the Sretenje Constitution (an Austrian Serb, long-time resident of Vienna, and a keen observer of political developments in the southern German states), was almost certainly familiar with the content of the Württemberg Constitution. Moreover, both constitutional enactments were preceded by protracted conflicts between the sovereign and a rival political force (Serbian elders in one case, the Württemberg Estates in the other), placing these texts within the typology of constitutional pacts. Both constitutions exhibit a distinct ambivalence: while they introduce progressive legal norms, they also retain elements of premodern institutional forms. Lastly, in both cases, the promulgation of a constitution served a clear political function: to underscore the sovereignty and statehood of their respective polities.

Keywords: constitution, Serbia, Württemberg, Sretenje Constitution, similarities.

Никола Љубисављевић, мастер правник,*
Самостални истраживач,
Република Србија

UDK: 342.4(497.11)"1888"
UDK: 328(497.11)"18"
UDK: 342.5(497.11)"1888/1903"
DOI: 10.5281/zenodo.18056769

Прегледни научни чланак

Примљен: 29.08.2025.
Прихваћен: 22.12.2025.

ДРЖАВА У ОГЛЕДАЛУ УСТАВА: КРИЗА ЛЕГИТИМИТЕТА У СРБИЈИ 1888–1903

Апстракт: Рад преиспитује однос уставности и политичке моћи у Србији између 1888. и 1903. године. Полазећи од претпоставке да устав не само да конституише институције него и одражава степен политичког легитимитета, анализирају се либерални донети Устава из 1888. године (слобода изражавања, удруживања и зборова, јачање судске заштите) и њихова ерозија у условима конфликта између круне и парламента. Истраживање комбинује анализу уставних текстова и пратећих прописа са историографијом и теоријом уставности. Показује се да је уставни оквир 1888. омогућио инклузију масовних политичких актера (радикала), али да је недостатак институционалне стабилности и суверенистички курс монархије довео до кризе легитимитета коју компромисни Устав 1901. није разрешио. Посебна пажња посвећена је односу између начела парламентаризма и краљевских прерогатива, као и ограничењима уставних гаранција у условима политичке нестабилности. Српски пример смешта се у шири европски контекст краја XIX века, у коме су либерална начела и извршна власт често били у напетости. Закључак рада је да је уставни циклус 1888–1903. показао амбивалентан однос између слободе и контроле: либералне гаранције су постојале *de jure*, али су *de facto* еродирале под притиском извршне власти и политичке нестабилности. Истовремено, овај период представља кључну фазу у обликовању модерног појма легитимитета у српској уставној мисли.

Кључне речи: Србија; Устав 1888; Устав 1901; криза легитимитета; радикали; парламентаризам; слобода штампе; владавина права.

* ljubisavljevicnikola93@gmail.com

1. Увод

Историја уставности у Србији крајем XIX века представља један од најзанимљивијих примера динамичног судара између либералних и ауторитарних тежњи у оквиру једног малог, али политички изузетно турбулентног друштва. Период од 1888. до 1903. године, који обухвата доношење „Радикалског устава“, његову суспензију и постепено урушавање уставног поретка, као и повратак на исти акт након Мајског преврата, може се описати као права школа политичке зрелости српског друштва. У том раздобљу Србија је прошла кроз највећу кризу легитимитета у својој модерној историји: институције су се љуљале између тежње за европским либералним стандардима и настојања монарха да очува широка овлашћења.

Сама идеја легитимитета власти у политичкој теорији везује се за Макса Вебера, који је разликовао традиционални, харизматски и легални тип легитимитета власти. (Weber, 1978: 215). Србија је у раздобљу 1888–1903. посебно карактеристична по томе што се креће између ова три пола: краљ Милан и Александар Обреновић тежили су да задрже елементе харизматско-монархијског ауторитета, док је растућа улога Народне скупштине и радикалске странке наглашавала значај легалног, уставом заснованог легитимитета. У том контексту, уставни нису били пука правна документа, већ „огледала државе“ у којима се одсликавао однос власти и народа.

Доношењем Устава из 1888. године, Србија је постала држава са једним од најлибералнијих уставних аката у југоисточној Европи. Тај устав је прокламовао широка грађанска и политичка права: слободу штампе, удруживања и зборовна, као и судску контролу над евентуалним ограничењима. према члану 20 Устава Краљевине Србије¹. Устав је уједно означио тријумф Радикалне странке и њене идеје народног суверенитета.

Међутим, већ почетком XX века, доношењем Устава из 1901. и учвршћивањем монархистичке власти, наступа криза уставности према члану 4 Устава Краљевине Србије². Овај акт је вратио снажнију улогу владара, укинуо радикалну доминацију и изазвао незадовољство широких друштвених слојева.

Најдраматичнији догађај тог периода, Мајски преврат 1903, није био само крвави крај династије Обреновић, већ и радикалан чин обнове уставног либерализма: одмах после промене династије, поново је враћен Устав из 1888, који је постао симбол легитимне и демократ-

¹ Устав Краљевине Србије, Београд: Државна штампарија, 1888, чл. 20

² Устав Краљевине Србије, Београд: Државна штампарија, 1901, чл. 4.

ске власти (Пешић, 2017: 152–154), Управо овај циклус – од либералног врхунца 1888, преко кризе 1901, до враћања 1903. – чини окосницу анализе кризе легитимитета у Србији на прелому векова.

У овом раду биће анализирани политички и правни механизми који су довели до кризе легитимитета: сукоб између краља и Народне скупштине, ограничење или проширење грађанских права, као и упоредни европски уставни контекст. Посебна пажња биће посвећена питању да ли су уставни били само декларативна средства владара за добијање подршке, или су заиста успели да обликују политички живот и јавно мњење.

2. Устав 1888. – тријумф либерализма у Србији

Устав Краљевине Србије из 1888. године, познат и као „Радикалски устав“, представљао је прекретницу у уставном развоју Србије XIX века. Донет је у политичком тренутку када је режим краља Милана био суочен са озбиљним притиском опозиције и незадовољством јавности, као и сопственим личним дилемама у вези са будућношћу династије (Продановић, 1936: 54).

2.1. Политичке околности доношења устава

Устав је донет после дубоких криза изазваних Тимочком буном (1883) и политичким сукобима између Напредне и Радикалне странке. Радикали су, ослоњени на масовну подршку народа, инсистирали на већем учешћу скупштине у вршењу власти и ширим грађанским правима. Милан Обреновић је, након искуства с порастом радикализма, али и личних разлога (бракоразводна криза и планови о абдикацији), схватио да мора да изађе у сусрет захтевима опозиције и западних сила (Пешић, 2017: 152–154).

Христићева влада из 1887. године била је задужена да припреми терен за нови устав. Укључени су људи од краљевог поверења, попут Чедомира Мијатовића и Владана Ђорђевића, али и они спремни на компромис са радикалима (Пешић, 2017: 152–154). Уставна комисија, у којој су доминирали радикали, убрзо је израдила текст устава по узору на белгијски устав из 1831. године – документ који је у то време важио за један од најлибералнијих у Европи (Стојановић, 2015: 2–7).

2.2. Садржина устава

Устав из 1888. прокламовао је широк каталог грађанских и политичких права. Најзначајније одредбе биле су:

Слобода штампе: Устав је забранио све превентивне мере попут цензуре, административних опомена или јемстава. Новине су могле бити забрањене само у изузетним случајевима, попут увреде краља или позива на оружану побуну, и то искључиво судском одлуком донетом у року од 24 часа, према члану 15 Устава Краљевине Србије³.

Тајна писама и телеграма: Устав је гарантовао неповредивост тајне преписке, уз ограничење само у случају кривичне истраге или ратног стања према члану 16 Устава⁴.

Слобода зборова и удруживања: Зборови у затвореном простору били су потпуно слободни, док су јавни зборови на отвореном захтевали претходно обавештавање власти. Право на удруживање је било званично признато, без могућности превентивне забране, како је прописано у члановима 18–20 Устава⁵.

Скупштинска власт: Народна скупштина добила је шири овлашћења, посебно у контроли финансија и одобравању закона, чиме је значајно ослабљена дотадашња доминација извршне власти (Продановић, 1936: 54).

Овакве одредбе представљале су револуционарни искорак у односу на Намеснички устав из 1869, који је само декларативно признавао слободу штампе и зборова, али је власт имала широка овлашћења да их суспендује (Стојановић, 2015: 2–7).

Оваква уставна решења нису имала само декларативни карактер, већ су представљала одраз зрелости политичке јавности и растућег утицаја парламентаризма у Србији крајем XIX века. Усвајање Устава из 1888. године било је резултат компромиса између либералних и радикалних струја, при чему је тежиште власти постепено прелазило са монарха на представничко тело. У том процесу посебно место заузимао је развој политичке штампе, која је постала кључни инструмент обликовања јавног мњења и контроле власти. Истовремено, примена уставних слобода у пракси показала је ограничења младог парламентаризма, јер је политичка борба често прерастала у институционалну кризу.

2.3. Значај уставних гаранција

Устав из 1888. означио је не само победу радикалне идеје народног суверенитета, већ и почетак институционализације грађанских права у српском правном поретку. Савременици су га доживљавали као „победу народа над самовољом круне“. Здрава Стојановић је у својој

³ Устав Краљевине Србије, Београд: Државна штампарија, 1888, чл. 15.

⁴ Исто, чл. 16.

⁵ Исто, чл. 18–20.

анализи нагласила да је тим уставом Србија достигла европске стандарде политичких права што је уједно био и показатељ да је уставна мисао коначно престала да буде само копија страних модела и постала унутрашњи политички захтев (Миловановић, 1903: 523).

Међутим, упркос свом либералном тону, Устав из 1888. није успео да обезбеди трајну равнотежу између грађанских слобода и политичке стабилности. Учестале смене влада, оштра страначка поларизација и сукоби између радикала и круне постепено су подривали поверење у институције парламентаризма. Управо тај контекст отворио је пут ревизији уставног поретка и доношењу новог акта 1901. године, познатог као „Априлски устав“. Он је, под плаштом компромиса, настојао да поврати равнотежу између краља и скупштине, али је у суштини означио корак уназад у развоју уставног либерализма у Србији.

2.4. Легитимитет и европски контекст

Када се посматра у ширем контексту, Устав 1888. се може упоредити са либералним уставима других европских држава тог времена, као што су белгијски устав из 1831. или француски устав из III републике. Он је био пример да једна мала и млада држава може прихватити либерална начела у тренутку када су и у већим европским монархијама постојале тензије између парламента и краља. Управо због тога, овај акт је често називан „српским Magna Cartom“ (Бјелица, 1978: 217–218).

Иако је Устав Краљевине Србије из 1888. године представљао врхунац либералног уставног развоја и донео до тада најшири каталог грађанских и политичких права, његова примена врло брзо је наишла на озбиљне изазове. Проблем није био у самом тексту устава – који је био јасно уређен и заснован на европским узорима – већ у политичкој пракси, односно у неспремности владара и дела политичке елите да прихвате ограничење сопствене власти (Стојановић, 2015: 2–7).

Краљ Милан, који је још током припреме устава био суочен са снажним опозиционим таласом и личним кризама, доживљавао је нови устав као наметнут компромис, а не као свој политички избор. Иако је формално потврдио устав, већ 1889. године абдицирао је у корист малолетног сина Александра, препуштајући политичку сцену радикалима који су постали носиоци новог поретка (Пешић, 2017: 152–154). Радикалска власт покушала је да доследно примени уставне гаранције, али је њихово инсистирање на ширем учешћу грађанства у политици убрзо довело до конфликта са круном.

Посебно тешка ситуација настала је након што је краљ Александар пунолетством преузео власт 1893. године. Млад и неискусан, али

амбициозан, Александар је убрзо показао склоност ка ауторитарном владању. Његови државни удари (1893, 1894. и 1899. године) и честа распуштања Народне скупштине показали су да уставне гаранције саме по себи нису довољне ако изостаје политичка воља за њихову примену. (Ђ. М. Пешић, 1987: 12–17). Устав из 1888. постао је „мртво слово на папиру“ онда када је краљ својим актима вратио уставне одредбе на ниво пре 1869, обнављајући превласт круне над парламентом (Продановић, 1936: 117–130).

Криза легитимитета државне власти тиме је постала очигледна. Са једне стране, друштво је захтевало парламентаризам и владавину права; са друге стране, монарх је настојао да очува примат извршне власти. Овај раскорак довео је до сталних политичких криза и нестабилности, које су кулминирале краљевим уставним експериментом из 1901. године. Тзв. „Априлски устав“ поново је нагласио монархов положај и вратио бројна овлашћења која су 1888. године била ограничена⁶.

Овим уставом краљ је добио право да распушта Народну скупштину, одлучује о њеном сазивању и у одређеним случајевима именује намесништво⁷. На тај начин извршна власт је стављена у зависност од воље владара, што је представљало корак уназад у односу на радикалски устав. Јасна разлика између устава из 1888. и 1901. године сведочи о пулсирајућем ритму српског уставног развоја: сваки талас либерализације праћен је контраталасом ауторитаризма, што је у јавности стварало осећај трајне нестабилности (Миловановић, 1903: 523). Криза легитимитета у овом раздобљу није била само правна или институционална, већ пре свега политичка и морална. Јавност је све мање веровала да се државна власт заснива на стабилним и доследним правилима, а све више је уочавала да исход зависи од личне воље краља. Ово неповерење, удружено са незадовољством због краљевог брака са краљицом Драгом и све чешћим ауторитарним потезима, створило је атмосферу у којој је крајњи чин – Мајски преврат 1903. године – био доживљен као „очишћење“ и покушај обнове изгубљеног легитимитета државе (Ванас, 1984: 4–8).

3. Европски узор у развоју српске уставности

Српска уставна традиција XIX века није настала у вакууму. Иако је Србија у то време била млада држава која се тек еманциповала из османског оквира, њени државници, интелектуалци и политички актери пажљиво су пратили кретања у европском праву и политици.

⁶ Устав Краљевине Србије, Београд: Државна штампарија, 1901, чл. 4.

⁷ Исто, чл. 18–21.

Развој српских устава од 1835. до 1888. године одвијао се у сталном дијалогу са европским искуствима и уставним документима који су, у ширем смислу, постављали стандарде грађанских и политичких слобода (Миловановић, 1903: 523).

Већ у средњем веку, европска правна традиција поставила је темеље модерног појма људских права. Најпознатији документ тог доба, *Magna Carta Libertatum* из 1215. године, није био демократски у савременом смислу речи, али је представљао преломну тачку у историји ограничења апсолутне власти монарха. Њене одредбе о неповредивости слобода и заштити имовине, као и услов да краљ не може наметати нове порезе без пристанка барона, представљале су семе каснијег парламентаризма. Уследили су и други документи који су постепено градили корпус индивидуалних права: *Petition of Right* из 1628. године забранио је хапшења и кажњавања без судског поступка, док је *Habeas Corpus Act* из 1679. године институционализовао право сваког појединца да се у року појави пред судијом, чиме је ограничена самовоља извршне власти.

Ови текстови, како истиче Миловановић, били су још увек производ сталешког друштва: права су углавном била резервисана за одређене друштвене слојеве, а не за све грађане. Ипак, њихов значај био је у томе што су поставили правну формулу по којој држава више није могла да делује искључиво на основу самовоље, већ је морала да призна одређене границе власти. Тај принцип касније ће постати универзалан.

Преломну тачку у европској правној мисли донели су Америчка декларација независности (1776) и Француска декларација о правима човека и грађанина (1789). Ови документи по први пут проглашавају да су сва људска бића носиоци једнаких и неотуђивих права, права која држава не даје, већ само признаје и штити. Амерички пример унео је концепт народног суверенитета као темеља политичког поретка, док је француски нагласак на слободи, једнакости и братству ушао у уставне текстове широм Европе. Србија, као држава која је тек излазила из окриља Османског царства, усвајала је ова начела са закашњењем, али су она постала инспиративни узор за српску либералну елиту (Стојановић, 2015: 2–3).

Управо кроз ова европска искуства Србија је градила сопствени уставни пут. Домаћи аутори и државници често су указивали на то да „српска уставна мисао није настала одједном, већ је полако сазревала под утицајем великих европских слобода. Због тога није случајно да је Сретенски устав из 1835. године унео одредбе које су, иако кратко-трајне, директно инспирисане француским и белгијским узорима: про-

кламовоао је „општенародна права“, забранио телесне казне и нагласио принцип поделе власти (Продановић, 1936: 54).

На тај начин, европски узор и нису били само далека теорија, већ и практичан модел за домаће уставотворце. Њихов утицај осетио се у сваком наредном уставу – од 1838. и 1869. па све до кључног Устава из 1888. године.

4. Српски устав и у европском контексту (1835–1869)

Развој српске уставности у XIX веку тешко је замислити без увида у постепено увођење првих писаних устава. Србија је, као држава која је тек улазила у модерне институционалне токове, усвајала уставе не само као израз унутрашњих политичких потреба већ и као одговор на међународне околности и притиске великих сила.

Сретенски устав из 1835. године представљао је први модерни устав Србије, али и један од најнапреднијих докумената тога доба у југоисточној Европи. Његово доношење било је резултат тежњи кнеза Милоша Обреновића и његових сарадника да модернизују државу и уреде односе власти. Устав је прокламовао поделе власти на законодавну, извршну и судску, ограничавајући апсолутистичку власт кнеза. Посебну важност имале су одредбе о „општенародним правима“ која су гарантовала личну слободу, неповредивост личности и имовине, као и правну сигурност грађана. Иако није у потпуности спроведен у пракси, овај устав је показао да је Србија била у току са савременим европским кретањима (Стојановић, 2015: 2–7).

Ипак, реакција великих сила (Русије, Аустрије и Османског царства) била је изразито негативна. Сматрали су да је Сретенски устав „превише слободоуман“ и да угрожава позицију кнеза. Под њиховим притиском устав је убрзо суспендован, што показује да је у то доба спољни фактор играо кључну улогу у обликовању српске уставности. Ово искуство ће оставити дубок траг: сваки наредни покушај уставотворства морао је да се креће у оквирима прихватљивим не само за домаће политичке снаге него и за међународне актере.

Следећи важан корак био је Турски устав из 1838. године, донет под директним утицајем Порте и великих сила. Устав је формално ограничио власт кнеза и установио Државни савет као колективни орган власти. Иако је овај документ садржао одређене гаранције личних слобода (сигурност личности, заштита имовине, слобода вероисповести и трговине), политичка права нису била развијена (Продановић, 1936: 54). Народна скупштина није имала трајно и обавезно место у уставном систему, што је значило да је демократизација јавног живота одложена.

Турски устав је, дакле, више служио као инструмент контроле власти него као средство ширења грађанских слобода.

Упркос томе, управо у овом периоду почиње да се јављају либералне тежње унутар српског друштва. Утицај револуције 1848. године био је значајан: идеје које су долазиле преко „Паризлија“ и домаћих интелектуалаца надахнуле су нову генерацију политичких актера. У том контексту важно је истаћи да се на Петровској скупштини 1848. године по први пут јавно износи захтев за слободу штампе и народну скупштину. Иако ови захтеви нису одмах остварени, они представљају почетак модерног српског либерализма.

Конечно, после убиства кнеза Михаила 1868. године, Србија добија Устав из 1869. године (тзв. Намеснички устав). Овај устав је био компромис између конзервативних и либералних струја: са једне стране признао је одређена грађанска и политичка права (право гласа за све пунољетне Србе који плаћају порез), а са друге стране оставио је широка овлашћења извршној власти. На пример, члан 38. устава предвиђао је могућност увођења ванредног стања, чиме је омогућено суспендовање политичких слобода у кризним ситуацијама. Овакво решење било је карактеристично за европску континенталну уставну традицију XIX века: формално прокламовање права, али уз велики број ограничења која су властима омогућавала широке интерпретације.

Стога, период 1835–1869. може се посматрати као школа уставности у Србији: у њему се постепено обликује појам народног представништва, развијају се зачетци грађанских и политичких права, и истовремено тестирају границе између слободе и ауторитарне контроле. Устави из тог периода били су недовољни са становишта модерне демократије, али су поставили темеље за велики искорак који ће уследити Уставом из 1888. године.

4.1. Устав из 1888. године – врхунац либералне уставности у Србији

Устав Краљевине Србије из 1888. године с правом се сматра једним од најлибералнијих устава XIX века не само на Балкану, већ и у ширем европском контексту. Његово доношење било је резултат политичког компромиса између краља Милана и Радикалне странке, која је у то време уживала снажну подршку народа. Притисак јавности након пораза у Српско–бугарском рату 1885. и све већег незадовољства ауторитарним методама владавине довео је до тога да круна прихвати либералнији уставни поредак.

Оно што овај устав издваја јесте обим и садржина политичких и грађанских права која су по први пут у српској уставној историји била

јасно прокламована и институционално заштићена. Члан 15. гарантује слободу штампе, забрањујући све превентивне мере као што су цензура, административне опомене или обавезна јемства. Новине се више нису могле забрањивати на основу самовољне одлуке полиције или министра, већ искључиво судском пресудом. Чак и у случајевима када је било речи о тешким делима – попут увреде краља или позива на оружану побуну – суд је морао донети одлуку у року од 24 часа. Такав механизам је представљао снажан штит против злоупотребе власти и доследно увођење начела владавине права у област слободе изражавања.

Устав је такође садржао изричите гаранције тајне писама и телеграма, осим у случајевима рата и кривичне истраге. Овакво решење сведочи о модерној свести законодаваца да приватна сфера грађана мора бити заштићена чак и у условима јаке монархијске власти.

Још једна важна новина била су права на окупљање и удруживање. Устав је разликовао јавне зборове у затвореном простору, који су били потпуно слободни, и јавне зборове на отвореном, за које је било потребно обавестити власт. Иако је ова одредба задржавала могућност државне контроле, она је ипак представљала напредак у односу на претходне режиме, где су јавна окупљања често била забрањивана или третирана као угрожавање поретка. Право удруживања било је изричито признато, а свако превентивно спречавање оснивања друштава било је забрањено.

Посебан значај Устава из 1888. огледа се и у јачању парламентаризма. Народна скупштина је добила шири овлашћења, укључујући контролу буџета, надзор над извршном влашћу и активнију улогу у законодавном процесу. То је био крупан искорак у односу на Устав из 1869, који је, иако формално признавао одређена права, у пракси остављао широко поље за самовољу владара и владе (Пешић, 2017: 152–154).

Историчари оцењују да је Устав из 1888. био резултат дуготрајне еволуције српске уставности и коначни корак ка усклађивању са европским либералним стандардима. Он је уједно и документ који је у великој мери обликовао политички идентитет Србије на крају XIX века, јер је у јавном мњењу створио уверење да је слобода штампе, удруживања и политичког деловања нешто што је трајно освојено и што се више не може укинути без озбиљног отпора друштва.

Упркос томе, треба имати у виду да је либерални оквир био стално изложен изазовима. Владајући кругови и даље су покушавали да у пракси ограниче политичке слободе, позивајући се на ванредне прилике или „државни интерес“. Ипак, формално–правни текст Устава

из 1888. постао је симбол нове фазе у историји Србије и чврст доказ да је држава била спремна да прихвати начело правне државе.

4.2. Устав из 1901. године и криза уставности

Након што је Устав из 1888. године унео Србију у етапу највеће либерализације у њеној историји XIX века, крајем века долази до обрта. Политичка нестабилност, краљ Миланова абдикација (1889), владавина намесништва за малолетног краља Александра и нагли раст утицаја Радикалне странке довели су до изражених тензија између монархије и парламента. Радикали су у том периоду стекли широку базу подршке, али је краљ Александар, желећи да поврати изгубљени ауторитет круне, у више наврата покушавао да ограничи њихову политичку моћ. Најзначајнији корак у том правцу било је доношење новог Устава 1901. године.

Устав из 1901. био је резултат тежње да се ограничи радикалска већина у парламенту и да се краљу поново обезбеде шире надлежности. Он је у правној теорији и историографији познат као један од најрепресивнијих устава у модерној српској историји, јер је значајно оснажио монархијски елемент и утицај извршне власти на рачун народне представничке институције (Михајловић, 2009: 201). Најпре, устав је предвиђао поступак за случај малолетства престолонаследника – могућност именовања намесништва од стране краља, али и преузимање надлежности од стране Савета министара у одређеним околностима. То је представљало одступање од либералних начела из 1888. године, у којима је све било подређено надзору парламента.

Кључна новина била је могућност да краљ распусти Народну скупштину без озбиљних ограничења, уз једино формално правило да мора расписати нове изборе у року од три месеца и сазвати нову скупштину у року од четири. У пракси, то је значило да је краљ могао да у сваком тренутку елиминише неповољан парламентарни састав и омогући себи привремену самовладу.

Друга важна промена односила се на завршетак рада парламента. Седнице Народне скупштине могле су бити окончане краљевом беседом, посланицом или чак једноставним краљевим указом. На тај начин, круна је добила инструмент да контролише не само избор, него и сам рад парламента (Михајловић, 2009: 203–205).

Устав је такође уредио ситуацију у случају краљевог одсуства из земље – краљ је својом прокламацијом могао да одреди ко врши краљевску власт и у којим границама. Ово решење практично је омогућавало да монарх, чак и када није присутан, контролише извршну власт по сопственом нахођењу.

Упоредна анализа показује да је Устав из 1901. године био директна реакција на „претеране слободе“ из 1888., којих се краљевски двор плашио након серије криза, укључујући раст радикалног утицаја и унутрашњу нестабилност. Ако је Устав из 1888. био симбол парламентаризма, онда је Устав из 1901. био покушај обнове аутократије у институционалној форми.

Савременици и каснији историчари често су истицали да је овај устав само продубио кризу легитимитета српске државе. Уместо да обезбеди стабилност, он је још више удаљио владара од народа. Опозиција га је доживљавала као „отимање“ већ освојених права, што је појачало радикализацију политичке сцене и неповерење у сам институт монархије. Управо у том периоду јавља се и све израженија критика династије Обреновић, која ће кулминирати Мајским превратом 1903.

Устав из 1901. године остао је тако у историји забележен као документ који је више продубио него решио политичку кризу у Србији. Његове одредбе нису успеле да спрече парламентарни хаос нити да стабилизују однос између владара и опозиције. Напротив, оне су створиле утисак да монархија нема капацитет за демократско функционисање, што је додатно ослабило њен легитимитет и приближило Србију преломној тачки 1903. године.

5. Криза легитимитета и Мајски преврат 1903. године

Устав из 1901. године, уместо да стабилизује државу, продубио је неповерење између владара и народа. Са једне стране, краљ Александар је добио инструменте да контролише и распушта парламент по сопственом нахођењу. Са друге стране, Народна скупштина, ослабљена новим уставним решењима, није имала довољно снаге да буде аутентични израз народне воље. То је довело до све чешћих оптужби да је српска држава формално уставна, али да у пракси функционише као самовлашће.

У годинама након доношења Устава, Александар је покушао да комбинује ауторитарне мере са личним политичким иницијативама. Најконтроверзнији потез био је његов брак са Драгом Машин (1900), који је изазвао снажан отпор у јавности и политичким круговима. Сматрало се да избор супруге без краљевског порекла урушава углед династије, а гласине да краљица Драга нема наследника додатно су појачавале кризу легитимитета. Опозициони политичари и штампа користили су сваки повод да доведу у питање законитост и моралност краљеве власти.

Устав из 1901. предвидео је Двојну скупштину – Сенат и Народну скупштину – као покушај да се створи противтежа радикалима. Сенат

је именовао краљ, што је требало да обезбеди његов трајни утицај у законодавству. У пракси, то решење није донело стабилност, већ је произвело још већу парализу: опозиција је сматрала да Сенат представља „вештачку конструкцију“ која одузима народу право на одлучивање. Тако је уставни систем функционисао у атмосфери конфликта, без стварне подршке јавности.

Кључни моменат кризе легитимитета представљао је период 1902–1903, када су све друштвене снаге – радикали, либерали, па чак и део напредњака – почеле да доводе у питање опстанак династије Обреновић. У народу се ширило уверење да је краљ Александар изгубио контакт са реалношћу и да његова власт представља препреку модернизацији државе. Уместо легитимитета који почива на праву и подршци грађана, краљ се све више ослањао на војску и полицијску репресију (Продановић, 1936: 410). Незадовољство је кулминирало у ноћи између 28. и 29. маја 1903. године, када су завереници из редова српске војске извели државни удар – Мајски преврат. Краљ Александар и краљица Драга брутално су убијени у дворцу, а династија Обреновић окончала је своју владавину која је трајала скоро читав век. На престо је доведена династија Карађорђевић, са краљем Петром I, који је симболизовао обнову парламентаризма и либералне демократије.

Историчари истичу да је Мајски преврат био последица вишегодишње ерозије легитимитета монархије. Устав из 1888. омогућио је да грађани осете снагу својих политичких права; зато је сваки покушај њиховог укидања, попут устава из 1901, изазивао још снажнији отпор. Криза није била само политичка, већ и морална: народ је изгубио поверење у владара који није умео да буде арбитар између различитих друштвених снага, већ је упорно бирао репресију и личне интересе (Продановић, 1936: 412). Мајски преврат је тако означио крај једне епохе и почетак нове фазе српске уставности. Са Петром I и повратком на устав из 1888, Србија је ушла у доба парламентарне демократије, али и у нови круг изазова – како ускладити либералне институције са политичком стварношћу Балкана.

Априлски устав из 1901. године представљао је покушај реституције краљевских прерогатива и реакцију на институционалне слабости претходног уставног поретка. Док је Устав из 1888. тежио да оснажи скупштинску власт и либерализује политички живот, нови устав је настојао да успостави двопарламентни систем и поново учврсти позицију монарха у процесу законодавства. Формално је задржао неке одредбе о грађанским правима, али их је праксом значајно ограничио. На тај начин, уставни развој Србије на прелазу из XIX у XX век добија циклични карактер — између либералне експанзије и ауторитарне консолидације. (Продановић, 1936:418–424)

6. Закључак

Период од 1888. до 1903. године представља једну од најдинамичнијих етапа уставне историје Србије. Устав из 1888. означио је врхунац либералног развоја српског уставног система XIX века. Он је по први пут доследно гарантовао слободу штампе, удруживања и зборова, као и заштиту основних грађанских права, чиме је Србију сврстао у ред модерних европских држава. Ово је у јавности створило очекивање да ће уставност и парламентаризам постати трајна основа политичког живота.

Међутим, већ почетком XX века показало се да су институције и правне гаранције биле крхке у сусрету са самовољом владара. Устав из 1901. године вратио је примат краљу, ослабио улогу Народне скупштине и отворио простор за ауторитарно управљање. Овим је створена дубока криза легитимитета, јер је грађанство већ било упознато са ширим правима и слободама и није прихватало њихово укидање.

Догађаји који су уследили, нарочито Мајски преврат 1903. године, показали су да се институционална стабилност не може градити искључиво на правним текстовима, већ и на поверењу између власти и народа. Устави су у Србији крајем XIX и почетком XX века били не само правни акти, већ и огледала политичке борбе – између либерализма и ауторитаризма, између европских узора и домаћих специфичности, између краља и парламента.

Стога, овај период се може окарактерисати као „школа политичке зрелости“: искуство слободе из 1888. и искуство репресије из 1901. створили су свест да је трајна демократизација могућа само кроз уставност која има реалну подршку грађана. Мајски преврат је био насилан, али је уједно отворио пут ка новој уставној епохи са династијом Карађорђевић, где је легитимитет почивао више на институцијама, а мање на личности владара.

Посматрано у ширем контексту европске уставне еволуције, овај циклус показује да је легитимитет трајан само када правни оквир прати стварне друштвене односе. Српско искуство краја XIX века тиме пружа драгоцен историјски пример о границама формалне уставности и нужности политичке културе као предуслова за опстанак демократског поретка.

Литература

Banac, I. (1984). *The National Question of Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press.

Weber, M. (1978). "The Types of Legitimate Domination." In *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (Vol. 1), edited by Guenther Roth & Claus Wittich, pp. **212–216**. Berkeley: University of California Press.

Бјелица, М. (1978). „Борба за слободу штампе у Кнежевини Србији.“ Историјски часопис, књ. IX, стр. 217–218.

Михајловић, В. (2009). *Уставно право*. Краљево

Миловановић, М. (1903). *Уставно право Краљевине Србије*. Београд: Српска краљевска академија.

Пешић, Ђ. М. (1987). *Страначке борбе у Краљевини Србији (1884–1887)*. Београд: САНУ.

Пешић, М. (2017). *Политичке странке и увођење парламентаризма у Србији од 1881. до 1903. године*. Ниш: Филозофски факултет.

Продановић, Ј. М. (1936). *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*. Београд: Г. Кон.

Стојановић, З. (2015). „О политичким правима и слободама у Кнежевини и Краљевини Србији – уставни и законски оквири XIX века.“ *Зборник радова Правног факултета у Бањој Луци*, год. 57, св. 80, стр. 271–284.

Устав Краљевине Србије. (1888). Београд: Државна штампарија.

Устав Краљевине Србије. (1901). Београд: Државна штампарија.

ДРЖАВА У ОГЛЕДАЛУ УСТАВА: КРИЗА ЛЕГИТИМИТЕТА У СРБИЈИ 1888–1903

Резиме

Овај рад истражује сложен однос између уставности и политичког легитимитета у Србији у периоду од 1888. до 1903. године – раздобљу обележеном оштрим осцилацијама између либералних реформи и монархистичког апсолутизма. Основна теза рада је да устав једне државе не представља само правни оквир институционалне организације, већ и огледало степена поверења и легитимитета на којем почива политичка власт. Уставни текст, у том смислу, истовремено је и правни инструмент и политички одраз зрелости једног друштва.

Истраживање започиње усвајањем Устава из 1888. године, познатог као „Радикални устав“, који представља прекретницу у српској правној историји. Инспирисан Белгијским уставом из 1831. године, овај документ је увео један од најлибералнијих уставних оквира у југо-источној Европи. Он је гарантовао слободу штампе, зборова и удруживања, јачао независност судства и ограничавао утицај извршне власти на законодавни процес. Устав је симболизовао победу начела народног суверенитета и парламентаризма, сврставајући Србију међу европске уставне монархије које су прихватиле владавину права као темељ државне власти. Међутим, овај либерални замах убрзо је наишао на отпор унутар саме монархије.

Абдикација краља Милана, оштра страначка подела између радикала и напредњака и лична владавина краља Александра Обреновића постепено су подривали правну стабилност. Устав из 1888. године, замишљен као гарант грађанских права, постао је талац страначких сукоба и монархових интервенција. До 1901. године донет је нови, тзв. „Априлски устав“, којим су поново проширена краљева овлашћења, уведен Државни савет као горњи дом и ограничене поједине слободе под изговором очувања државне стабилности. Тај повратак са либералног на контролисани уставни модел продубио је кризу легитимитета српске државе.

Рад комбинује правноисторијску и теоријску анализу како би показао да су нестабилне институције и одсуство политичке зрелости спречили укоренивање либералних норми. Правни поредак је осцилирао између формализма уставног текста и прагматизма политичке праксе. У том контексту, устав је функционисао мање као трајни друштвени уговор, а више као поље борбе између модернизације и ауторитаризма.

Мајски преврат 1903. године, којим је насилно окончана династија Обреновић, тумачи се не само као династичка смена, већ и као чин обнове уставног легитимитета. Поновно ступање на снагу Устава из 1888. године за време краља Петра I представљало је симболичну и практичну потврду парламентарне демократије и владавине права. Прелазак на династију Карађорђевић означио је затварање једног уставног циклуса и почетак новог, утемељеног на ширем друштвеном поверењу и континуитету институција.

Закључак рада је да уставни циклус 1888–1903. открива крхку природу српске уставности: правни текстови сами по себи не могу обезбедити стабилност без политичке одговорности и међусобног поверења између владара и народа. Српско искуство, посматрано у ширем европском контексту, показује да трајност уставне демократије не зависи од формалног преузимања либералних модела, већ од унутрашњег усвајања њихових вредности. Држава, посматрана кроз огледало својих устава, тако одражава не само свој правни поредак, већ и моралну и политичку зрелост друштва.

Nikola Ljubisavljević, LL.M.,
Independent Researcher

THE STATE IN THE MIRROR OF THE CONSTITUTION: THE LEGITIMACY CRISIS IN SERBIA (1888–1903)

Summary

This paper explores the complex relationship between constitutionalism and political legitimacy in Serbia in the period between 1888 and 1903, which was marked by sharp oscillations between liberal reform and monarchical absolutism. The central argument is that the constitution of a state not only defines its institutional framework but also mirrors the degree of public trust and legitimacy upon which political power rests. In this sense, constitutional design represents both a legal instrument and a political mirror reflecting the maturity of a society's governance culture.

The research starting point is the adoption of the 1888 Constitution, commonly known as the "Radical Constitution," which was a landmark in Serbian legal history. Drawing inspiration from the Belgian Constitution of 1831, it introduced one of the most liberal frameworks in Southeastern Europe. The document guaranteed freedom of the press, assembly, and association, strengthened judicial independence, and curtailed executive interference in the legislative process. It symbolized the triumph of popular sovereignty and the parliamentary principle, positioning Serbia among the European constitutional monarchies that embraced the rule of law as a foundation of governance. Yet, this constitutional optimism soon encountered the limits of political reality.

The abdication of King Milan, factional polarization between the Radicals and the Progressives, and the personal rule of King Alexander Obrenović gradually eroded the liberal order. The 1888 Constitution, conceived as a safeguard of citizen rights, became hostage to unstable party coalitions and monarchical interventions. By 1901, the promulgation of a new Constitution, the so-called "April Constitution," marked an explicit retreat from the principles established in 1888. It reinstated royal prerogatives, introduced a bicameral legislature with a monarch-appointed Senate, and justified restrictions on civil liberties under the pretext of restoring national unity. This regression from liberalism to controlled constitutionalism deepened the legitimacy crisis of the Serbian state.

The paper combines legal and historical analysis of constitutional texts and accompanying legislation with historiography, political theory and constitutionality theory to show how fragile institutions and the absence of a civic

ethos prevented constitutional norms from taking firm root. The legal order oscillated between two extremes: the formalism of written law and the pragmatism of political expediency. In this context, the constitution functioned less as a stable social contract and more as a battleground between modernity and autocracy.

The May Coup of 1903, which violently ended the Obrenović dynasty, is interpreted not merely as a dynastic upheaval but as an act of constitutional restoration. The re-adoption of the 1888 Constitution under King Peter I symbolized a renewed faith in parliamentary democracy and a reassertion of legality as the moral basis of authority. The transition to the Karađorđević dynasty thus closed one constitutional cycle and opened another, grounded in broader social legitimacy and a clearer sense of institutional continuity.

The author concludes that the constitutional cycle of 1888–1903 demonstrates the fragile nature of Serbian constitutionalism: legal texts alone could not secure stability without a genuine culture of political responsibility and mutual trust between ruler and nation. Viewed in a comparative European perspective, the Serbian case reveals that the endurance of constitutional democracy depends less on formal imitation of liberal models and more on the internalization of their values. Thus, seen through the mirror of its constitutions, the state reflects not only its legal order but also the evolving moral and political maturity of its society.

Keywords: *Serbia, Constitution of 1888, Constitution of 1901, legitimacy crisis, parliamentarism, freedom of the press, rule of law.*

Јован Цонић,*
Истраживач-приправник,
Иновациони Центар, Универзитет у Нишу,
Наталија Тодоровић,**
Истраживач-приправник,
Иновациони Центар, Универзитет у Нишу,
Република Србија

UDK: 323(497.11)"18"
UDK: 94(497.11)"18"
DOI: 10.5281/zenodo.17119211

Прегледни научни чланак

Примљен: 28.07.2025.
Прихваћен: 15.08.2025.

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА – ПУТ КА ПОТПУНОЈ НЕЗАВИСНОСТИ***

Апстракт: Овај рад се бави државно-правном анализом ситуације у којој се српски народ и његово државно руководство налазило у 19. веку. Наиме, овај период представља време буђења државничке идеје у српском народу која се кроз бројне устанке и ратове коначно реализовала и постала стварност. Крхка аутономија која је добијена Првим и Другим српским устанком јачала је из године у годину, а турски утицај све више слабио. Букурешки мир из 1812. године између Русије и Турске са својом 8. тачком тицао се Србије (Карађорђе га није прихватио, представљао је амнестију за Србе али уз повратак освојених градова Турској) и представљао ослонац за издејствоване Хатишерифе из 1830. и 1833. године. Доношење Сретењског устава из 1835. године, те устава из 1838. године (Турски устав), затим из 1869, 1888, 1901, 1903. године, а уз све то и династичке борбе и превирања на престо Србије уз бројне ратове говоре само колико је овај период био важан за целокупну државно-правну историју Србије и српског народа.

Кључне речи: Србија, кнежевина, самосталност, устав, рат.

* jovanconic96@gmail.com

** natalija.n.bogdanovic@gmail.com

*** Овај рад је подржан од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација број 451-03-136/2025-03/200371.

1. Увод

Овај рад се бави анализом развоја српске државности у 19. веку. Наиме, овај век је по много чему био пресудан за српски народ, у њему се десила српска револуција која је кроз Први и Други српски устанак означила прекид вишевековног ропства под Отоманским царством. Извојевана слобода ставила је пред српски народ и његово државно и војно руководство ново искушење. Наиме, једном извојевана слобода требала је бити одбрањена и очувана од насртаја како старих непријатеља оличених у Отоманском царству тако и од неискрених пријатеља тј. европских краљевина. Одмах по успостављању самоуправе и суверене власти на простору некадашњег Београдског пашалука, а сада Карађорђевог устаничког Србије, вожд је кренуо у изградњу институција које су биле темељ модерне државе која је касније уследила. Правитељствујући Совјет, попечитељства, Карађорђевог законик итд. представљали су прве али важне кораке за обнову институционалне државности. Слом Првог српског устанка довео је до великог народног страдања и освете која је уследила од стране турске војске, али једном окушана слобода довела је до Другог српског устанка којег је предводио Милош Обреновић потоњи кнез. Милошева мудрост али и храброст и постојаност извојевали су за Србију све већу аутономију под турским покровитељством. Међународне околности и промена геополитичке ситуације која је била све повољнија за српски народ, пре свега мислећи на јачање руске моћи наспрам болесника са Босфоре тј. Турске утицале су на све веће државне ингеренције које је Милошева кнежевина добијала.

Хатишерифи из 1830. и 1833. године представљали су наставак стварања и изграђивања српске државе која је незадрживо постајала све јача и модернија кнежевина. Турски стег је постајао све слабији, а суверенитет Србије све већи што је узроковало новим променама на Балкану. Постепено повлачење Турске са Балкана које је било пропраћено и бројним сукобима, за српску државу значило је снажење њене суверености и независности која је постепено преузимала све озбиљније државне ингеренције. Берлинским конгресом Србија добија своју потпуну независност и међународно признање што је предходило њеном уздизању у ранг краљевине под круном краља Милана Обреновића, првог српског краља после Немањичке Србије средњег века.

2. Аутономна кнежевина

Добијањем Хатишерифа Србија постаје аутономна кнежевина односно вазално-трибутарна држава која је у својим границама уживала независну унутрашњу управу. Доношењем Сретењског устава

1835. године, Србија покушава да оснажи своју аутономију. Кнез Милош је аутору устава Димитрију Давидовићу док је писао устав говорио ; „Мотри, кумашине да се у чему не спотакнемо. Ти бар добро знаш с ким ми имамо посла.“ Али га је Димитријевић уверавао да је Србија хатишерифима стекла независну унутрашњу управу те с тим и право доношења сопственог устава. „ Србија је нераздјелно и у правленију свом независимо Књажество по признанију Султана Махмуда другог и Императора Николаја првог“ гласи први члан устава. Када се свему додају и грб и застава закључује се да овим чином Србија јача свој суверенитет те из тог разлога велике силе, а пре свега Турска, Аустрија и Русија присиљавају кнеза Милоша да устав суспендује (Љушић, 2008:120).

Значајно место у осамостаљивању Србије од Турске имало је решавање питања грба и заставе. Још од времена Првог српског устанка коришћени су разни грбови и заставе, а кнез Милош је од 1817. године почео да уноси српске симболе уместо турских. Тежња да се дође до званичних симбола није зауставила српско руководство да самоиницијативно користи своје симболе. На печатима и заставама стављан је крст са оцилима, штит, кнежевска порфира и кнежевска круна. У хатишерифима се не помињу грбови и заставе али се у Сретењском уставу прописују народне боје црвена, бела и плава и национална симболика грба која представља још један од разлога зашто се радило на укидању Сретењског устава. У уставу из 1838. године није решавано питање грба и заставе али се следеће године то питање решило Ферманом из 1839. године у којем султан даје Србима право на заставу да могу слободно трговати на морима и рекама „мог Царства“. Тим чином Порта је први пут признала Србији право на грб и заставу упознавши о томе и „све дворове васелене“ (Љушић, 2008:120).

Следећи корак у борби за сувереност и потпуну независност био је доношење устава из 1838. године тзв. Турског устава. Наиме, овај устав није донет од стране Србије али није октроисан ни од стране Турске, већ је нађено средње решење да се кроз заједнички рад турских, руских и српских представника устав креира. Устав је окрњио апсолутизам кнеза Милоша, и успоставио Савет. Чланови Савета били су врховни чиновници Србије и нису могли бити смењени сем ако начине некакав озбиљан преступ што се морало доказати пред Портом. Порта је била задужена за арбитражу између кнеза и Савета што јој је давало могућност за мешање у унутрашње ствари Србије (Љушић, 2008:126). Ситуација која је уследила представљала је велико искушење за стварање модерне српске државе која је тек била у зачетку. Наиме, кнез Милош абдицира 1839. године те се тим његовим чином

сужавају и аутономна права српској кнежевини. Уставобранитељи рушећи Милошев апсолутизам препоручивали су се Порти. Кнез Милош је легално пренео власт на свог сина Милана 13. јуна 1839. године али је он убрзо умро 8. јула исте године. Ситуација која је уследила могла је да Србију и династију Обреновића кошта губитка права на наслеђивање престола. Наиме, Порта је у Бератима истицала да се кнезу Милану прихвата кнежевска титула на основу привилегија која су дарована његовом оцу, али и на основу избора од стране Савета и народних посланика, чиме је Порта посредно истицала преимућство избора од стране Савета, а лукаво искључивала право на кнежевски престо наследством (Љушић, 2008:127). Смрт кнеза Милана, довела је до ситуације када су Савет и Намесништво на упражњени престо довели његовог брата Михаила за српског кнеза на основу права која је Кнежевина Србија имала. Наиме, Порта је и у овом тренутку гледала да окрњи српску аутономију коју је и сама гарантовала, истичући у Берату из 1839. године да се кнез Михаило дошао на престо избором, те се у Берату не налази ни реч о будућем наслеђивању престола (Љушић, 2008:128). На основу тога се да закључити да Порта није гледала на кнеза Михаила као на наследног владара, те да се трудила да наследно достојанство кнеза укине.

Уставобранитељи су у Портиним намерама да ослаби и коначно укине наследно достојанство кнеза видели у великој мери и свој интерес, што ће се показати као лоше за државничке интересе српске државе која је била у формирању. Протеривање кнеза Михаила са престола 1842. године и доласка кнеза Александра Карађорђевића на власт (1842-1858) аklamацијом и потврдом Порте без договора са Русијом, Турци су видели прилику да укину наследност кнежевске титуле и тиме окрње српску аутономију. Султан је у Берату из 1843. године нагласио да докле кнез Александар буде испуњавао дужност верно и честито и буде по Уставу владао „неће никада лишен бити Књажевског достојанства“ (Љушић, 2008:129).

На простору Балкана али и Европе у целости дошло је до новог рата, овог пута између Русије и Турске на чијој страни су биле и европске силе. Кримски рат је вођен од 1853. до 1856. године са циљем да се Русија одгурне са Дунава и да јој се одсече излаз на топло море тј. Крим. Наиме, позиција Србије је била незавидна, с једне стране Русија која је гарант и заштитник српских интереса пред Портом, а са друге стране Турска и европске краљевине које су са севера окруживале младу српску кнежевину. На Србију је вршен притисак са обе стране, од стране Русије али и од запада, те је било какав погрешан дипломатски или политички потез потез за младу српску кнежевину могао да буде фата-

лан. Према рећима Ристића: „Србија је прошла кроз једну од најопаснијих криза, прошла је кроз њу учинивши неоспоран напредак на путу свога државног и међународног живота. Али она тај напредак није могла постићи, а да не пружи свету призор готовости на сваку жртву“ (Ристић, 2023: 123). Рат је завршен Париским миром¹ који је био непогодан по Русију која је из овог рата изашла као губитник, док је Турска прихваћена за равноправног члана „концерна европских сила“ уз гарантовану независност и територијални интегритет. На Црном мору је забрањено постојање турских и руских утврђења и крстарења њихових ратних флота, док је Дунав постао међународна река са слободном пловидбом и тиме је стављен на располагање свим великим силама. Србија је из овог рата и сплета међународних околности својом мудро политиком сачувала своју неутралност и мировним уговором оснажила свој државноправни положај. Ристић закључује да, „Србија остаје оно што је хтела да буде - неутрална; остаје недодирнута у оној страшној олуји светској, па најпосле излази оснажена и обогаћена новим политичким токовима. И ми, одајући правду природноме здравом разуму наше ондашње олигархије, морамо још свакојако рећи: Бог чува Србију! (Ристић, 2023: 150).

После Кримског рата уставобранитељски режим је ушао у кризу која се огледала у учесталим сукобима између кнеза и Савета. Тенкина завера која се одиграла 1857. године умало кнеза Александра Карађорђевића није коштала главе. Наиме, завереници на челу са Стефаном Стефановићем Тенком хтели су да изврше атентат на кнеза и то све у дослуху са Милошем Обреновићем. Атентат је пропао, а кнез Александар Карађорђевић је прилику искористио да збаци многе саветнике и Савет попуни својим члановима.² Овом интервенцијом у Савету, кнез је прекршио члан 17. Устава из 1838. године у којем је прописано да се кривице саветника морају доказати на Порти. Овакву ситуацију је Турска искористила пославши Етем-пашу у пролеће 1858. године који је натерао кнеза да помилује заверенике, а да пензионисане саветнике врати у Савет чиме је криза у Србији доживела врхунац (Јовановић, 1932: 272).

¹ Мир је потписан 30. марта 1856. године и тиме је окончан Кримски рат између Руске Империје и савезника Османског царства (Британска империја, Друго француско царство, краљевина Сардинија).

² Завереници су најпре осуђени на смрт, а затим се интервенцијом страних сила одлука променила на доживотну робију.

3. Повратак Обреновића на власт

Неодржива ситуација се у унутрашњој политици Србије огледала и у добро организованој и у широким народним масама популаризованој идеји о повратку Обреновића на власт. Тражило се одржавање народне скупштине која ће увести ред у земљи и стабилизovati ситуацију. Са том идејом је и касније настала либерална странка коју ће чинити Обреновићевци. Чак је и министар унутрашњих послова Илија Гарашанин био решен да активно ради на уклањању кнеза Александра Карађорђевића са престола, као и Тома Вучић-Перишић.³ Одлучено је да се под великим притиском опозиције организује заседање скупштине на Светог Андреја 30. новембра 1858. године, а које је завршено 31. јануара 1859. године. Скупштина је кнезу Александру Карађорђевићу одузела мандат, а подржала династију Обреновића. Од тада је почела друга владавила кнеза Милоша Обреновића која је трајала до 1860. године када је уследила његова смрт (Митриновић, Брашић, 1937: 57).

Доласком Обреновића, политика према Порти постала је она стара, а са циљем успостављања стања какво је било пре абдикације кнеза Милоша Обреновића. Требало се поново успоставити наследност престола, суспендовати устав из 1838. године те донети нови, као и иселити Турке који су и поред обавеза из Хатишерифа и даље били у Србији и тиме додатно крњили њену аутономију. Кнез Милош није часи ни часа већ је кренуо у дипломатску борбу око решавања проблема наследности престола. Порта је потврђивала Милоша за кнеза услед оставке кнеза Александра али нигде није у свом Берату из 1859. године назначила наследност титуле. С тим у вези кнез Милош са скупштином доноси Закон о наследству књажеско-србског престола, 1. новембра 1859. године. Овај Закон је успоставио наследство престола по реду прворођења у првој (мушкој) и побочној (женској) линији. Посебним чланом се истиче да ће кнеза Милоша наследили кнез Михаило. Уколико би династија остала без наследника, кнез има право да усвоји некога за сина и прогласи га наследником с тим да овај мора да буде српског рода, православне вере и поштованог порекла. У случају да кнез умре, а не остави наследника, Намесништво у року од месец дана сазива Скупштину која бира за „наследног књаза оног Србина у коме народ буде имао највише поверења“ (Јовановић, 1923: 35). Порта није признала овај закон, те је кнезу Михаилу по његовом ступању на престо издала Берат (21. октобра 1860.) којим га потврђује за кнеза али

³ Познат и као господар Вучић, један од најбогатијих и најмоћнијих људи у Кнежевини Србији. Војвода у Првом и Другом српском устанку.

ненаследног и тиме дезавуише закон. Кнез Михаило није дозволио читање овог Берата на Калемегдану, већ само у кнежевском двору зато што се овим чином „турско господство вређајући нашу осетљивост обе-лодањивало“ (Записи Ј. Грујића, 1923: 28-32).

Ситуација на Балкану се није смиравала ни у време владавине кнеза Михаила Обреновића. Турска је саботирала српску аутономију и на све могуће начине гледала да ставља клипове јачању српске суверености. Са друге стране аустријске комшије су у јачању Србије такође виделе ризик, јер се на њиховим територијама налазио велики број Срба који су са све већом жаром пратили јачање њихове матице. Турско становништво у Србији које се није иселило, а притом није признавало јурисдикцију Кнежевине Србије било је извор крвавих сукоба. Инцидент на Чукур чесми историја памти као велику историјску прекретницу. Наиме, турски војници су без разлога убили српског дечака разбивши му крчак о главу, после чега је избио велики сукоб. Криза је кулминирала када је турски паша наредио бомбардовање Београда 17. и 18. јуна 1862. године,⁴ што је подстицано и од стране аустријског конзула који је био убеђен да ће велике силе дозволити Аустрији да заповедне Београд и тиме реши ову кризу која је могла да прерасте у сукоб великих размера. У јулу 1862. године сазвала се међународна конференција у Калици у предграђу Цариграда са циљем решавања српско-турског спора. Последице конференције су биле да се Турци имају иселити из Србије сем из Београда, Шапца, Смедерева и Кладова, да се поруше утврђења Соко и Ужице, те да српска влада плати одштету исељеним Турцима за њихова напуштена имања. Пар године касније 1867. године Турци су напустили и ова преостала четири града, а султанов хатишериф је прочитан 6. априла исте године када је Риза-паша предао кључеве градова кнезу Михаилу и тим чином званично окончао турско присуство у Србији (Ристић, 1887: 54).

Визионарски дух кнеза Михаила Обреновића није се заустављао у границама тадашње Србије. Идеја о коначној српској државној независности и проширењу њене територије била је присутна у тадашњој интелектуалној и војној елити. Правац деловања ка остварењу овог циља кретао се кроз проналажење савезника који би му у томе помогли. Наиме, склопљен је уговор са Црном Гором (1866), као и уговор о савезу са Грчком (1867), а годину дана касније уговор о савезу са Румунијом. Овом савезништву су се прикључиле и хрватска народна странка као и бугарски одбор (1867). Овим чином је створен Први бал-

⁴ Турски гарнизон је бројао 4000 војника и преко 200 топова, док је у Београду у том тренутку било 1500 српских војника са свега 4 топа.

кански савез (Јакшић, Вучковић, 1963:121). Уместо ослобођења и уједињења српских држава и избацивања Турске са Балкана уследио је атентат на кнеза Михаила Обреновића у Топчидеру 10. јуна 1868. године којим се ова идеја која је полако али сигурно прерасла у стварност угасила за наредни период. Према Закону о наследству престола, престо је припадао Милану Обреновићу унуку Јеврема Обреновића, рођеног брата кнеза Милоша. Министар војни Миливоје Петровић Блазнавац је дан после убиства кнеза Михаила издао наредбу војсци о признању Милана Обреновића за кнеза и тиме отклонио трвења око потенцијалних проблема за попуњавање престола од стране Велике народне скупштине и Владе који су имали своје тумачење новонастале ситуације⁵ (Љушић, 2008:158).

Будући да је кнез Милан Обреновић био малолетан изабрано је намесништво у чијем саставу су били Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Званичним свечаним чином миропомазања у Саборној цркви у Београду 5. јула 1868. године Милан Обреновић је понео титулу српског кнеза. Две недеље касније стигао је султанов Берат 16. јула 1868. године у којем се позивајући на одлуку Велике народне скупштине која је заснована на Хатишерифу из 1830. године истиче да „Ми смо својом царском ирадом потврдили ред наследства, који је установљен горе реченим Бератом и признајемо достојанство Књаза српског Књазу Милану Обреновићу, а уједно и заповедништво над нашим царским градовима.“ Овим чином султан враћа на снагу право наследства из 1830. године (Ристић, 1887: 13-16).

Намесништво је гледало да положај Србије према Порти поправи, те да сувереност Србије постане значајнија. Са тим циљем је донет Устав из 1869. године у чијим се одредбама о наследству, Скупштини и Савету поправио положај Србије према Порти. Наиме, дипломатским представницима је било забрањено да присуствују седницама Скупштине, те им је по завршетку исте само уручен примерак новог Устава као акт учтивости. Турски везир је од капућехаје Јеврема Грујића тражио француски превод новог српског Устава, на шта је Грујић одговорио да нема. Велике силе су потврдиле право Србије да сама уређује сопствено законодавство тиме што нису упутиле никакав акт нити протест на садржину нити начин доношења Устава из 1869. године. Овим чином Кнежевина Србија се коначно ослободила турског туторства у погледу самосталног уређења сопствене унутрашње управе, што јој дотадашњи положај није дозвољавао. Устав из 1869. године предста-

⁵ И поред Закона о наследству престола живело се у уверењу да кнез Михаило нема наследнике, те су Влада и Велика народна скупштина хтеле да бирају кнеза.

вља велики успех, посебно у државноправном погледу (Ристић, 1887: 33-37).

3.1. Стицање потпуне самосталности и Берлински конгрес

Намесништво над малолетник кнезом Миланом је према утврђеној процедури свој мандат требало да заврши по наступању његовог пунолетства, 10. августа 1872. године. Милана Обреновића је по ступању на престо Кнежевине Србија дочекала незавидна ситуација на геополитичком плану. Незадовољство Срба у Херцеговини, тадашњој турској провинцији кулминирало је 1875. године када се дигао велики устанак у Невесињу⁶ који се проширио на целу Босну. Овим устанком је започела Велика источна криза која је трајала све до Берлинског конгреса 1878. године. У помоћ народу у Босни кренули су добровољци из Србије и Црне Горе, са циљем да ослободе читаву Босну турског ropства и уједине је са Србијом. Српска држава на челу са младим кнезом Миланом Обреновићем није могла да седи скрштених руку већ је кренула у припреме за отворени сукоб са Турском, а зарад заштите побуњеног српског народу у Босни и Херцеговини који би без помоћи српске државе био остављен на цедилу. Србија и Црна Гора ушле су у рат против Турске. Према ратном плану српска војска је имала Моравску, Дринску, Тимочку и Ибарску војску са скупа 124.500 војника. Једина помоћ српској војсци били су руски добровољци под командом генерала Черњајева њих 2.728 људи од који 718 официра који су српској војсци били преко потребни (Ристић, 1887:140-178).

Пре званичног ступања у Србије у рат, побуњени народ у Босни и Херцеговини је сачинио јединствени проглас које је послат кнезу Милану у Београд, а у коме је писало: „...ми васколики вођи устаничких чета босанских, данас једини законити представници српске земље Босне, после толико чекања и без наде на икакву помоћ, рјешавамо: да од данас па за навијек кидамо са нехришћанском владом цариградском, и желећи с браћом нашом Србима дијелити судбину, па ма каква она била, проглашавамо: да се домовина наша Босна присајужава (присаједињује, М. Ј.) Кнежевини Србији, законитом и правом прејамнику (наследник, М. Ј.) државе старих наших краљева и царева, и проглашавамо нашим нашљеднијем господаром Књаза српског Милана М. Обреновића IV,⁷ да живи наш народ српски кнез Милан и наша државна влада у нашој пријестолници Београду!“ По објави прогласа у свим

⁶ У народу упамћен под називом „Невесињска пушка“.

⁷ И поред Закона о наследству престола живело се у уверењу да кнез Михаило нема наследнике, те су Влада и Велика народна скупштина хтеле да бирају кнеза.

устаничким логорима се полагала заклетва на верност кнезу српском Милану (Ристић, 1887: 240).

Први српски артиљеријски удари из топова испаљени су 2. јула 1876. године на дан ступања кнеза Милана на престо. Српске трупе кренуле су у офанзиву, али на самом почетку сукоба нису имале већих успеха. Турска иако ослабљена још увек је представљала велику силу која је располагала огромним мобилизацијским потенцијалом као и материјалним и логистичким ресурсима који нису били упоредиви са српским. У историографији познат и као Први српско-турски рат⁸ није испунио очекивања српског народа као ни његовог руководства. Погоршавање ситуације на терену довели су до тога да турска војска крене у противудар. Интервенцијом Русије и њеним ултиматумом Турској спречено је даље турско напредовање, а ситуација стабилизована. Захваљујући Русији али и дипломатској мудрости Јована Ристића кнез Милан и султан потврдили су мир и потписале билатерални акт (Ристић, 1887: 133).

Устаницима у Босни и Херцеговини Србија није више могла помоћи јер је и сама била на ивици логистичких могућности у храни, новцу и муницији већ их је упућивала према Русији. Руски цар је обећао да ће се постарати за судбину Срба у Босни и Херцеговини и том приликом им је упутито материјалну помоћ. Погоршање односа између Русије и Турске кулминирало је ратом ове две велике силе већ 24. априла 1877. године што је Србима улило наду у наставак борбе и коначно остварење циља о ослобођењу Босне и њеном уједињењу са Србијом. Русија је због све већих борби са турском војском захтевала од Србије да се укључи у рат, те да са својим трупама одвуче велики број турских гарнизона и олакша руско напредовање. Српска власт је осетила тренутак за деловање, са циљем да нападом на Турску у овом критичком тренутку ослободи Стару Србију и Македонију, те је тако и започео Други српско-турски рат. (Ристић, 1887: 155). Офанзива српске војске према Босни није уследила из политичких разлога и договора са Русијом која је била свесна аспирација Аустро-Угарске која је мудро чекала свој тренутак. Овај рат за разлику од првог је био краћи и трајао је од 19. децембра 1877. године до 3. фебруара 1878. године. Успех српског оружја је био евидентан, а територије које је српска војска ослободила за овако кратко време су биле значајне. Наиме, Руси су ослободили Софију и помоћ српске војске им није више била неопходна, те је кнез Милан окренуо војску према Косову, те ослободила Ниш, Лесковац, Врање, итд. (Ристић, 1887: 157-164).

⁸ Трајао је од 30. јуна 1876. године до 28. фебруара 1877. године.

Русија је потписала мир са Турском 2. марта 1878. године у Сан Стефану надомак Цариграда. Србији је призната независност али не и сва њена територијална проширења која је ратом извојевала. Русија је Бугарску видела као своју главну интересну сферу и гледала да њен интерес на Балкану примарно заступа због њеног стратешког полагаја тј. близине Цариграду, главном руском циљу (Ристић, 1887: 165)

Оваква ситуација на терену и промене граница у Европи коју је учрпавала Русија није могло проћи без Енглеске, те је сазван Берлински конгрес⁹ на коме је требало да се размотре одредбе из Санстефанског мира. Услед великог притиска Аустро-угарске и Енглеске, Русија је морала да попусти око многих одредаба Санстефанског мира и изврши његову ревизију, а на крају га одлукама Берлинског конгреса и укине. Србија и Црна Гора одлуком конгреса су добиле своју пуну независност, док се укинуло постојање велике Бугарске чија се територија три пута смањила од оне предвиђене Санстефанским уговором. Од остатка Бугарске створена је Источна Румелија под турском управом. Територија Македоније је остала под турском управом, док је Босна и Херцеговина окупирана од стране Аустроугарске. Србија се знатно проширила и припојила нишки, пиротски, топлички и врањски округ. Јован Ристић био је изасланик кнеза Милана Обреновића и мудром дипломатском борбом је издејствовао за Србију оно што се у том тренутку највише могло. Ристић је са аустријанцима постигао договор око изградње железнице (Србија се обавезала да пругом споји Ниш и Београд), трговинских питања (склапањем трговинског споразума и разматрање царинског савеза) и регулацију Ђердапа (Србија омогућава олакшице око регулације коју има извршити Аустроугарска). Народна скупштина се састала у Крагујевцу и прихватила одредбе Берлинског конгреса 26. јула, те је потом уследила и кнежева Прокламација из 22. августа којом је обнародован мир са Турском¹⁰ (Грујић, 1923:323-330).

Мишљења смо да о последицама Берлинског конгреса српска историографија има различите ставове. Наиме, чињеница је да се нису испунили српски интереси и жеље које су и иницирале Велику источну кризу, а оне су ослобођење и уједињење целог српства на простору Балкана. Срби у Босни и Херцеговини нису добили ослобођење, те су само од Турске прешли под Аустроугарску управу тј. окупацију. С друге стране, Србија и Црна Гора су извојевале дуго очекивану независност и

⁹ Берлински конгрес је трајао од 13. јуна до 13. јула 1878. године.

¹⁰ Посебним указом је 20. јун проглашен државним празником као дан успостављања независности и увећања Србије, док је кнез Милан стекао епитет Височанства уместо Светлости.

сувереност као и озбиљна територијална проширења. Чињеница је да је Берлински конгрес по Србе и њихове државе има како позитивних тако и негативних последица, што се може и закључити у Прокламацији кнеза Милана у којој је истакао: „И ако овај Уговор није намирио све жеље српске, опет, према приликама, у којимс је ова велика међународна погодба утврђена, Србија има да буде захвална на високој благонаклоности Великих Сила.“ Српски народ је у овим приликама показао да је фактор без кога се није могло рачунати приликом честих балканских поткусуривања као и да је постао субјекат, а не објекат у политичкој борби, те да се јасно кретао ка уцртаним националним плановима. Кнез Милан Обреновић је приликом објављивања одлука конгреса истакао да „споља мудри, а унутра чврсти одношаји, то су једини путеви на којима може процветати Независна Србија“ (Ристић, 2020: 221).

4. Закључак

Државно-правна историја Србије у 19. веку била је препуна успона и јачања али и бројних искушења која су стално претила да народну тј. државну борбу за сувереност и независност угуше. У овом раду смо се базирали на анализи стања и процеса јачања српске независности у 19. веку кроз поглед на Србију која свакако није била једина држава српског народа у том периоду. Црна Гора имала је бурну државно-правну историјску традицију која се свакако приписује историји српског народа чија је Црна Гора као држава тада и била. Наиме, од периода средњовековне Србије која се после пада Смедерева 1453. године налазила под Отоманском влашћу, српски народ се често дизао на оружје и покушавао да се ослободи турске окупације. Неки народни устанци готово да су и једва запамћени у српској историографији. Дуго ропство није учинило да српски народ изгуби осећај државничке свести и жеље да живи у слободи за шта је у великој мери била заслужна и Српска православна црква која је својим духовним али и културним радом у народу гајила слободарску и државничку свест.

Период Првог и Другог српског устанка означили су свитање српске зоре која је разгонила мрак који се дуго времена надвијао над српским земљама. Једном окушана слобода уродила је у народу незадрживу жељу да ту слободу и очува. Пламен слободе који се огледао у аутономној кнежевини ширио је своју светлост поробљеној браћи у осталим крајевима Турске и Аустроугарске, те је од стране тих сила покушано да буде и угашен, али без успеха. Спремност српског народа на жртву да тај пламен очува неугашеним још више су прошириле дух слободе који се мудром и храбром државничком политиком српских

владара овенчао и краљевском круном, огрнувши се у пурпурни огртач. Сан и стремљење генерација о уједињењу свих Срба у једну државу био је звезда водиља 19. века. Овај сан није био у потпуности остварен али његова прва етапа свакако јесте. Овај период у српској државно-правној историји биће упамћен као један од најблиставијих периода успона српске државне и националне идеје.

Литература

Записи Јеврема Грујића (1923) књ.3, Друга влада Обреновића и турски ратови;

Јовановић, С.(1923). Друга влада Милоша и Михаила, Београд;

Јовановић, С. (1932). Усавобранитељи и њихова влада, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон;

Јакшић, Г.;Вучковић, Ј. (1963). Спољна политика Србије за време владе кнеза Михаила (Први балкански савез), Београд;

Љушић, Р. (2008). Српска државност 19. века, Делфи, Београд:

Митриновић, Ч; Брашић, М. (1937). Југословенске народне скупштине и сабори. Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије;

Ристић, Ј. (1887). Спољашњи одношаји Србије новијег времена, штампарија Краљевине Србије;

Ристић, Ј. (2020). Дипломатска историја Србије , Талија издаваштво;

Ристић, Ј. (2023). Србија и Кримски рат, Катена Мунди.

Jovan Conić,

Junior Research Assistant,

The Innovation Center, University of Niš,

Natalija Bogdanović,

Junior Research Assistant,

The Innovation Center, University of Niš,

Republic of Serbia

THE PRINCIPALITY OF SERBIA: THE PATH TO FULL INDEPENDENCE

Summary

The paper provides an analysis of the state of affairs in Serbia in the 19th century. This period was marked by the national awakening of the idea of statehood among the Serbian people. Numerous uprisings and wars encountered by the Serbian people and their state leadership eventually resulted in the formation of the Serbian state. The fragile autonomy initially gained by the First Serbian Uprising (1804-1813) and the Second Serbian Uprisings (1815-1817) grew stronger year by year, while Turkish influence increasingly weakened. Article 8 of the Bucharest Peace Treaty of 1812 between Russia and Turkey was related to Serbia, mandating an amnesty for the Serbian rebels and an agreement that would grant them self-governance because the Serbian leader Karađorđe did not accept the obligation to return the conquered cities to the Ottoman Empire. This treaty was the legal ground for the subsequent Ottoman Hati-sheriffs of 1830 and 1833, which were the foundations for establishing the Principality of Serbia as a self-governing tributary state within the Ottoman Empire. The adoption of the Sretensky Constitution of 1835, the Turkish Constitution of 1838, the subsequent constitutions of 1869, 1888, 1901 and 1903, as well as the social turmoils, dynastic struggles for the Serbian throne and accompanying wars clearly demonstrate the importance of this period for the Serbian people and for the development of the Serbian state and legal history.

Keywords: *Serbia, principality, independence, constitution, war.*

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2025. ГОДИНИ

Проф. др Предраг Цветковић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Слободан Марковић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Проф. др Милан Петровић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, у пензији

Проф. др Мирослав Лазић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Горан Обрадовић, редовни професор, Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Даница Васиљевић-Продановић, ванредни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду

Проф. др Саша Кнежевић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Дејан Вучетић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Љубица Николић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Небојша Ранђеловић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Зоран Јовановић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Александар Мојашевић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Невена Петрушић, редовна професорка Департмана за правне науке Универзитета у Новом Пазару

Проф. др Марија Караникић Мирић, редовна професорка Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Иван Илић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Новак Крстић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Свјетлана Ивановић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву

Проф. др Милица Ковачевић, ванредна професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду

Проф. др Анђелија Тасић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Урош Здравковић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Марко Димитријевић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Александар Ђорђевић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Милица Вучковић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Милош Прица, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Доц. др Сара Митић, доцент Правног факултета Универзитета у Нишу

Доц. др Невена Миленковић, доцент Правног факултета Универзитета у Приштини

Доц. др Драгана Дамјановић, доцент Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву

ЧАСОПИС „ПРАВНИ ХОРИЗОНТИ”
УПУТСТВО АУТОРИМА

1. ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Фонт и маргине	Рукопис рада куцати у Word -у, коришћењем фонта <i>Times New Roman ћирилица (Serbian-Cyrillic)</i> , (осим оригиналних латиничних навода). Аутори из бивших југословенских република могу користити фонт <i>Times New Roman latinica</i> . Величина слова у главном тексту треба да буде 12 pt , размак између редова 1,5 lines , а у фуснотама 10 pt , са размаком између редова 1 (single) . Формат страница треба да буде A4 (све маргине 2,5 cm).
Обим рада	Рад треба да има од 35.000 до 40.000 карактера, односно од 4.000 до 6.000 карактера када се ради о приказима, укључујући размаке. У неведени обим рада спадају и фусноте, апстракт, резиме и попис коришћене литературе и документације.
Језик	Рад послати на српском или енглеском језику. Аутори из бивших југословенских република могу послати рад и на хрватском, босанском или црногорском језику.
Коришћење наводника	У српском тексту користити следеће наводнике: „” (на пример: „меко право”), а у енглеском тексту: “ ” (на пример: “soft law”).
Наслов рада	Наслов треба да што верније опише садржај чланка. Наслов куцати великим словима величином фонта 14 pt, bold и приложити га и на енглеском језику.
Аутор(и)	На самом почетку рада навести име и презиме аутора, назив и пуну адресу институције у којој аутор студира (или је у њој запослен) и е-mail адресу. Све податке о аутору, његовом звању и институцији приложити и на енглеском језику.
Подаци о пројекту или програму	Евентуални подаци о пројекту у оквиру којег је рад написан (назив и број пројекта, назив институције која финансира пројекат и сл.), приказују се у фусноти на првој страници рада.

Подаци о усменом саопштењу рада	Ако је рад био изложен на научном скупу под истим или сличним називом, податак о томе треба навести у оквиру посебне fusnote на дну прве стране текста.
Апстракт (Сажетак)	Апстракт је кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Обим апстракта је 100–200 речи.
Кључне речи	Иза апстракта навести 5 до 8 кључних речи на језику на ком је послат рад.
Структура текста	1. Увод 2. Поднаслов првог нивоа 2.1. Поднаслов другог нивоа 2.1.1. Поднаслов трећег нивоа 2.1.1.1. Поднаслов четвртог нивоа 3. Поднаслов првог нивоа 4. Закључак Сви поднаслови пишу се фонтом 12 pt, уз коришћење нумерације и врсте слова употребљених у примеру изнад.
Листа референци (References)	На крају текста наводи се листа литературе и документације на коју се аутор позивао у раду. Референце поређати абецедним редом по презимену аутора, а код истог аутора, по години издања (од најновије до најстарије). Ако има више радова истог аутора који су објављени исте године, иза године користити латинична слова а, б, с итд. (код цитирања у тексту поступити на исти начин). На крају сваке референце куцати знак ;
Резиме (Summary)	Пише се на крају текста после „Листе референци“, дужине од 3.000 до 4.000 карактера (укључујући размаке), на српском и енглеском језику (ради лекторисања превода). Иза резимеа навести кључне речи на енглеском језику (односно српском језику уколико је рад послат на енглеском језику).
Табеле, графикони, слике	Табеле урадити у програму Word . Фотографије, графикони или слике доставити у формату jpg .

Изјава о ауторству и пренос ауторских права	Аутори радова потписују изјаву о ауторству, која садржи и сагласност за пренос ауторских права.
Достава радова	Радови се достављају у електронском облику (као <i>attachment</i>) на следећу адресу: pravnihorizonti@prafak.ni.ac.rs.
Рецензирање	Сви радови подлежу анонимном рецензирању од стране два рецензента. Радови аутора који у предвиђеном року не поступе по примедбама рецензената неће бити објављени. Редакција часописа обавља комуникацију само са првонаведеним аутором.

2. ЦИТИРАЊЕ И ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Радове цитирати у самом тексту, као што је наведено у табели која следи. **Фусноте** користити само када је неопходно пружање додатног објашњења или пропратног коментара, као и у случају позивања на прописе или одлуке судова и других органа.

Цитати и позиви на литературу у тексту и листа референци на крају текста мора у потпуности да се слажу. Сваки рад, пропис, одлука и др. на које се позива у тексту или фусноти мора се унети у листу референци, односно, сваки рад, пропис, одлука и др. наведени у листи референци мора да постоје у тексту. Библиографске јединице се наводе без превођења.

Врста рада	Цитирање у тексту (или позивање у фусноти)	Листа референци
Књига, 1 аутор	(Келзен, 2010: 56)	Келзен, Х. (2010). <i>Општа теорија права и државе</i> . Београд: Правни факултет Универзитета у Београду;
Књига, Више аутора	Прво цитирање у тексту: (Димитријевић, Поповић, Папић, Петровић, 2007: 128) Наредно цитирање у тексту: (Dimitrijević et al., 2007: 200)	Димитријевић, В., Поповић, Д., Папић, Т., Петровић, В. (2007). <i>Међународно право људских права</i> . Београд: Београдски центар за људска права;

Колективно ауторство	(Oxford, 1996: 245)	<i>Oxford essential world atlas</i> (3rd ed.). (1996). Oxford, UK: Oxford University Press;
Рад или део књиге која има приређивача	(Нолте, 2007: 280)	Нолте, К. (2007). Задаци и начин рада немачког Бундестага. У: В. Павловић и С. Орловић (Ур.), <i>Дилеме и изазови парламентаризма</i> (стр. 279-289). Београд: Konrad Adenauer Stiftung;
Чланак у часопису	(Марковић, 2006: 36)	Марковић, Р. (2006). Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед. <i>Анали Правног факултета у Београду</i> . 2(LIV). 5-46;
Енциклопедија	(Pittau, 1983: 3)	Pittau, J. (1983). Meiji constitution. In <i>Kodansha encyclopedia of Japan</i> (Vol. 2, pp. 1-3). Tokyo: Kodansha;
Институција као аутор	(Републички завод за статистику, 2011)	Републички завод за статистику. <i>Месечни статистички билтен</i> . Бр. 11 (2011)
Прописи	Фуснота: Чл. 12, ст. 2, тач. 3 Закона о основама система васпитања и образовања, <i>Службени гласник РС</i> , бр. 62/1996. (Напомена: Чланове, ставове и тачке прописа наводити на начин примењен у овом примеру – не стављати тачку иза бројке и унети размак иза интерпункцијских знакова)	Закон о основама система васпитања и образовања. <i>Службени гласник РС</i> , бр. 62/1996;

Судске одлуке	Фуснота: Case T-344/99 Arne Mathisen AS v Council [2002]. или Одлука Уставног суда IY-197/2002.	Case T-344/99 Arne Mathisen AS v Council [2002] ECR II-2905 или Omojudi v UK (2010) 51 EHRR 10 или Одлука Уставног суда IY-197/2002, <i>Службени гласник РС</i>, бр. 57/2003;
Електронски извори	Навођење у тексту: (Wallace, 2001) Фуснота: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp, приступљено 10. 04. 2018.	Wallace, A. R. (2001). The Malay archipelago (vol. 1). [Electronic version]; http://www.gutenberg.org/etext/2530, приступљено 10. 04. 2018. или European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp, приступљено 10. 04. 2018;

НАПОМЕНА: Радови који нису сачињени у складу са овим Упутством уопште неће бити узети у разматрање од стране Редакције часописа.

